ચરિત્રમાળાઃ પુસ્તક ૧-૨.

શ્રી બુદ્ધચરિત્ર

અને

શ્રી બુદ્ધના ઉપદેશ.

પ્રયોજક-મણિલાલ નથુભાઇ દોસી. બી. એ.

રતનપોળ-અમદાવાદ.

એકત્ર બંને પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ. પ્રત ૨૩૦૦.

પ્રકાશક-સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.

'મંત્રી'-ભિક્ષુ-અખંડાનંદ.

કાલબાદેવીરોડ, મુંબઈ.

કાર્તિક-માર્ગશીર્ષ. સંવત્ ૧૯૬૮ (પ્રથમ વર્ષ.)

મૂલ્યઃ કાચું પૂઠું ૦-૬-૦ પાકું ૦-૧૦-૦ પો. માફ.

આમાંનો શ્રી બુદ્ધચરિત્રવાળો ભાગ અમદાવાદમાં દાણાપીઠામાં શ્રી ભારતબંધુ પ્રેસમાં શાહ વાડીલાલ મોતીલાલે છાપ્યો છે અને શ્રી બુદ્ધના ઉપદેશવાળો ભાગ અમદાવાદમાં ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિ. પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યો છે.

ચરિત્રમાળા, પુસ્તક ૧ લું.

શ્રી બુદ્ધ ચરિત્ર.

પ્રયોજક.

મણિલાલ નથુભાઇ દોસી. બી. એ.

'ગુરૂદર્શન,' 'દયાનોઝરો,' 'અર્હન્નીતિ ભાષાંતર'

વગેરેનો કર્તા.

રતનપોળ—અમદાવાદ.

ત્રીજી આવૃત્તિ. પ્રત ૨૩૦૦

પ્રકાશક, સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયનો મંત્રી

ભિક્ષુ—અખંડાનંદ.

ઠે. કાલબાદેવી રોડ—મુંબઇ.

સંવત ૧૯૬૮.

અમદાવાદ—દાણાપીઠામાં આવેલા શ્રી ભારતબંધુ પ્રેસમાં

શાહ વાડીલાલ મોતીલાલે છાપ્યું.

પ્રકાશકનું નિવેદન.

'ચરિત્રમાળા'ના પ્રથમ પુસ્તક દાખલ આર્યોના નવમા ઈશ્વિરાવતાર ભગવાન બુદ્ધનું ચરિત્ર વાંચકોની સેવામાં મૂક્યું છે.

આ પુસ્તકની પ્રથમની બે આવૃત્તિઓ બહાર પાડવાની તૈયારીમાં છતાં વિશેષ કરીને તેનો ઉપયોગ અમુક પત્રોની ભેટ ખાતેજ હોવાને લીધે સર્વ કોઈ તેનો લાભ લઈ શકે તે હેતુથી આ સંસ્થા તરફથી તેની ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસિદ્ધિ ઉચિત સમજવામાં આવી છે.

શ્રી બુદ્ધચરિત્ર તેમજ બુદ્ધના ઉપદેશો; એ બન્ને પુસ્તકોના પ્રયોજક રા. રા. મણીલાલ નથુભાઇ દોશી. બી. એ. એમણે એ પુસ્તકો હાલમાં તેમજ ભવિષ્યમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની આ ખાતાને રજા આપવા બદલ તેઓનો આભાર પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.

કદ વધી જતું હોવાને લીધે ચરિત્રમાળાના નિયમો યોજના ઇ૦ હકીકત બીજા પુસ્તકમાં આપી છે. જે તરફ દરેક વાંચનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી સર્વરૂપ સર્વેશ્વરના સ્મરણપૂર્વક ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

સં૦ ૧૯૬૮ માર્ગશીર્ષ	ભિક્ષુ અખંડાનંદ
ઈ. સ. ૧૯૧૧ ડીસેમ્બર	'મંત્રી' સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.

ઉપોદ્ઘાત.

પચાસ કરોડ મનુષ્યો જે મહાત્માના નામનું પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી સ્મરણ કરે છે, તે બુદ્ધદેવના 'દયા' અને 'આત્મસંયમ'નો ઉમદા પાઠ શિખવનાર ચરિત્રથી ગુજરાતી પ્રજા તદ્દન અજ્ઞાત રહે એ કેવી ખેદની વાત છે! નીચ ઉચ્ચનો ભેદ નહિ ગણતાં સર્વત્ર પ્રેમ ભાવ રાખનાર, અને વસુધાને **ખરીરીતે** (કેવળ શબ્દમાંજ નહિ) કુટુંબ-તુલ્ય માનનાર, આખા જગતના કલ્યાણ માટે રાજપાટ મહેલ, વૈભવ, સ્ત્રી અને પુત્રઆદિ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી સત્યને શોધી કહાડનાર, અને તે પરમ સત્યનો ચારે બાજુએ ફેલાવો કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરનાર, બુદ્ધ મહાત્માના જીવનને સમ્પૂર્ણ રીતે આલેખી બતાવવાનું કામ તો જોકે અશક્યજ છે, કરૂણાથી ભરપૂર તે દિવ્ય સ્વરૂપનું આબેહુબ ચિત્ર આપવાને જો કે કોઇ કલમ તાકાદ ધરાવતીજ નથી, તોપણ તેમની ભવ્યતાજ એ રસ્તે ભાગ્યોતૂટયો પ્રયાસ કરવાની સતત પ્રેરણા કરે છે, અને એથીજ પશ્ચિમના તેમજ પૂર્વના અનેક વિદ્વાન્ લેખકોના ગ્રન્થોને આધારે એક રંક પ્રયાસ આદરવા હિમ્મત ધરી છે. આ ન્હાનું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં જે જે ગ્રન્થોથી સહાયતા લેવામાં આવી છે તેમાં નીચે જણાવેલા મુખ્ય છેઃ—

The Light of Asia by Sir Edvin Arnold.

Buddhacharita by Asvaghosba (translated into English by Samuel Beal).—

Lecture on Buddhism by Mrs. Annie Besant.

Invisible Helpers by C. W. Leadbeater.

Buddhism by Rhys Davids.

Catechism of Buddhism by Colonel H. S. Olcott.
Gospel of Buddha by Dr. Paul Corus.
Essence of Buddhism by Prof. P. L. Narsu.
The Light from the East by Edith Ward.
બુદ્ધદેવ ચરિત્ર by **નારાયણ** હેમચંદ્ર વગેરે.

એક બુદ્ધ ધર્માનુયાયી જેવા **ભક્તિભાવથી** ' બુદ્ધ ભગવાન'નું જીવનચરિત્ર લખે તેવા ભક્તિભાવથી આ ચરિત્ર લખવામાં આવ્યું છે. કોઇ પણ ધર્મની ખુબી સમજવી હોય તો એ જરૂરનું છે કે, આપણી પોતાની માન્યતાઓ ઘડી ભર બાજુએ રાખી ખુદ તે ધર્મને માનનારાઓ તે ધર્મનું સ્વરૂપ કેવા રૂપમાં સમજે છે તે તરફ દૃષ્ટિ રાખવી; એટલે કે પોતાના જાતને તે ધર્મના વાતાવરણમાં મૂકવાથીજ તે ધર્મનું **રહસ્ય** સમજાય. કેવળ કટાક્ષ બુદ્ધિથી અથવા દોષ અન્વેષણબુદ્ધિ (carping spirit) થી કોઇ પણ ધર્મનું **રહસ્ય** જાણવામાં આવી શકે નહિ. આ બુદ્ધિથી આ ભાવનાથી **સર એડવીન આર્નોલ્ડે** 'એશીયાનો પ્રકાશ' એ નામનું બુદ્ધદેવનું ચરિત્ર કાવ્ય લખ્યું હતું, અને તેજ ભાવનાથી (જોકે મુકાબલે ઘણીજ ઓછી શક્તિથી) આ ચરિત્ર લખવામાં આવ્યું છે.

મહાત્મા બુદ્ધના સંબંધમાં અજ્ઞાન વર્ગના તેમજ કહેવાતા ભણેલાઓના મુખથી એમ બોલાતું સાંભળવામાં આવે છે કે બુદ્ધદેવે માંસાહાર કરવાની છૂટ આપી છે. એક પવિત્ર પુરૂષના નામ ઉપર આના કરતાં બીજું મોટું આળ કોઇ હોઇ શકેજ નહિ. જેમના ઉપદેશથી બિંબસાર (શ્રેણિક) રાજાએ તૈયાર કરાયેલો યજ્ઞકુંડ બુઝાવી દીધો, અને પોતાના રસોડામાંથી હમેશને માટે માંસ ખોરાકને દેશવટો દીધો, તથા ઢંઢેરો પીટાવીને પોતાના તમામ પ્રજાજનોને માંસ ભક્ષણ અને યજ્ઞો કરતા અટકાવ્યા, વળી જેમણે ઉપદેશેલા

પંચશીળમાં ' હું **પ્રાણીઓનો વધ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા** લેઉં છું '–એ પ્રથમ શીળ છે, તેમજ જેમના શિક્ષણ પ્રમાણે, સંઘ-બ્હાર મૂકવા યોગ્ય અનેક દુર્ગુણોમાં પહેલું પદ જીવતા પ્રાણીપ્રતિ દયા નહિ બતાવવાના દુર્ગુણોને આપવામાં આવ્યું છે, એવા તે વિશ્વ-વત્સલ દયાસાગરને માંસાહારનો ઉપદેશ આપનાર તરીકે ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો તે સૂર્યને અંધકાર ફેલાવનાર તરીકે ગણવા બરાબર છે.

બીજો મોટા આરોપ એ મૂકવામાં આવે છે કે 'આત્મા' એ નામની કોઇ વસ્તુજ નહિ, એવો ઉપદેશ બુદ્ધદેવે આપ્યો હતો. આ બાબત પણ **ગેરસમજથી** ઉભી થયેલી છે. અહંકાર કહો કે હુંપણું કહો, અથવા શરીર, લાગણીઓ અને મનની બનેલી ઉપાધિ કહો, અથવા personality કહો—તેજ અસત્ય છે, તેજ ક્ષણભંગુર છે, એમ બુદ્ધદેવે કહેતા હતા. પણ તે ઉપરથી એમ નથી ફલિત થતું કે ' આત્મા ' નામની કાંઇ ચીજ નથી. જો એવો સિદ્ધાંત બુદ્ધદેવે પ્રરૂપ્યો હોત તો પછી તેમના ઉપદેશમાં જગ્યાએ જગ્યાએ આવતા કર્મ અને પુન-ર્જન્મના સિદ્ધાંતની સાર્થકતાજ શું ? બુદ્ધદેવે બોધિજ્ઞાન મેળવ્યું તે વખતે પોતાના અને મનુષ્ય જાતિના હજારો પાછલા ભવ જોયા, તો તે હજારો ભવમાં **સ્થાયી રહેલું** તત્ત્વ કયું? તેજ આત્મા. 'આત્મા' ના અસ્તિત્વમાં લેશમાત્ર સંશય નહિ ધરાવતા શ્રીમાન્ બુદ્ધદેવના પાછળના કેટલાક અનુયાયીઓ જ્યારથી નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પાયા-રૂપ આ સિદ્ધાંતનો અનાદર કરતા થયા, ત્યારથીજ બુદ્ધધર્મને આ-ર્યાવર્ત છોડવો પડયો; કારણ કે ' આત્મા ' નથી, એવો સિદ્ધાંત કોઇ આર્ય માની શકેજ નહિ.

સિંહલદ્વીપ વગેરે દક્ષિણના દેશોમાં કેટલેક અંશે ક્ષણિકવાદ દાખલ થવા પામ્યો છે, પણ ઉત્તર તરફના દેશોમાં–ખાસ કરીને

ચીન, જાપાન અને ટીબેટમાં આ આત્મવાદ સંબંધી માન્યતા હિંદના કોઇ પણ ધર્મ જેવી ચોકસ અને નિર્વિવાદ છે.

ક્રિયાકાંડમાં અને યજ્ઞયાગાદિમાં રમી રહેલા તે વખતના લોકોને બુદ્ધદેવે નીતિની પ્રાધાન્યતાનો જે સચોટ ઉપદેશ આપ્યો છે, અને આત્મસંયમનો તેમજ અપ્રમત્તદશાનો જે સુંદર બોધ આપ્યો છે, તેમજ મનુષ્યો અને પશુઓનું હિત કરવાની જે સજ્જડ હિમાયત કરી છે, તે સર્વની છાપ તેમના કાળ પછીના દરેક ગ્રન્થોમાં તેમજ કાર્યોમાં ખુલ્લી જણાઇ આવે છે.

તેમને મનુષ્યો વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયાને આજે ૨૫૦૦ વર્ષ થઇ જવા છતાં તેમનું નામ દરેક આર્યના મુખમાંથી માન અને ભક્તિ પુરસ્સરજ બોલાય છે. જે દેશમાં આ ધર્મ જન્મ પામ્યો હતો, તે દેશમાં તો હાલ તે ધર્મના અનુયાયીઓ ભાગ્યેજ શોધ્યા હાથ લાગશે, તથાપિ તેમની વિચારશ્રેણીના ઉપાસકોનો તો કશો ટોટો પાડવાનો નથી. અમેરિકા અને યુરોપમાં તો આજે સેંકડો મનુષ્યો પોતાને બુદ્ધધર્માનુયાયી કહેવરાવવામાં માન સમજે છે.

જો આ પુસ્તક તે મહાન્ ધર્મસંસ્થાપક મહાત્મા બુદ્ધદેવનું ખરૂં સ્વરૂપ ગુજરાતી ભાષા બોલતી આલમ આગળ ખડું કરવામાં કોઇપણ અંશે વિજયી નીવડશે અને જો તે ગુણસાગરના એકાદ ગુણની પ્રાપ્તિ એક પણ વાચકને થઇ શકશે તો પુસ્તક લખવામાં થયેલો શ્રમ સફળ મનાશે. જો કોઈ વિદ્વાન્ કે કોઈ સંત આ પુસ્તકના કોઇ વિચાર, વિવેચન કે કોઇ તર્ક સંબંધમાં કાંઈ સૂચના કરવા કૃપા કરશે તો તે સાભાર સ્વીકારવા ઉપરાંત હવે પછીની આવૃત્તિ તૈયાર કરતી વખતે તે તમામ સૂચનાઓનો અમલ કરવામાં આવશે.

રતનપોળ, અમદાવાદ.
તા. ૧ ઑકટોબર ૧૯૦૧

મણિલાલ નથુભાઇ દોશી.

શ્રી બુદ્ધદેવ સંબંધી ઐતિહાસિક સાલ.

જન્મ—શ્રી બુદ્ધદેવનો જન્મ કલિયુગના ૨૪૭૮ વર્ષે કપિલવસ્તુ પાસે આવેલી લુંબિની નામની વાટિકામાં વૈશાખ માસના શુકલપક્ષની પૌર્ણિમાને મંગલવારે ઇ. સ. પૂ. ૬૨૩* માં થયો હતો.

મહાભિનિષ્ક્રમણ—ગૃહત્યાગ—ઇ. સ. પૂ. ૫૯૫ માં ૨૮ વર્ષની વયે કપિલવસ્તુથી નીકળી સિદ્ધાર્થકુમાર શાક્યમુનિ બન્યા.

બુદ્ધત્વપ્રાપ્તિ—ઈ. સ. પૂ. ૫૮૮ માં ૩૫ વર્ષની વયે નિરંજના નદીને પશ્ચિમ કિનારે વિશાળ બોધિવૃક્ષ નીચે શાક્યમુનિએ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. આ સ્થળ બુદ્ધગયાના નામથી હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રથમોપદેશ (ધર્મચક્રપ્રવર્તન)—ઈ. સ. પૂ. ૫૮૮ માં શ્રીબુદ્ધદેવે કાશીથી ત્રણ માઇલ દૂર આવેલા ઈસીપતન (ઋષિપતન) નામના તપોવનમાં પ્રથમ ધર્મોપદેશ કર્યો.

નિર્વાણ—ઇ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં ૮૦ વર્ષની વયે શ્રી બુદ્ધદેવે કુશીનગરની પાસે આવેલા વનમાં શાલવૃક્ષ નીચે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું.

જન્મ, બુદ્ધત્વપ્રાપ્તિ અને નિર્વાણ આ ત્રણ પવિત્ર (કલ્યાણકારી) બનાવ વૈશાખમાસના શુકલ પક્ષની પૌર્ણિમાને દિવસે બનેલા હોવાથી ત્રણે ભેગા તે દિવસે ઉજવાય છે.

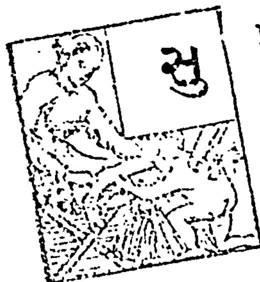
---

* આ ગણત્રી સિંહલદ્વીપમાં મનાતા બુદ્ધધર્મ પ્રમાણે છે. ઉત્તર તરફના બૌદ્ધ લોકો આ બનાવ ઈ. સ. પૂ. ૫૬૬ માં બન્યો એમ જણાવે છે.

અનુક્રમણિકા.

શ્રી બુદ્ધ ચરિત્ર.

પ્રકરણ ૧ લું—જન્મ.

સુપ્રસિદ્ધ ઇક્ષ્વાકુ વંશથી ઉતરી આવેલા શાક્ય લોકો જ્યાં કૃષિથી પોતાની ઉદરપૂર્ણા કરતા હતા, એવું કપિલવસ્તુ નગર નેપાલની દક્ષિણે અને કાશીપુરીને ઉત્તરે ૧૩૦ માઇલ દૂર રોહિણી નદીના કીનારા ઉપર આવેલું હતું. રાજા શુદ્ધોદનના વખતમાં આ નગર કીર્તિના શિખરે પહોંચ્યું હતું. પ્રજા સુખી અને સંતોષી હતી. રાજ્યમહેલ સર્વ સામગ્રીથી ભરપૂર હતો. યોદ્ધાઓ દેશાભિમાનનો જ દમ લેતા હતા. આ સર્વ અનુકૂળ સંજોગોનું મૂળ અને ખરૂં કારણ રાજા શુદ્ધોદનની ધાર્મિક વૃત્તિ અથવા પવિત્રતા હતી. જેના મનમાં પવિત્રતા હોય છે તેને બાહ્યસંજોગો પણ અનુકૂળ જ મળી રહે છે; તે એટલે સુધી કે કુદરત અથવા પ્રકૃતિ પણ તેના ફાયદામાં જ હોય છે. એ નિયમ અનુસાર રાજા શુદ્ધોદનનું પાટનગર કપિલવસ્તુ એક બાજુએ મગધ દેશ અને બીજી બાજુએ કોશલ દેશ વચ્ચે આવેલું હોઇ, તથા એ બે રાજ્યો અન્યોન્ય લડી રહેલા હોઈ, શુદ્ધોદનના રાજ્ય પર તરાપ મારવાનો રાજલોભ પેલા એ બલવાન રાજાઓ પૈકી એકને પણ થતો સંભવિત ન હતો. આ કારણથી શાક્ય લોકો સ્વતંત્ર રહેવા પામી શક્યા હતા.

જે રોહિણી નદીને એક કીનારે શુદ્ધોદનનું પાટનગર હતું, તેના સામે કીનારે કોલિ નામે એક નગર હતું, કે જ્યાંના રહેવાશીઓને 'કોલી' તરીકે ઓળખવામાં આવતા હતા. આ કોલી લોકો અને શાક્ય લોકો વચ્ચે રોહિણી નદીની માલીકી વાસ્તે અનેક યુદ્ધો થયાં હતાં, પરન્તુ જે પ્રસંગને માટે આપણે હમણાં બોલવા માગીએ છીએ તે પ્રસંગે તો, એટલે કે ઈ. પૂ. ૬૦૦માં તો, બન્ને વચ્ચે સારો સંપ હતો; કારણ કે કોલી રાજાની બે પુત્રીઓ મહામાયા અને ગૌતમીનું લગ્ન રાજા શુદ્ધોદન સાથે કરેલું હતું. મહામાયા અને ગૌતમી જેટલી સુંદર તેટલી નમ્ર અને તેટલીજ અન્યોન્ય (સહપત્ની હોવા છતાં પણ) પ્રેમાળ હતી, તેથી રાજા પોતાને દરેક રીતે સુખી માનતો; કારણ કે રૈયત પણ સંપૂર્ણ રાજભક્ત હતી.

બે વખત લગ્ન કરવા છતાં રાજાને કાંઈ સંતતિ નહતી, એ વાતનો તો ખેદ અલબત રહ્યાં જ કરતો; પરન્તુ તે ખેદ લાંબો વખત રહેવા નિર્માયલો નહતો.

એકદા આખા શહેરમાં દક્ષિણાયનનો મહોત્સવ ઉજવાઇ રહ્યો હતો, તેને સાતમે દિવસે રાણી માયાદેવીએ પોતાના શયનગૃહમાંના પર્યંકાસનમાં પડયા પડયા એક દિવ્ય સ્વપ્ન જોયું. આ વખતે તેણીનું વય ૪૪ વર્ષનું હતું.

આ અમાનુપી સ્વપ્ન એવી મતલબનું હતું કે, એક ભવ્ય, છ કિરણવાળો, ગુલાબ જેવો લાલ અને મોતી જેવો શ્વેત તારો આકાશમાંથી નીચે પડતો જોવામાં આવ્યો; અને જમીનનો સ્પર્શ કરતામાં તો તે તારો બદલાઇને બરફ જેવો તથા કામદુગ્ધા ગાયના દૂધ જેવો શ્વેત હાથી બની ગયો! તે હાથી ત્યાર બાદ પોતાની શ્વેત સૂંઢમાં

શ્વેત પદ્મ ધારણ કરી રાણીના મહેલમાં આવ્યો અને ત્રણવાર મસ્તક નમાવીને દક્ષિણ બાજુએથી ગર્ભમાં દાખલ થયો.

આ સ્વપ્ન જોવાથી સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ માયાદેવીને સામાન્ય માતાઓએ કદાપિ નહિ અનુભવેલો એવો અપૂર્વ આનંદ થયો. સ્વપ્ન પુરૂં થતાં જ તેણીની આંખ ઉઘડી ગઇ અને હર્ષથી છલકાતા હૃદયે તેણે આ સમાચાર પોતાના પતિને નિવેદન કર્યા.

રાજા શુદ્ધોદને પ્રાત:કાળ થતાં જ સ્વપ્નપાઠકોને બોલાવ્યા અને તેમને સ્વપ્નનું ફલ પૂછ્યું. તેઓએ ખુલાસો કર્યો કે, સૂર્ય કર્ક રાશિનો હોવાથી રાણી એક અલૌકિક બુદ્ધિવાળા પવિત્ર પુત્રની માતા બનશે, કે જે પુત્ર કાં તો ચક્રવર્તી રાજા થવો જોઇએ અગર તો પૃથ્વી પરનો અજ્ઞાનતા અને પાપનો બોજો ઓછો કરનાર થઇ પડશે.

આ ફલ સાંભળી રાજા, રાણી તેમજ રાજ્યભક્ત નાગરીકોને ઘણો જ આનંદ થયો. અનુક્રમે ૪૫ વર્ષની ઉમરે રાણી ગર્ભવતી થઈ અને ઉત્તમ જીવ ગર્ભમાં આવવાથી તેણીને એક પછી એક ઉત્તમ દોહદ * ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા, કે જે સર્વ પૂર્ણ પ્રેમપૂર્વક પૂરવામાં આવતા.

એક ગર્ભવતી સ્ત્રીએ પાળવા યોગ સર્વ નિયમોનું યથાર્થ સેવન કરતી પ્રફુલ્લિત ચિત્તવાળી રાણી દસમે મહીને પતિની સમંતિ મેળવીને પોતાના પિયર–કોલીનગર તરફ જવા નીકળી. માર્ગમાં લુંબિની નામની વાટિકા આવતાં તેનું સૌંદર્ય જોવા અને ઘડીભર વિશ્રાન્તિ લેવા રાણી થોભી; પરન્તુ ત્યાં જ એક શાલવૃક્ષ નીચે પુત્રજન્મ થયો. ઇ. સ. પૂ. ૬૨૩ની વસંતપૌર્ણિમાનો આ દિવસ પાછળથી દુનીઆના

* દોહદ એટલે ગર્ભવતી સ્ત્રીને ઉત્પન્ન થતી ઇચ્છા.

ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરથી લખાઇ રહ્યો; કારણ કે તે દિવસે ભવિષ્યમાં ક્રોડો માણસના 'તારનાર' તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવનાર બુદ્ધ જન્મ્યો હતો.

આ બાલકના મુખપર સૂર્ય સમાન તેજ ઝળકતું હતું, તથાપિ તેના તરફ આલ્હાદથી જોઈ રહેનાર લોકસમૂહની આંખો કાંઇ અંજાઈ જતી નહતી, જો કે ખુદ સૂતિકાગૃહ તો તેજથી ઝળાંહળાં થઈ રહ્યું હતું.

આ ખુશખબર પિતૃગૃહમાં તેમજ શ્વસુરપક્ષમાં ઝડપથી ફરી વળતાં જ ત્યાંથી હજારો દાસ-દાસીઓ પ્રસવસ્થળે આવી પહોંચ્યાં અને રાજકુમારને તથા રાણીને પાલખીમાં *બેસાડી કપિલવસ્તુ તરફ લેઈ ગયાં. આ નગરી હમણાં ઠેરઠેર બાંધેલાં તોરણોને લીધે તથા બીજી અનેક તરેહની શોભાઓને લીધે સ્વર્ગતુલ્ય બની હતી.

આ વખતે સઘળા દેવોમાં પણ આનંદ છવાઇ રહ્યો. દેવોએ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી, ગંધર્વો ગીતો ગાવા લાગ્યા, ત્રણે ભુવનમાં—સ્વર્ગલોક અને મૃત્યુલોકની તો શી વાત કરવી પણ ખુદ નરકમાંએ—એક ક્ષણ શાન્તિ પ્રસરી રહી. નાગરાજા (એક પ્રકારના દેવો) એ પ્રથમના બુદ્ધોને માન આપ્યું હતું તેવીજ રીતે આ બુદ્ધને માન આપવા અર્થે મંદાર

---

* બુદ્ધધર્મશાસ્ત્ર એમ જણાવે છે કે, આ પાલખીના ચાર દાંડા ઉપાડનારા સામાન્ય મનુષ્યો નહતા, પરન્તુ ચાર દિશાના ચાર રક્ષપાળ દેવોએ મનુષ્ય રૂપે પાલખી ઉપાડવાનું કામ કર્યું હતું. દેવો પણ મહાન્ ગુરૂઓની ભક્તિ કરવાને ઇન્તેજાર હોય છે.

પુષ્પની * વૃષ્ટિ કરી અને જગતનો ઉદ્ધાર કરવા અવતરેલા આ મહાપુરૂષને નમસ્કાર કરી આનંદ અને ભક્તિભાવ જણાવ્યો. વૈરવિરોધ ધરાવતા પશુઓ પોતાનો સ્વાભાવિક વિરોધ ભૂલી જ ગયા! સઘળા રોગો અને પીડાઓનો, એટલા વખતને માટે, લોપ થઇ ગયો! આમ ચોતરફ સઘળી રીતે શાન્તિનું રાજ્ય છાઇ રહ્યું હતું; અસમાધિનું રાજ્ય ક્યાંઇ પણ હોય તો તે ફક્ત મારરાજા અથવા મોહરાજાના હૃદયમાં હતું! જગદુદ્ધારક પુરૂષનો જન્મ માત્ર તેને જ દાવાનળરૂપે થઇ પડયો હતો!

જગતના આ નવા પરોણાનાં લક્ષણ જોઇને સામુદ્રિકશાસ્ત્રીઓએ રાજાને જણાવ્યું કે "આ મ્હોટો ચક્રવર્ત્તી રાજા થશે. હજારો વર્ષોમાં આવા ચક્રવર્તી એકાદ જ થાય છે. અમુક ચિન્હો પરથી આ બાળક ભવિષ્યમાં અખિલ ભૂમંડલને તારનાર દૈવી ગુરૂ થનાર છે, અગર તો જો તે સાંસારિક બાબતોમાં પડવું ઉચિત માનશે તો એક મહાન્ ચક્રવર્ત્તી રાજા થશે અને સઘળા રાજાઓને પોતાના પગે પાડશે. પર્વતોમાં જેમ સુમેરૂ, ધાતુઓમાં જેમ સુવર્ણ, જળાશયોમાં જેમ સમુદ્ર, તારાઓમાં જેમ ચંદ્ર તેમ મનુષ્યોમાં આ તથાગત થશે."

---

* આ બધું વર્ણન (તેમજ આખા પુસ્તકમાંનું કોઇ પણ વર્ણન) કલ્પિત નથી—બુદ્ધધર્મશાસ્ત્રોના શબ્દોના આધારે જ લખેલું છે. તેથી જૈન શાસ્ત્રોમાંના આવા પ્રસંગોનાં વર્ણનો સાથે આ કેટલું મળતાપણું ધરાવે છે તે વિચારવાની સારી સગવડ મળે છે. ભક્તામર સ્તોત્રના ૩૩ મા શ્લોકમાં દેવોએ મંદાર—નમેરૂ—પારિજાત વગેરે પુષ્પોની વૃષ્ટિ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

આ ભવિષ્યકથન સાંભળવાથી રાજાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. આજનો દિવસ આખા નગરમાં ઉત્સવના દિવસ તરીકે પસાર કરવાનો ઢંઢેરો પીટાવ્યો હોવાથી રસ્તાઓ સાફ કરવામાં આવ્યા, જ્યાં ત્યાં સુગંધી જળનો છંટકાવ કરવામાં આવ્યો, ઘેરેઘેર અને રસ્તાઓ ઉપર ધ્વજાઓ અને તોરણો તથા વાવટા લટકાવવામાં આવ્યા. સર્પના ખેલાડીઓના, તરવારથી ખેલ કરનારાઓના, દોરડાપર નાચનારાઓના અને એવા અનેક પ્રકારના તમાસા જોવા લોકો શેરીએ શેરીએ એકઠા થવા લાગ્યા. શ્રીમંતો તેમજ ગરીબો રાજ્યભક્તિ બતાવવા માટે આ શુભ પ્રસંગે પોતાના રાજાને ભેટણું આપવાને ઉમંગથી દોડતા જતા નજરે પડવા લાગ્યા. રાજાએ બંદીવાનોને મુક્ત કર્યાં, કેટલાક કરો માફ કર્યાં, મ્હોટી દક્ષિણાઓ આપી, સાધુસંતને જમાડ્યા અને રાજ્યમાં રહેનારાઓને જે જે વસ્તુની જરૂર હતી તે તે રાજ્ય તરફથી પુરી પાડી.

આ સર્વ ધામધુમ ચાલી રહી હતી એવામાં અસિત (કાળદેવ) નામનો એક વૃદ્ધ સંન્યાસી તે બાલક પાસે આવ્યો. **સંસારના આચાવી નાદ સાંભળવાને જેના કાન બ્હેરા છે એવા યોગીજનો સ્વર્ગીય નાદ સાંભળવાને તો ટેવાયલા હોયછે.** આ વૃદ્ધ સંન્યાસીએ પણ બુદ્ધદેવના જન્મની વધામણી દેવોના અવાજથી જાણી હતી અને તેથી જ તે અહીં આવ્યો હતો. વિવેકી શુદ્ધોદન રાય આ યોગીને પગે પડ્યો અને માયાદેવીએ ઇચ્છ્યું કે બાળકને આવા પવિત્ર પુરૂષને પગે લગાડાય તો કેવું સારૂ! પરન્તુ રાણી તે ઇચ્છા અમલમાં મૂકે તે પહેલાં તો વૃદ્ધ સંન્યાસી બોલી ઉઠ્યોઃ "માં, માં; મને એવા પાપમાં ન હડસેલશો." એમ કહી પોતે કુમારને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યાં અને કહ્યુંઃ "પગમાં પદ્મ, હાથમાં સ્વસ્તિક

વગેરે ૩૨ મુખ્ય અને ૮૦ ન્હાનાં લક્ષણો ધરાવતા હે બાલક! હું તને નમન કરૂંછું. હે બુદ્ધ! ધર્મનો ઉપદેશ કરી મનુષ્ય માત્રને દુઃખમાંથી મુક્તિનો રસ્તો સૂચવવા માટે જન્મેલા હે મહાભાગ! તમને નમન કરૂંછું."

પછી તે સંન્યાસીએ રાજા તરફ જોયું અને કહ્યું: "હે ભાગ્યશાળી રાજન્! આવા એક અતિ પ્રતાપી પુત્રના પિતા બનવા માટે હું તને અભિનંદન આપું છું. પૂર્વભવોનાં પવિત્ર કર્મોનું આજે તને ફળ મળ્યું છે. લાખો વર્ષે આવું એકાદ પુષ્પ ઉગી આવે છે; પણ જ્યારે તે ખીલે છે ત્યારે આખી વસુધાને જ્ઞાનની સુગંધીથી અને પ્રેમના રસથી ભરી દે છે. ખરેખર પ્રતાપી કુળમાં જ આવા જગદુદ્ધારકો જન્મ લે છે. ખરેખર, રાજન્! ત્હારૂં કુટુંબ બહુજ ભાગ્યશાળી છે. પરંતુ તે ભાગ્ય એક વાતે અપૂર્ણ છે; કારણ કે દેવો તેમજ મનુષ્યોને પ્રિય એવી આ માયાદેવી—વધારેવાર દુઃખ નહિ અનુભવવાને સરજાયલી આ દેવી—સાત દિવસમાં કોઇ પણ પ્રકારની પીડા વિના 'પીડાનો અંત' પામશે."

આ શબ્દો બોલ્યા પછી યોગીની આંખમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં, જે જોઇ રાજાને કોઇ અનિષ્ટ થવાનો ભય લાગ્યો. ઋષિએ તુરતજ તે વિચાર તેના મ્હોં ઉપરથી વાંચી લીધો અને ખુલાસો કર્યો: "હે રાજન્! મેં જે કાંઇ અગાઉ કહ્યું છે તેમજ બધું બનશે. તથાપિ કુમારની બાબતમાં તો કશી ચિંતા કરવાનું લેશ પણ કારણ નથી જ નથી. મને આંસુ ઢાળતો જોઇ તમને કાંઇ અનિષ્ટનો વ્હેમ આવ્યો: પરન્તુ તેમ કરવાની કાંઇ જરૂર નથી. મારા રડવાનું કારણ જૂદું જ છે. આ શરીર હવે વૃદ્ધ થયું છે અને તેનો સમય હવે સમીપ આવ્યો છે. હું મરીને દેવ થઇશ અને ત્યાંથી પુનઃ મનુષ્ય તરીકે જન્મીશ. જન્મ–

મરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થવાનો અમૂલ્ય બોધ આપના પુત્રના—આ ભાવી બુદ્ધના મુખકમળથી સાંભળવાનું મારા નશીબમાં લખાયલું નથી એ જ મારા રૂદનનું કારણ છે." એમ કહી ઋષિ રસ્તે પડયો.

ઋષિના કહેવા મુજબ બરાબર સાતમે દિવસે માયાદેવી હસતી હસતી સૂતી અને તે ફરીથી જાગૃત થઇ જ નહિ. * તે સ્વર્ગમાં એક દેવી થઇ. શુદ્ધોદન રાયની બીજી રાણી પ્રજાપતિ (અપરનામ ગૌતમી) કે જે આ પુત્રની માશી થતી હતી તેણે હવે કુમારને લાલનપાલન કરવાનું કર્ત્તવ્ય ઉપાડી લીધું.

આ ભાગ્યશાળી પુત્રના જન્મથી રાજાના સામંતો અને સગાં-સ્નેહીઓ રાજા તરફ હમેશ કરતાં વધારે ભક્તિભાવ બતાવવા લાગ્યા. રાજ્યખજાનો વધુ ને વધુ તર થયો. હાથી, ઘોડા, ગાયો વગેરે ઉત્તમ જાનવરોનાં ટોળાં પોતાની મેળે રાજ્યમાં આવવા લાગ્યાં લોકોમાંથી દ્વેષ અને વેર નાશ પામ્યાં. દરેક ઋતુનાં ફળફૂલો તે વખતે ઉગી નીકળ્યાં. દુકાળનો તો સંભવ પણ અદૃશ્ય થઇ ગયો. યોદ્ધાઓનાં શસ્ત્રોને કાટ ચ્હડવા લાગ્યો. રોગોને ખોરાક ન મળવાથી તેઓ તો જીવ લઇ નાઠા. સામાન્ય મનુષ્યો પણ પ્રમાણિકપણે આજીવિકા ચલાવવા લાગ્યા અને ઉદારવૃત્તિથી દાન કરવા લાગ્યા. આ બધા આનંદ-દાયક ફેરફારો જેને લીધે થવા પામ્યા તે કુમારનું નામ, તે કારણથી, 'સર્વાર્થસિદ્ધ' એવું પાડવામાં આવ્યું; જો કે ટુંકા નામ ખાતર લોકો સિદ્ધાર્થ એવા નામથી પણ બોલાવતા. નામ પાડવાની ક્રિયા આનંદ અને ધામધુમ સાથે કરવામાં આવી તે અવસરે નગરમાં કોઇ દરિદ્રી રહ્યું નહિ; કારણકે સર્વને તેની જરૂરીઆત પ્રમાણે રાજ્ય તરફથી દાન છૂટથી દેવામાં આવ્યું હતું.

* બુદ્ધના જન્મ પછી (પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ થયા પછી) માયાનું ટકવું સંભવતું જ નથી, એ વાસ્તવિક છે.

પ્રકરણ ૨ જું-બાલ્યાવસ્થા.

ચંદ્રની જેમ, સિદ્ધાર્થની કળા પ્રતિદિન ખીલતી જતી હતી. રૂપ-ગુણમાં તેમજ કળા--કૌશલ્યમાં તેની પ્રગતિ જોશબંધ વધતી જતી હતી. શુદ્ધોદન રાયના ખંડીઆ સામંતો રાજકુમારને પ્રસન્ન કરવા માટે હરહમેશ નવાં સોના-રૂપાનાં રમકડાંની ભેટ મોકલતા હતા. પરન્તુ, ભવિષ્યના મહાત્મા સિદ્ધાર્થ છેક આટલી ન્હાની વયે પણ આ કિંમતી ભેટોનું નિર્માલ્યપણું અને ક્ષણભંગુરપણું જોઇ શકતા અને તેથી કરીને એ ભેટોથી એમને કાંઇ આનંદ થતો નહિ. ખરેખર તે ન્હાની વયના શરીરમાં એક મહાન્ આત્મા વસવા આવ્યો હતો. ઘણા જન્મો પૂર્વે લીધેલી, સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાની અને જગતનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાને તત્પર થયેલા આ સિદ્ધાર્થ કુમારને ક્ષણિક વસ્તુઓ સાથે કામ પણ શું હોય?

અનુક્રમે કુમારનું શરીર ખીલતાં ખીલતાં આઠ વર્ષની ઉમરે પંહોંચતાં જ તેને એક રાજાને યોગ્ય કલાઓ તથા જ્ઞાન શિખવવા માટે શુદ્ધોદનરાયે શિક્ષક શોધવા માંડયો. વિદ્વાનોની સભા વચ્ચે સવાલ કરતાં સર્વ કોઇએ સૂચવ્યું કે, કુમારને શિક્ષણ આપવાને લાયક તો એક વિશ્વામિત્ર જ છે, કે જે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત છે, વિદ્યામાં નિપુણ છે અને કલાઓમાં પ્રવીણ છે. પછી વિશ્વામિત્રને રાજ-સભામાં બોલાવીને શુભ દિવસે તેને કુમાર સુપુર્દ કરવામાં આવ્યો.

જેની કોરો હીરા-માણેકથી જડેલી છે એવી ચંદનની પાટી અને રત્નની પીંછી લઇને કુમાર ગુરૂ પાસે ગયો. પ્રારંભમાં જ ગુરૂએ નીચેનો ગાયત્રીનો મંત્ર ધીમેથી ઉચ્ચાર્યો અને તે લખવા કુમારને ફરમાવ્યું:

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

કુમારે વિનયપૂર્વક કહ્યું: "હા, હું લખું છું" અને તરત જ તેણે તે જમાનાગમાં બોલાતી એવી સુમારે વીશેક ભાષાઓમાં તે મંત્ર લખી કહાડ્યો!

ગુરૂ આ જોઇ ઘણા ચકિત થયા. તેમણે કહ્યું: "જો તમને તે આવડતું જ હોય તો તો હવે હું સંખ્યા અથવા આંકડા શિખવીશ. લ્યો સાંભળો. એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ, સો, હજાર, દશહજાર; હવે તે બોલી જાઓ."

કુમાર સપાટાબંધ તે સંખ્યા બોલી ગયો એટલું જ નહિ પણ વિશેષમાં કહ્યું: "લાખ, કરોડ, અબજ, ખર્વ, મહાખર્વ અને છેક પરાર્ધ સુધી પણ બોલી જાઉં કે? તમે બધા અહીં સુધી તો ગણો છો જ; પરન્તુ તેની પેલી પાર પણ સંખ્યા છે ખરી." એમ કહી વળી આગળની ગણત્રી કરી બતાવી.

ગુરૂએ વધારે આશ્ચર્ય પામી જણાવ્યું: "ઓહો! તમને તો આ પણ આવડે છે ને! ત્યારે તો આવો આપણે વજનનું કોષ્ટક વિચારીએ."

કુમારે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો: "દશ પરમાણુનું એક પરસૂક્ષ્મ બનેછે. દશ પરસૂક્ષ્મનું એક ત્રસરેણુ બને છે, સાત ત્રસરેણુનું સૂર્યના પ્રકાશમાં ઉડતું એક રજકણ બને છે. એવાં સાત રજકણો મળી ઉંદરની મૂછના વાળનો અગ્ર ભાગ બને છે. ૧૦ વાળ મળી

એક લિંખ થાય છે. ૧૦ લિંખ ભેગી થાય તો એક જુ બને. દશ જુ મળી બાજરીના દાણા જેટલો ભાર થાય. એ રીતે આંગળ,હાથ, ધનુષ્ય, ભાલા વગેરેની લંબાઇ તથા ગાઉ-યોજન વગેરેનું માપ છે. અને હે ગુરો ! જો આપ ફરમાવો તો એક યોજનમાં કેટલાં પરમાણુઓ રહેલાં છે તે ગણી બતાવું.” એમ કહેતાંની સાથે જ તે ગણત્રી તેણે કરી બતાવી.

ગુરૂ એકાએક કુમારને પગે પડયા અને બોલી ઉઠયાઃ “હે શિષ્ય ! તું ગુરૂઓનો પણ ગુરૂ છે. ખરેખર હું નહિ પણ તું જ ગુરૂ છે. માટે હે કુમાર ! હું આપને નમન કરૂં છું. ગુરૂ કે પુસ્તકોની મદદ સિવાય જ આટલું બધું જાણવા પામેલા હે કુમાર ! આપની આ નમ્રતા અનુકરણીય અને પૂજ્ય છે. આપ શિખવાને નહિ પણ મારી કિંમત વધારવા માટે જ અહીં આવો છો.”

પોતે બીજાઓ કરતાં વિશેષ જાણવા છતાં કુમાર ગુરૂના સઘળા મદદનિશો પ્રત્યે વિનય બતાવતો હતો. તેની વાણી નમ્રતાથી અને ડહાપણથી ગર્ભિત હતી. તેનો ચેહેરો ભવ્ય અને તેનો સ્વભાવ સુશીલ હતો. શૌર્ય અને ધૈર્યનો ખજાનચી હોવા છતાં કુમારમાં દયા અને કોમળતાના ગુણો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા હતા.

સિદ્ધાર્થ કુમારની દયા અનુકરણીય હતી. પોતાના મિત્રો સાથે ઘોડા દોડાવવામાં તે જરા પણ ડગે તેમ ન હતો; છતાં ઘોડાને શ્વાસ ચહડેલો જાણવામાં આવતાં જ, પોતાને જીત મળવાની તૈયારી હોવા છતાં, તે એકાએક ઘોડાને થોભાવતો. એકદા, રાજાના બગીચામાં બેઠા બેઠા કુમાર કાંઇ વિચારમાં લીન થયા હતા, એવામાં પ્રેમમય નાદ કરતાં કરતાં હિમાલય તરફ ઉડતા હંસ પક્ષીઓના ટોળાં તરફ સિદ્ધાર્થના

કાકાના પુત્ર દેવદત્તે એક તીર ફેંક્યું અને તે પહેલા હંસની પાંખને વાગવાથી પીંછાંમાંથી લોહીની ધાર વહેવા લાગી અને પક્ષી નીચે પડ્યું. સિદ્ધાર્થની દૃષ્ટિ તે તરફ જતાં જ તેણે તેને ઉંચકી લીધું અને પદ્માસને બેસીને પોતાના ખોળામાં મૂક્યું. પ્રથમ તો તેને પંપાળીને તેની ધાસ્તી ઓછી કરી, પછી તેને પોતાના પ્રેમથી ધડકતા હૃદય સાથે ચાંપ્યું અને પછી એક હાથથી પકડી રાખી બીજે હાથથી પેલું તીર આસ્તેથી ખેંચી કહાડીને તે ઘા ઉપર ઠંડાં પાંદડાં બાંધ્યાં.

કુમારને આજ સુધી ખબર પણ નહોતી કે દુઃખ એ શું ચીજ હશે ! તેણે પેલા તીરની અણી પોતાના હાથમાં ભોંકી અને તેથી પોતાને 'દુઃખ'ની લાગણી થઇ; તે ઉપરથી આંખમાં આંસુ લાવીને તે પક્ષીને વિશેષ આશ્વાસન આપવા મંડયો.

એટલામાં દેવદત્તના નોકરે આવીને કહ્યું: " મારા સ્વામીએ એક હંસને તીર મારીને પાડયું છે, કે જે હંસ હમણાં આપના કબજામાં છે. કૃપા કરી તે મને સોંપશો ? "

સિદ્ધાર્થે કહ્યું: " હું તેમ કરી શકીશ નહિ. જો તે પક્ષી મરી ગયું હોત તો કદાચ તે પર મારનારનો હક્ક પહોંચતે. પણ તે હજી જીવતું છે; માત્ર તેની પાંખોની ગતિને ઇજા થઈ છે."

આ સંદેશો પોતાના નોકરદ્વારા જાણ્યાબાદ દેવદત્ત પોતે કુમાર પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો: " આ પક્ષીને જે પળે મેં નીચે પાડયું તે પળથી તે મારૂં થયું છે. તમારે તે મને આપવું જ જોઇશે."

" ભલા થઈ એમ બોલો માં." દયાના સાગરતુલ્ય કુમારે કહ્યું: અને કહેતાની સાથે જ તે હમણાં આશ્રિત બનેલા નિરાધાર પક્ષીની ડોકને એક બાળકની માફક પોતાના ગાલ સરસી દાબી. " એમ બોલો

માં. એ પક્ષી તમારૂં નહિ પણ મારૂં જ છે. દયાને લીધે અને પ્રેમના સામ્રાજ્યને લીધે જે કરોડો ચીજો મારી થવાની છે તેમાંની આ પ્રથમ છે. મને મારૂં અંતઃકરણ જ હમણાં કહે છે કે, હું મનુષ્યોને 'દયા'નો પાઠ શિખવીશ, ગરીબ મુંગાં પ્રાણીઓનો વકીલ થઇશ અને માત્ર મનુષ્યોનું જ નહિ પણ તે સાથે પશુ–પક્ષીઓનું પણ દુઃખ દૂર કરીશ. છતાં, ભાઇ ! તારે હજી તકરાર જ કરવી હોય તો ચાલો રાજ્ય-સભામાં, ડાહ્યા સભાસદો જે કહે તે આપણે બન્ને સ્વીકારીશું."

તુરતજ તેઓ રાજ્યસભામાં ગયા, જ્યાં બન્નેના હક્ક સંબંધી ભારે વાદવિવાદ થયો. કેટલાક કહે: "સિદ્ધાર્થનો હક્ક છે," જ્યારે બીજાઓ કહેતા હતા: "દેવદત્તે તે પાડ્યું માટે તેનો હક્ક છે." ગરમાગરમ વિવાદની મધ્યમાં એક વૃદ્ધ ઋષિ સભામાં આવી પહોંચ્યા અને બોલવા લાગ્યા: "જો જીંદગીની કાંઇ પણ કિમ્મત હોય તો જેણે **મારવાનો** પ્રયત્ન કીધો તેના કરતાં **બચાવવાનો** પ્રયત્ન કરનારનો તે જીવતા પ્રાણી પર વધારે હક્ક ગણાવો જોઇએ." આ વૃદ્ધ પુરૂષનું કથન સર્વને ન્યાયયુક્ત લાગ્યું; પરન્તુ રાજા તે ઋષિનો સત્કાર કરવા ઉઠે છે એટલામાં તો ઋષિ અન્તર્ધાન થઇ ગયા !

સિદ્ધાર્થ કુમારને દુઃખનો અનુભવ આજ પહેલપ્રથમ જ થયો. પરન્તુ, તે અનુભવ ઝાઝી અસર કરી શક્યો નહિ; કારણ કે પક્ષી થોડા વખતમાં સાજું થઇને પોતાના સોબતીઓ સાથે આનંદ કરવા આકાશી પ્રદેશોમાં ઉડી ગયું હતું. પરન્તુ ભવિષ્યના બુદ્ધદેવ અને હમણાંના સિદ્ધારથ કુમારની દયાને પ્રગટાવવા માટે બીજો એક બનાવ તુરતમાં જ બનવા પામ્યો, કે જેણે તેના કોમળ હ્રદય પર જાદુની છાપ પાડી.

એક દિવસ રાજાએ કુમારને કહ્યું: "વત્સ ! આજે હું તને

વસંત ઋતુની શોભા દેખાડવા ઇચ્છુંછું. મારી સાથે તને શહેર બહાર લઈ જઇને ખેતરોમાં ઉભરાઇ રહેલો પાક તથા ધરતીએ પહેરેલો લીલો આનંદી સ્વાંગ બતાવવા ઇચ્છુંછું. તને તે જોઇને ખરેજ બહુ આનંદ થશે."

કુમારે મસ્તક નમાવ્યું અને બન્ને ખેતરોમાં આવી પહોંચ્યા. અહીં ને તહીં પક્ષીઓ મધુર કલરવ કરી રહ્યા હતા. સફેદ બગલાઓની જમાત નદીકિનારે ધ્યાન ધરતી ઉભી:હતી. સમળીઓ આકાશમાં ગોળ કુંડાળામાં ગોઠવાઇ જઇને ગરબા ગાતી હતી. અટાપટાવાળી ખીસકોલીઓ ઝાડની ડાળીઓ ઉપર કૂદાકૂદ કરી રહી હતી. ચિત્રેલા મંદિરનાં શિખરોની આસપાસ મયૂરો ટહુકા કરી રહ્યા હતા. કુવામાં કબુતરો ગેલ કરી રહ્યા હતા. શહેરમાંથી આવતો કોઈ લગ્ન પ્રસંગના ઢોલનો અવાજ કાનના પડદા સાથે અથડાતો હતો. ચોતરફ શાન્તિ અને આનંદનો જ પડઘો પડતો હતો. પરન્તુ આ સર્વ ક્ષણિક આનંદનાં સાધનોની અંદર છૂપાયલો દુ:ખનો ડુંગર કોણ જોઈ શકતું હતું ? ઉલ્લાસના સઘળા દેખાવો વચ્ચે પણ એ ભ્રમણામય દેખાવોને નગ્ન કરી એનું આંતર સ્વરૂપ જોઈ શકનાર એક માત્ર બુદ્ધ જ હતો, કે જેને હમણાં જણાયું કે "જીવનના ગુલાબ તળે દુ:ખના કાંટા છુપાયલા હોય છે." તેણે વિચાર્યું: આ ગામડીઆઓને પોતાનું પેટ ભરવા માટે આખો દિવસ કેવું સખત વૈતરૂં કરવું પડે છે! સખત ગરમીના વખતે પણ પેલા ખેડૂતોની ચાબુકની આર બાપડા અબોલ બળદની સુંવાળી ચામડીને કેવી છેદે છે! પેલી ગીરોળી કીડીને કેવી ઓહીયાં કરી જાય છે! પેલો સર્પ તે ગીરોળીને અને સમળી તે સર્પને કેવી રીતે ભક્ષ્ય બનાવે છે! પેલું સફેદ દેખાતું સાધુવૃત્તિવાળું બગલું આનંદથી કલોલ કરતા પેલા માંછલાને કેવું દેખતાંદેખતાંમાં ગળી જાય છે!

અને તે કુમાર પોતાના પિતા તરફ અર્થસૂચક આંખ કરી બોલી ઉઠયોઃ "ઓ પિતાજી! પિતાજી! આ જ શું તમારાં આનંદનાં ઠેકાણાં છે કે, કે જે બતાવવાને તમે મને અહીં લાવવા શ્રમિત થયા હતા? ખુનામરકી સિવાય અહીં બીજું હું શું જોઈ શકું છું? પૃથ્વીપર જુઓ કે પાણીમાં નીહાળો, હવામાં નજર કરો કે અંતરીક્ષમાં આંખો ખેંચો, જ્યાં ત્યાં જીવનની મારામારી અને કલહ ભળાય છે. આમાં જે મનુષ્યને આનંદ જણાતો હોય તે ખરે જ કઠણ કાળજાનો માણસ હોવો જોઇએ. પિતાજી! મને હમણાં અહીં એકલો જ રહેવા દો, કે જેથી હું આ બધા જોયેલા દેખાવો ઉપર વિચાર કરી શકું."

પિતાએ તેમ કર્યું. પુત્ર એકલો પડયો. તેણે જંબુ વૃક્ષ નીચે પદ્માસન વાળ્યું.

"આ શો જીવનનો કલહ! આનું મૂળ શું હશે? આનો ઉપાય શો હશે?" આટલો મંત્ર મન સાથે જપતાં જપતાં કુમારમાં દયા પૂર્ણ પ્રકાશ સાથે પ્રકટી નીકળી અને તે ધ્યાનના પ્રથમ પગથીએ ચ્હડયો.

પ્રાતઃકાળ પૂરો થઇ હમણાં મધ્યાહ્ન થઇ ચૂકયો હતો, છતાં ધ્યાન હજી અવિચ્છિન્ન હતું. સૂર્ય પશ્ચિમ દિશા તરફ પ્રયાણ કરતો હતો છતાં, બુદ્ધધર્મગ્રંથો કહે છે કે, આ જગતનું કલ્યાણ શોધવા બેઠેલા દેવને છાંયડો કરી રહેલા જંબુ વૃક્ષની છાયા હજી એ જેમની તેમજ કાયમ હતી!

છેવટે સાંઝ પડે છે અને પિતા પુત્રને સાથે લઈ રાજમહેલ તરફ જાય છે.

પ્રકરણ ૩ જું—યુવાવસ્થા.

શુદ્ધોદન રાજા પોતાના પુત્રરત્નમાં અનુપમ દયા અને ચિરકાલ સુધી ટકતી ધ્યાનગ્રસ્ત દશા જોઇ ભારે વિચારમાં પડયો. પોતાના પુત્રને યોગી બનતો જોવા કયો પિતા ખુશી હોય ? કેટલાક ગુણો અને કાર્યો એવાં છે કે જેમની **પ્રશંસા** જ થઇ શકે, **અનુકરણ** ન થઇ શકે. ભરયુવાવસ્થામાં વૈરાગી બનનારની **પ્રશંસા** કરનારા ઘણા માણસો મળી આવશે; પરન્તુ પોતાનો પુત્ર કે પોતે તે સ્થિતિમાં વૈરાગી બને એ વિચાર હજારોમાંથી એકને પણ ભાગ્યે જ ગમેછે. 'માયા'નું આ શું ઓછું પ્રાબલ્ય છે !

માયાદેવીને જ જેણે પોતાની અર્ધાંગના બનાવી હતી એવા શુદ્ધોદન રાજાએ કુંવર સિદ્ધાર્થને વૈરાગ્યના સોબતીઓની દોસ્તી કરતો જોઇ, એ **થતી** દોસ્તી તોડવાના ઇલાજ શોધવા માંડયા. " ત્યારે શું સ્વપ્નપાઠકોનાં વચનો આખરે ખરાં જ પડવાનાં કે ? આત્મસંયમ અને દેહકષ્ટના માર્ગથી મારા સુકુમાળ કુમારને હું હઠીએ ન રોકી શકું શુ ?" આવા આવા વિચારો તેના મનમાં હમેશ આવ્યા કરતા. છેવટે રાજાને એક યુક્તિ જડી. કુંવરનું મન સાહ્યબીમાં જ રોકી રાખવાથી દેહકષ્ટ સંબંધી ખ્યાલ—વૈરાગ્ય સંબંધી વિચારો તેનો સ્પર્શ જ નહિ કરી શકે એમ ધારી, તેણે કુંવર માટે ત્રણ જૂદી જૂદી ઋતુઓને અનુકૂળ ત્રણ મનોરંજક મહેલ બંધાવ્યા. શિયાળામાં ગરમી આપે તેવો, ઉષ્ણ ઋતુમાં શીતળતા ઉપજાવે તેવો અને વર્ષા કાળમાં

સમશીતોષ્ણ રાખે તેવો; એમ ત્રણ ભવ્ય મહેલ મોટે ખર્ચે તૈયાર કરાવ્યા અને તેમાં તે તે ઋતુઓને છાજતા એપ્ક બાગ બનાવરાવ્યા. આ મહેલમાં કુંવરને રાખવામાં આવતો અને તેનું મન રોકવા માટે દર કલાકે કાંઇ નહિ ને કાંઇ નવીન ચીજ તેને પુરી પાડવામાં આવતી. આવા આકર્ષક પદાર્થો તરફ બેદરકાર બનવું એ સરેરાસ મનુષ્ય માટે તદ્દન અશક્ય હોવા છતાં; સિદ્ધાર્થ કુંવર કે જે મનુષ્ય નહિ પણ દેવોના દેવ થવાને નિર્માયલા હતા, તેમને આમાંની કોઇ ચીજ ક્ષણ ભર પણ આકર્ષી શકતી નહિ. સુંદરતાઓ વચ્ચે રહેતા તે અઢાર વર્ષની વયના રાજકુમારનું મન બીજાને મન લુખ્ખા જણાતા વૈરાગ્યમાં જ સુંદરતા ભાળતું. બાગમાં હવા ખાવાને બદલે માનસિક બાગમાં—ધ્યાનવાટિકામાં તે કલાકોના કલાકો લીન થઇ જતો. દર કલાકે મળતી આકર્ષક બક્ષીસો જોઇ એની સુંદરતા પાછળ ગાંડા થવાને બદલે તે તે પદાર્થની ક્ષણભંગુરતા પર ધ્યાન ધરવા માટે કલાકો સુધી તેના તરફ જોયા કરતો.

આથી પિતાની ચિંતામાં પ્રતિદિન વધારો થતો ગયો. છેવટે તેણે પોતાના સામંતો અને નગરના સુજ્ઞ મનુષ્યોને બોલાવીને તેમની સલાહ પૂછી. શાક્યોએ સર્વાનુમતે વિચાર જણાવ્યો:

"મહારાજ! અંધકારને દૂર કરવા માટે દીવો જેટલો ચોક્સ ઇલાજ છે તેટલો જ ચોકસ ઇલાજ. વિરાગીને અનુરાગી બનાવવા માટે સ્ત્રી છે. કોમળ પ્રેમશૃંખલા સખ્ત લોઢાની સાંકળ કરતાં વધારે તાકાદવાળી છે. મજબુત બેડીથી ન બાંધી શકાય એવાઓને સ્ત્રીની વેણી એક ક્ષણમાં બંધીવાન બનાવી શકે છે."

કુંવરને પ્રેમપાસમાં નાખવાનું ઠર્યું. પરન્તુ અહીં સવાલ એ આવીને ઉભો કે **આપેલી** કન્યાથી કાંઇ આકર્ષણ થાય નહિ; **વરેલી** કન્યાથી જ બંધન થાય. કુંવર જો પોતે જ કોઇ કન્યા પસંદ કરે તો જ તેણીમાં તે તલ્લીન બની શકે. આ સવાલ ગંભીર હતો; પરન્તુ બુદ્ધિ આગળ કોઇ સવાલ મુશ્કેલ નથી. રાજાએ એક ઉત્સવનો આરંભ કર્યો અને નગરની સુંદર ગણાતી સઘળી કુમારીકાઓને રાજકુમારના હાથથી અપાતાં મણિકાંચનથી ભરેલાં સુંદર પાત્રો લેવા આમંત્રણ આપ્યું.

રતિની મતિને મુઝવી દે એવાં રૂપ-લાવણ્યવાળી કુમારિકાઓ રાજમહેલના ભવ્ય વિશાળ દીવાનખાનામાં એક પછી એક આવવા લાગી. નાગને લજાવે એવી એમની વેણીઓ તરેહ તરેહની જાતથી ગુંથેલી અને રંગબેરંગી પુષ્પોથી શોભીતી કરાયલી હતી. હરણને નીચું જોવરાવે એવી એમની આંખો અંજનથી વધારે આકર્ષણીય કરાયલી હતી. આકાશમાં ચન્દ્રની માફક તેમના વિશાળ ભાલમાં તિલક શોભી રહ્યું હતું. ગુલાબના પુષ્પની જેમ તેમનાં મુખકમળ સ્વાભાવિક હાસ્યથી ખીલી રહ્યાં હતાં. અનાઘ્રાત પુષ્પની જેમ તેમના વદનકમળમાંથી એક વિલક્ષણ પ્રકારની સુગંધ બ્હેકી રહી હતી. તેમના કોમળ અને સફાઈદાર અંગો ઉપરનાં બારીક વસ્ત્રો પ્રેક્ષકના મનને નાચવાનું શિખવવા માટે ફૂદાફૂદ કરી રહ્યાં હતાં.

અને હવે કુમાર દીવાનખાનામાં દાખલ થાય છે.કુમારિકાઓની પારદર્શક નાડીઓમાંનું સ્વચ્છ લોહી વધારે જોરથી ધડકવા લાગે છે. એક પછી એક કન્યકા પોતાના પગના અંગુઠા તરફ નજર સ્થિર કરીને ગજગતિથી ચાલતી લજવાતી લજવાતી કુમારનાં આસન પાસે

આવે છે અને પોતાનો કનકલતા સરખો હાથ લંબાવે છે. કુમાર તેમાં સુવર્ણપાત્ર મૂકે છે અને કુમારિકા તુરતજ વિદાય થાય છે. આહા! કેવો મોહક દેખાવ! અપ્સરાઓની સભા વચ્ચે બેસી તેમને બક્ષીસોથી પ્રફુલ્લિત કરી તેમની ખીલેલી કાન્તિ જોવાની કેવી સરસ તક! પરન્તુ તે કોણ જુએ છે? સિદ્ધાર્થકુમારનાં સઘળાં પાત્રો પુરાં થતાં સુધી તેણે એક પણ કન્યા તરફ નજર કરી નહિ. એક પણ કન્યા તેનું આકર્ષણ કરી શકી નહિ.

પરન્તુ હવે, એકાદ પૂર્વ જન્મમાં બુદ્ધની પ્રેમાળ પત્ની બનીને પાણીમાંની માછલી માફક બુદ્ધને જ ઝંખતી ઝંખતી મૃત્યુ પામેલી (આ જન્મમાં બુદ્ધની માતા માયાદેવીના ભાઇ દંડપાણિની પુત્રી) યશોધરાનો વારો આવે છે. સઘળી કુમારિકાઓ સઘળાં સુવર્ણપાત્રો લઇ રસ્તે પડી ચૂકી છે અને એક પણ પાત્ર શીલીકમાં રહ્યું નથી. સઘળાં પાત્રો ઉપર હક્ક ધરાવતી પરન્તુ હમણાં જેને માટે એક પણ પાત્ર રહ્યું ન હતું એવી તે બુદ્ધની પૂર્વની અને ભવિષ્યની અર્ધાંગના પોતાના હિસ્સાનું પાત્ર લેવા કુમાર સન્મુખ આવીને ઉભી રહે છે. પૂર્વના સંસ્કારો તાજા થઇ બન્ને વચ્ચે આકર્ષણ થાય છે. જે સિંહથી સઘળાં પ્રાણીઓ છૂપાતાં ફરે છે તે સિંહ આગળ સિંહણ તો ડરતી કે શરમાતી નથી, તેમ જેના નૂરથી સઘળી કુમારિકાઓ અંજાઇને નીચું જોતી હતી એવા સિદ્ધાર્થ સામે આ પ્રભાવશાલિની, દિવ્ય રૂપ્યાબવાળી કુમારિકા નિડરપણે દષ્ટિ તાકે છે અને પૂછે છેઃ "મ્હને કાંઈ હિસ્સો મળશે કે ?"

"હિસ્સો?" કુમારે જવાબ આપ્યો "હિસ્સો અલબત તમને મળવો જોઇએ છે. પરન્તુ સુંદરીઓની રાણી! હું તમને છેક જ ભૂલી

ગયો હતો. એ ભૂલના દંડ તરીકે સુવર્ણપાત્રને બદલે લ્યો આ કંઠનો હાર !" એમ કહી પોતાના ગળામાંનો માણેકનો હાર કહાડીને તેણીના કંઠમાં આરોપ્યો; અને એ હાર સાથે જ હૈયું પણ અર્પાયું ! ચાર આંખોના મિલાપમાંથી પ્રેમદેવ જન્મ પામ્યો ! પૂર્વેનો સંબંધ ફરીથી જોડાયો–તાજો થયો !* પણ તે આટલા પુરતો જ. તત્કાળ તે મુગ્ધા હાર લઈ પોતાને રસ્તે ગઈ અને કુમાર પોતાના કામે લાગ્યો.

રાજા શુદ્ધોદન હવે હરખાયો. તેણે કુમાર અને યશોધરા વચ્ચે થયેલા ટુંક પ્રસંગની વાત જાણી કે તુરતજ દંડપાણિ પાસે પુરોહિતને મોકલ્યો અને યશોધરાનું માગું કર્યું. પણ એ વખતમાં કાંઇ કન્યા જેવું રત્ન માગ્યું તાગ્યું મળી જતું નહિ ! શાક્ય લોકોનો રિવાજ હતો કે, જ્યારે કોઇ કુલીન ઘરની કન્યાની માગણી કરવામાં આવે ત્યારે તે કન્યાનું માગું કરનાર સખ્સે બીજા સઘળા ઉમેદવારો સાથે હરીફાઇમાં ઉતરીને પોતાનું પાણી દેખાડી આપવું જોઇએ અને પોતે સર્વ યુદ્ધકલાઓમાં નિપુણ છે એમ બતાવી આપવું જોઇએ. શુધ્ધોદન જેવા રાજાના પુત્રને માટે પણ આ નિયમ કાંઈ બદલાય તેમ નહતો. તેથી દંડપાણિએ પુરોહિત સાથે રોકડો પ્રત્યુત્તર પાઠવી દીધો કે, "ઇક્ષ્વાકુ વંશનો ક્ષત્રિય કાંઇ વીરત્વ જોયા સિવાયજ પોતાની કન્યા કોઇને આપશે નહિ. મરદાનગીના ખેલોમાં આપના

---

* જ્યારે સિદ્ધાર્થ 'બુદ્ધ' થયા ત્યારે "એકાએક યશોધરા તરફ આપનો પ્રેમ કેમ ખેંચાયો હતો ?" એ સવાલના જવાબમાં તેમણે લંબાણથી પોતાના પૂર્વભવો કહી બતાવ્યા હતા અને જણાવ્યું હતું કે, તેઓ બન્ને પૂર્વભવમાં સાથે હતાં અને તેમની હમણાંની મૈત્રી કાંઈ નવી નહોતી.

કુમાર જો બધા ઉમેદવારોને હંફાવશે તો તેઓ અવશ્ય મારા જામાતા બનશે; પરન્તુ ઘરમાં બેસી રહેવાની એમની ટેવ જોતાં એમને માટે મ્હોટી આશા બાંધવી એ આકાશમાં મહેલ બાંધવા જેવું કામ છે."

આ ઉત્તર જ્યારે પુરોહિતે પોતાના રાજાને નિવેદન કર્યો ત્યારે કુમાર સિદ્ધાર્થ પણ ત્યાંજ બેઠો હતો. પુરોહિતના શબ્દો સાંભળી રાજા તો શોક અને વિચારમાં ડૂબી જ ગયો. તેણે કહ્યું: "ધનુર્વિદ્યામાં દેવદત્ત જેવો કોઇ નિપુણ નથી, અશ્વવિદ્યામાં અર્જુન પ્રથમ પદ ભોગવે છે અને તલવાર ખેલવામાં તો નન્દ એક્કો છે. મારા સિદ્ધાર્થને આવી સખ્ત સ્પર્ધા વચ્ચે યશોધરા પ્રાપ્ત થવી ખરે જ દુષ્કર છે."

"પિતાજીને ચિંતા કરવા જેવું અહીં કાંઈ નથી. ક્ષત્રિયપુત્રને યુદ્ધકળા શિખવા જવી પડતી નથી; એ તો એનો જન્મ સાથેનો વારસો હોય છે. માત્ર આવી નિર્માલ્ય બાબતો માટે હું એક પ્રેમ-પાત્રને ગુમાવવા તૈયાર નથી; આપ ખુશીથી સ્પર્ધાનો સમય મુકરર કરાવો." યોગી જેવા કુમારે ક્ષત્રિયવટ દાખવી.

સ્પર્ધાના ઉમેદવારોને એક ઢંઢેરા દ્વારા ખબર આપીને એક મેદાનમાં એકઠા કરવામાં આવ્યા. કુમાર સિદ્ધાર્થ પણ ઘોડેસવાર થઈ ત્યાં હાજર થયો અને સુંદર પાલખીમાં યશોધરા પોતાની સખીઓ તથા પરિજનો સાથે આવી પહોંચી.

"આ રત્નને મેળવવા સર્વોત્તમ સિવાય બીજો કોઇ લાયક નથી" સિદ્ધાર્થે યશોધરા તરફ નજર કરીને કહ્યું અને ઉમેર્યું: "તેણીને મેળવવાને પોતે લાયક છે એવું બતાવવા ઈચ્છતા દરેક નવ-

જવાનને મારૂં આમંત્રણ છે કે તેણે મારી સામે હરીફાઇમાં ઉતરી પડવું."

આ આમંત્રણનો સ્વીકાર નન્દે પ્રથમ જ કર્યો અને જવાબ વાળ્યો: "એમ જ છે તો પકડો ધનુષ્ય અને તીરંબાજીમાં મારી સામે આવી જાઓ." એમ કહેતાંની સાથે જ તેણે છ ગાઉ દૂર મૂકેલા એક ઢોલને તીરથી વીંધી નાખ્યું. અર્જુને તે પછી તેટલેજ દૂરથી તે ઢોલને વીંધ્યું; અને દેવદત્તે આઠ ગાઉથી વીંધ્યું. લોકો સઘળા આશ્ચર્યચકિત થયા અને યશોધરાએ પોતાના મુખ પર સાડી ઓઢી લીધી. હવે કુમાર સિદ્ધાર્થ રૂપેરી દોરીવાળું એક જબરજસ્ત ધનુષ્ય પકડે છે અને અસાધારણ બળવાળા માણસથી પણ મુસ્કેલીથી ખેંચાય એવું તે બાણુ સહેજ ખેંચતાં જ કામઠાના બે ટુકડા થઈ જાય છે! "અરે બાળકની રમતડી કરવાનું આ ધનુષ્ય અહીં લાવનાર કોણ છે? શું શાક્યકુમારને યોગ્ય ધનુષ્યનો છેક જ દુકાળ પડયો છે કે?" એમ કુમાર હસતે મુખડે વદે છે અને પ્રાચીન સમયનું સિંહહાનુનું ધનુષ્ય મંદિરમાંથી મગાવવામાં આવે છે. જેને વાપરનાર આજ સુધી કોઇ જ જન્મ્યો નહોતો, એવા તે પોલાદના ધનુષ્યની સોનેરી દોરી ખેંચવાને ત્રણે હરીફો તનતોડ મહેનત કરે છે અને આંચકા મારે છે પરન્તુ દોરી ખેંચાતી જ નથી! એઓ તરફ સ્મિતયુક્ત દૃષ્ટિ કરતો રાજકુમાર તુરત જ તે ધનુષ્યને પકડી કાન સુધી દોરી ખેંચીને બાણને સુસવાટા કરતું મોકલે છે અને દશ ગાઉ પર મૂકાયલા ઢોલને વીંધીને નાઠેલું તીર આંખેથી દેખાય નહિ એટલે દૂર ચાલ્યું જાય છે!

થયું; એક સ્પર્ધા પુરી થઇ. સિદ્ધાર્થના જયથી ઝંખવાણા

પડેલા પણ પ્રયત્ને હિમ્મતને એકઠી કરતા દેવદત્તે હવે તલવારની હરીફાઇ માટે 'ચૅલેન્જ' આપી અને પ્રથમ પોતે ૭ ઇંચ જાડા વૃક્ષને તલવારના એક ઝટકે ઉડાડી દીધું. અર્જુને સાત ઇંચ અને નન્દે નવ ઇંચ જાડા વૃક્ષને 'દ્વિધાવિભક્ત' કરી મૂક્યું ! આવાં બે સુક્કાં વૃક્ષો એક જગાએ સાથેજ ઉભેલાં જોઈ સિદ્ધાર્થે બન્નેને આંખના પલકારામાં કાપીને ફેંકી દીધા !

હવે પાણીદાર ઘોડા દોડાવવાની સ્પર્ધા ચાલી. ત્રણવાર મેદાનની પ્રદક્ષિણા કરાવીને સવારોએ પોતાના અશ્વોને પુર જોશમાં દોડાવી મૂક્યા. સિદ્ધાર્થનો અશ્વ આગળને આગળ જ જતો અને તે એટલી ઝડપથી દોડતો હતો કે તેના મુખમાંથી નીકળતું ફીણ જમીન પર પડે તે પહેલાં તો ૨૦ ભાલા જેટલે દૂર તે પહોંચીજતો.

નન્દે આ વિજયથી ઇર્ષ્યાળુ બની કહ્યું: "કન્તક જેવા ઘોડા પર સવાર થઇને મોખરે આવવું એ કાંઇ બહાદુરી ન કહેવાય. એ ઘોડો જો અમને આપવામાં આવે તો અમે સૌથી આગળ જઇ શકીએ. ખરી પરીક્ષા કરવી હોય તો નવો, વગર પળોટેલો ઘોડો લાવો અને પછી જુઓ કે કોનું કેટલું સામર્થ્ય છે !" આ ઉપરથી ત્રણ સાંકળોથી બાંધેલો, વિકાળ આંખોવાળો, વિશાળ નસકોરાંવાળો અને લગામ કે જીન વગરનો એક ઉદ્ધત ઘોડો તે જગાએ લાવવામાં આવ્યો. ત્રણે હરીફોએ તે ઘોડાની પીઠ પર ચ્હડવાને ત્રણ ત્રણ વાર પ્રયત્નો કર્યા; પરન્તુ દરેક વખતે તે મદોન્મત્ત અશ્વે તેમને ધૂળમાં પટક્યા. તથાપિ અર્જુને તે ઘોડા પર સવાર થવામાં આખરે ફતેહ મેળવી. પરન્તુ થોડેક દૂર જઇને તે હઠીલા અને ઝનુની ઘોડાએ પોતાના સવારને પથ્થર જેવી જમીન પર પટક્યો અને જો બીજાઓ મદદે

ન દોડયા હોત તો પગ તળે છુંદી પણ નાખત. લોકો આ જોઈ ધાસ્તીમાં પડયા અને બોલ્યાઃ " આ ભૂત (અશ્વ)થી સિદ્ધાર્થકુમાર કામ ન પાડે તો ઠીક. "

પણ સિદ્ધાર્થે તુરત જ તે ઘોડાને કાબુમાં રાખવા બાંધેલી સાંકળો દૂર કરી અને તેની યાળ પકડીને તેના કાનમાં કાંઇક શબ્દો ઉચ્ચારીને ઘોડાની આંખો ઉપર પોતાનો જમણો હાથ ફેરવ્યો. પછી તે હાથ તે ઘોડાના વિકાળ મ્હોં તરફ લઇ ગયો અને છેવટે તેની ગરદન ઉપર હાથ ફેરવીને પીઠ ઉપર ચ્હડી બેઠો. તે જંગલી પ્રાણી ગાય જેવું થઇ પોતાના માલીકની આજ્ઞા મુજબ ચાલવા લાગ્યું.

અને હવે સઘળા માણસો એકકે અવાજે બોલી ઉઠયાઃ " ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! સિદ્ધાર્થ કુમાર સૌથી શ્રેષ્ઠ ઠરી ચૂકયા છે. હવે વધુ પરિશ્રમની કાંઇ જરૂર નથી. " હરીફોએ પણ ખુલ્લા દીલથી કુમારની શ્રેષ્ઠતા કબુલ રાખી.

આ ઇચ્છિત પરિણામ જોઈ આનંદ તેમજ આશ્ચર્યની લાગણીઓનાં દંડપાણિ ડૂબકી ખાવા લાગ્યો. આનંદ એટલા માટે કે પોતાની પુત્રીએ મનથી પસંદ કરેલા પુરૂષને પોતાના જમાઈ તરીકે તે મેળવી શકયો હતો; અને આશ્ચર્ય એટલા માટે કે શુશાળનાં પુષ્પોમાં અને વિચારનાં સ્વપ્નોમાં ઉછરેલા તે યુવાનમાં આટલી મરદાનગી હોવાની તેણે આશા રાખી નહતી. જયનાદના અવાજો હજી ચાલુ જ છે એવામાં પિતાના હાથના ઇસારા માત્રથી યશોધરાએ પોતાના મુખ ઉપર કાળો સોનેરી બુરખો નાખી દીધો અને તે આસન છોડીને હાથમાં મોગરાનાં પુષ્પોથી બનાવેલા મુગટ સાથે બધા રાજપુત્રો સંમુખ થઇને ભભકભેર ચાલતી સિદ્ધાર્થ કુમાર નજદીક આવી પહોંચી.

"હે સુંદર, શૂરવીર અને સત્યપ્રેમી રાજકુમાર ! સ્વભુજાબળથી પ્રાપ્ત કરેલું-તારા હક્કનું આ રત્ન ગ્રહણ કર અને સુખી થા!" દંડ-પાણિએ કુમારને ઉદ્દેશીને કહ્યું; અને તેજ પળે યશોધરાએ પોતાનું મુખકમળ ખુલ્લું કરી નીચે નમી કુમારને નમન કર્યું અને મોગરાનો પુષ્પમુકુટ સિદ્ધાર્થના શિર પર મૂક્યો. આ સઘળી મૌન ક્રિયાઓ થઇ રહ્યા બાદ તેણીએ કુમાર તરફ પ્રેમથી ઉભરાતી એક દૃષ્ટિ ફેંકી અને "મારા હૃદયના પ્રિયતમ ! મારા તરફ જો; હું આજથી તારી છું." એવા એકજ વાકયથી હૈયાનો ઉભરો ખાલી કર્યો.

ત્યાર બાદ થોડે દિવસે મેષ રાશિનો સૂર્ય હતો ત્યારે તે બન્નેનાં લગ્ન ભારે ધામધુમથી ઉજવવામાં આવ્યાં. અનંત આકાશમાં સ્વચ્છંદે વિચરતું પક્ષી હવે પીંજરામાં પુરાયું ! કુમારના સ્વતંત્ર પગોમાં હવે સોનાની બેડી જડાઇ !

'રાગ' રંગથી પોતાના પુત્રને રંગવાને તલપી રહેલા પિતાએ આ એકજ રંગથી સંતોષ પકડયો નહતો. તેણે તેને બહુરંગી ફેંટાની જેમ રંગી કહાડવા ઇચ્છયું અને એટલા માટે કુમાર માટે ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને હેમન્ત ઋતુને અનુકૂળ નવ માળનાં, સાત માળનાં અને પાંચ માળનાં 'પ્રમોદ ભવન' તૈયાર કરાવ્યાં. જેટલી રૂપવતી તેટલી જ સંગીત શાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા ધરાવતી વરાંગનાઓને રાજકુમારનું મન 'રાગ' માં તલ્લીન રાખવા માટે તે ત્રણે 'પ્રમોદ ભવન'માં રોકવામાં આવી હતી, કે જે ભવનો અથવા પ્રાસાદો, 'વિશ્રામવન' નામના-જેની જોડી આખા વિશ્વમાં ન મળે એવા મનોહર બગીચામાં બાંધવામાં આવ્યા હતા. અહીં અનેક જાતના ફુવારાઓ આંખ અને કાનને પ્રસન્ન કરવા માટે સદૈવ

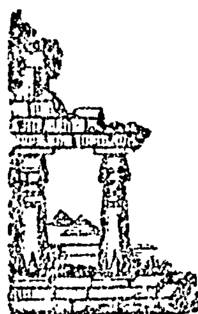
રૂપેરી કિરણો વરસાવી રહ્યા હતા. અનેક પ્રકારના પ્રાચીન ઐતિહાસિક પુરૂષોનાં પરાક્રમો સૂચવતાં સુંદર ચિત્રો પ્રત્યેક દીવાલ પર આલેખવામાં આવ્યાં હતાં.પોતાની મેળેજ વાગતાં વાદ્યયંત્રો (વાજીંત્રો) કુમારના શયનગૃહમાં સ્વર્ગને ઉતારવા માટે માંહોમાંહે સ્પર્ધા કરી રહ્યાં હતાં. ટુંકમાં, એક જબરજસ્ત યતિને સંસારાસક્ત કરવાને માટે જે જે કરવું જરૂરનું હોય તે તે સર્વ કરવામાં કોઇ જાતની કચાશ રાખવામાં આવી ન હતી. રાગમય ગીત, રાગમય વાદ્યયંત્રો, રાગમય વાર્તા, રાગમય ચિત્રો, રાગમય દેખાવો, રાગમય પત્નીઃ સઘળું આ ભુવનોમા રાગમય જ હતું !

અને થોડા સમય સુધી તો ભવિષ્યના બુદ્ધનો–આજના સિદ્ધાર્થ કુમારનો વિરક્ત આત્મા પણ યશોધરાના રાગમાં લીન થયો !

રાગના ખોળામાં પોઢેલો કુમાર એ મીઠા સ્વપ્નમાંથી રખેને જાગી ઉઠે એટલા માટે, રાજાએ 'વિશ્રામવન'માં સર્વને એવો હુકમ કર્યો હતો કે, એ હદમાં કોઇએ મરણ--વૃદ્ધાવસ્થા--દરદ--શોક કે ચિંતાની કાંઇ વાત સરખી પણ ઉચ્ચારવી નહિ. તેણે સખ્ત ફરમાશ કરી હતી કે, સિદ્ધાર્થની રાગમય સભામાં જો કોઇ યુવતીની આંખની કાળાશ ઓછી જણાશે અથવા તો નાચવામાં તેણીનો પગ જરા પણ અચકાશે તો તે સ્ત્રીને એકદમ 'વિશ્રામ વન'ની બહાર કહાડી મૂકવામાં આવશે અને કર્કશ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરનારને મુસ્કેટાટ બાંધવામાં આવશે. ન્હાનું મ્હોટું દરેક કામ તાલમય–સંગીતમય થવું જોઇએ, એ હુકમને ક્ષણભર વિસરનાર નોકરને તાડન કરવામાં આવશે. ઝાડનાં સૂકાં પાંદડાંનો ખડખડાટ પણ કુંવરના કાને પડશે તો વનરક્ષકોને દેશનિકાલ કરવામાં આવશે. આવા આવા વિચિત્ર હુકમો કહાડવા ઉપરાંત,

કુતૂહલ ખાતર પણ કુમાર ‘ વિશ્રામભવન ’ બહાર જવા ન પામે એટલા માટે તેને ફરતા ત્રણ કોટ * કરવામાં આવ્યા હતા અને સૌથી છેલ્લા કોટના દરવાજા એવા તો મજબૂત કરવામાં આવ્યા હતા કે સો માણસ સિવાય તે ઉઘડી શકે જ નહિ અને ઉઘડે ત્યારે તેનો અવાજ અડધા યોજન સુધી સંભળાય. અહીં વળી વિશ્વાસુ દરવાનનો મજબૂત પેહેરો પણ રાખવામાં આવ્યો હતો. રાજાની પોતાની રજા સિવાય અંદર કે બહાર કોઈને પણ જવા દેનારને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવાનું રાજાએ કહી મૂક્યું હતું.

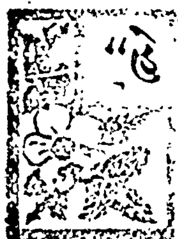
અહો ! પુત્ર પરનો રાગ શું નથી કરતો ?

*આત્મારૂપી બુદ્ધને પણ એવાજ ત્રણ કોટ-સ્થૂલ, તેજસ્ (સૂક્ષ્મ) અને કાર્મણ (કારણ) નામનાં શરીરો રૂપી કોટ--ની અંદર પુરી રાખવામાં આવ્યો છે, જેમાંનો છેલ્લો કોટ (સ્થૂલ શરીર નામે) તો એવો મજબૂત છે કે સ્થૂલની પાર દૃષ્ટિ પણ જવી મુશ્કેલ જણાય છે!

પ્રકરણ ૪ થું-સંન્યાસની પૂર્વાવસ્થા.

"હે જગત્ ! એ વિશ્વ ! હું સાંભળું છું, હું જાણું છું, હું આવું છું" મુંગા અંધકારમાંથી એકાએક ઉચ્ચાર નીકળ્યા. યશોધરાએ ભરનિદ્રામાંથી જાગૃત થઈ ગભરાયલા વદને ચોતરફ તપાસ કરવા માંડી પણ પોતાના પ્રાણેશ સિવાય બીજું કોઈ માણસ ત્યાં જોવામાં આવ્યું નહિ. તે સુકુમાર અને સુંદર યુવાન ભારે મુખમલના બીછાનામાં પોઢેલો છે. તેનું ભવ્ય કપાળ ઝગારા મારી રહ્યું છે. તેના મ્હોં પર દયાના સેરડા પડી રહ્યા છે. મધ્ય રાત્રિ પસાર થઇ છે અને શયનગૃહમાં તેમજ બહાર સર્વત્ર શાન્તિનું સામ્રાજ્ય જામલું છે. એક વાર ફરીથી તે શાન્તિમાં ભંગાણ પાડતો સ્વર સંભળાયો:

"હે જગત્ ! એ વિશ્વ ! હું સાંભળું છું, હું જાણું છું, હું આવું છું."

અને હવે યશોધરાએ પોતાના પ્રાણેશના મુખકમળ તરફ નજર કરી; કારણકે તે જ કમળમાંથી પેલા હૃદયદ્રાવક શબ્દો નીકળતા હતા. તે નવોઢાએ પતિને પવન નાખવા માંડ્યો, આસ્તેથી કપાળ ઉપર પોતાના કોમળ હસ્તતલથી પંપાળવા માંડ્યું અને ડરતાં ડરતાં પૂછ્યું: "મારા હૃગર ! આપ શું સાંભળો છો ? શું જાણો છો ? ક્યાં જવાનું વચન આપો છો ? આપને શું થાય છે ?"

સિદ્ધાર્થ તુરત જાગૃત થઇ જાય છે અને જાણે કે કાંઇ બન્યું જ નથી એવો ખ્યાલ પત્નીને આપવા માટે અને તેણીની શંકાભરી

આંખોમાંથી વહેતાં અશ્રુને રોકવા માટે, પોતાની પાસેની એક વરાંગનાને હાંક મારે છે: "બજાઓ, અચ્છી રીતે બજાઓ. વીણાના સઘળા તારને એકજ સરખો ઉચ્ચાર કરતાં શિખવો અને મારી મધુરી મોરલી–યશોધરાને તે વાદ્યના જોરથી ખુબ નચાવો."

વીણા જાગી, કૂદી, નાચી. પોતાના માલીકની આજ્ઞા અદ્ધરથી જ ઉઠાવી લેવાનો જેને રાજા તરફથી સખ્ત હુકમ મળેલો છે એવી તે વરાંગનાએ વીણાને એવી તો ખુબીથી છેડી કે યશોધરાના કોમળ હૃદયને વીંધીને તેમાંના ખેદને બહાર કહાડવો એ કામ તો એને કાંઇ હિસાબમાં પણ નહોતું! તે, તે વીણાના ચ્હડતા ઉતરતા સૂરમાં ડૂબવા લાગી અને અંતે તે પ્રવાહના ખોળામાં પોઢી.

પરન્તુ તે વીણા એકી વખતે બે કામ કરતી હતી. તેની વાણી યશોધરા માટે જૂદો અર્થ ધરાવતી હતી અને સિદ્ધાર્થ માટે પણ જૂદોજ અર્થ ધરાવતી હતી; કારણકે સિદ્ધાર્થે એમાં કાંઇ અલૌકિક —અમાનુષિક—દૈવી ગીત ગવાતું સાંભળ્યું. સિદ્ધાર્થના કાને સાંભળેલા ઉચ્ચારોનું ભાષાન્તર તેનું હૃદય નીચે પ્રમાણે કરતું હતું: "હે માયાના પુત્ર! જ્યાં આંસુ વહેવડાવતી અનેક આંખો અમારા જોવામાં આવે છે અને જ્યાં દુઃખને લીધે હાથ ઘસતા ઘણા મનુષ્યો અમારી નજરે પડે છે તેવા આ વિશ્વમાં અમે, મદદ કરવાની ઇચ્છાવાળા પણ શક્તિવગરના દેવો અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં ભટકીએ છીએ. જગતના ઉદ્ધાર માટે જન્મેલા ઓ મહાભાગ! અમને ભટકતા જોવા છતાં આપ કેમ કરી ગુલાબી નિદ્રામાં પોઢી શકો છો? દુઃખી જગત્ આપની રાહ જુએ છે. આંખો વગરનું, ઠોકરો ખાતું વિશ્વ આતુરતાથી આપનો હાથ માગે છે. ઉઠો, જાગૃત થાઓ

રાજાના આ ઢંઢેરાને માન આપીને રસ્તા સાફ કરાવવામાં આવ્યા. ભીસ્તી લોકોએ પખાલો વતી રસ્તા ઉપર છંટકાવ કર્યો.

રાજ્યહુકમ વધારે સમ્પૂર્ણપણે અમલમાં મુકવાને પ્રજાજનો ફરીઆદ કરવા લાગ્યા.

કુળવધૂઓએ ઘરને આંગણે કુંકુમ વતી સાથીઆ પૂર્યા.

ઘેર ઘેર નવાં તોરણો બાંધવામાં આવ્યાં. ઘરની દિવાલોપરનાં ચિત્રો ઉપર લાગેલી ધૂળ ખંખેરી નાખવામાં આવી અને આછા પડેલા રંગને ચળકતા કરવામાં આવ્યા. વૃક્ષો ઉપર વાવટા લટકાવવામાં આવ્યા. દેવમંદિરોને પણ શણગારવામાં આવ્યા. જોતજોતામાં શહેરને અમરાપુરીના એક ખંડ સમાન બનાવી દેવામાં આવ્યું.

બીજે દિવસે રાજકુમાર બે ઘોડાવાળા રથમાં બેસીને પોતાના પિતાના નગરનું સૌંદર્ય જોવા બહાર નીકળ્યો. સઘળાના મુખપર આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો. સર્વ મનુષ્યો રાજકુમારને હર્ષથી વધાવી લેતા હતા. સર્વ પુરૂષોએ આજે નવા રંગબેરંગી પોશાક પહેર્યા હતા, તેથી શહેરની શોભામાં ઓર ઉમેરો થયો હતો. આ બધું જોઇ કુમાર બોલી ઉઠયોઃ “ અહા ! આ દુનિયા ઘણી સુંદર છે; મને તે બહુ વ્હાલી લાગે છે. અહા ! આ લોકો કેટલા બધા ખુશી દેખાય છે ! મેં તેમને સારૂ એવું શું કર્યું છે કે તેઓ મારા પર આટલી બધી પ્રીતિ રાખે છે ? આવાં રાજ્યોમાં રાજ્ય કરવું તે કેટલું બધું સુખકારક છે ? મારી પાસે ઘણી ફાલતુ ચીજો પડી છે, જો તે મળવાથી લોકો સુખી થતા હોય તો કેવું સારૂં ! ચ્યના ! રથ આગળ ચલાવ કે જેથી આવા સુંદર શહેરની વિશેષ શોભા આપણે નિરખી શકીએ.”

લોકો ટોળાબંધ રથ આગળ એકઠા થયા અને " જય ! રાજકુમારની જય !" એવો ગર્જારવ ગાજી રહ્યો. કેટલાકોએ કુમારને પુષ્પના હારથી વધાવ્યો. આ પ્રકારે ચારે બાજુએ આનંદના નાદ થઈ રહ્યા છે અને કુમાર પણ આનંદમાં મગ્ન થયો છે, તેવામાં એકાએક એક વૃદ્ધ મનુષ્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે ગાભા જેવાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં અને તેની ચામડીમાં કરચોલીઓ પડી હતી. વૃદ્ધ થયેલો હોવાથી તેની પીઠ વળી ગઈ હતી. તેની આંખોમાં ખાડા પડી ગયા હતા. તેના મુખમાંથી દાંત જતા રહ્યા હતા. તેના અવયવો ધ્રુજતા હતા અને તેમને પડતા અટકાવી રાખવાને તેણે હાથમાં એક લાકડી પકડી હતી, છતાં તે લથડીયાં ખાતો હતો. તેના મુખમાંથી ડસકાં નીકળતાં હતાં. આવી સ્થિતિવાળો તે વૃદ્ધ મનુષ્ય વચ્ચમાં આવી બોલી ઉઠયો: " હે સાધુ પુરૂષો ! મને ભિક્ષા આપો, મને ભિક્ષા આપો ! આજકાલમાં હું મરવાનો છું. " આટલા શબ્દો બોલતાં બોલતાં તેના મ્હોમાં કફ આવ્યો તેથી તે વધારે બોલી શક્યો નહિ. પોતાનો હાથ તો તેણે લંબાવેલો જ રાખ્યો. આસપાસના માણસોએ તેને સંતાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને બોલ્યા: " અરે બુઢ્ઢા ! દૂર થા, દૂર થા ! કુમારસાહેબની દૃષ્ટિ આગળથી દૂર થા ! "

કુમારની દૃષ્ટિ તેમજ કાન તે તરફ આકર્ષાયા; તેથી તેણે પોતાના સારથિને પૂછ્યું: " આ મનુષ્ય જેવો દેખાય છે તે કોણ છે? આ આટલો બધો વળી ગયેલો કેમ છે? આ દિલગીર કેમ દેખાય છે? શું મનુષ્યો કોઇવાર આવા શરીર સાથે પણ જન્મતા હશે ખરા કે? એ કહે છે કે ' આજ કે કાલ હું મરી જઇશ ' એનો અર્થ શો? "

સારથિએ જવાબ આપ્યો: " એ કોઇ નહિ પણ એક વૃદ્ધ મનુષ્ય છે. ૭૦ વર્ષ પહેલાં તેની પીઠ સીધી હતી, તેની આંખો ચળકતી હતી, તેનું શરીર દેખાવમાં સુંદર હતું. પણ તે હવે વૃદ્ધ થયો છે અને જરાએ (વૃદ્ધાવસ્થાએ) તેના શરીરમાંનું બળ હરી લીધું છે, તેના શરીરમાંનો રસ ચુસી લીધો છે. તેના દીપકમાંથી તેલ બળી ગયું છે અને તેથી બત્તી ઝાંખી બળે છે. આ વૃદ્ધાવસ્થા જ આવા પ્રકારની છે. પણ આવી બાબતની **આપે** શા સારૂ દરકાર કરવી જોઇએ ? "

કુમારે પૂછ્યું: " પણ શું **બધાની** આવી જ સ્થિતિ થતી હશે ? "

ચ્યનાએ જવાબ આપ્યો: " જો બીજા મનુષ્યો પણ ઘણાં વર્ષ જીવ તો તેમની પણ તેવીજ સ્થિતિ થાય. "

કુમારે વળી પૂછ્યું: " અને હું ઘણાં વર્ષ જીવું તો શું **મારી** પણ એવી સ્થિતિ થાય ? શું યશોધરાની પણ એવીજ સ્થિતિ થાય ? "

સારથિએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: " વૃદ્ધાવસ્થા રાજા અને રંક, બધાને પોતાના પાશમાં ઘેરી લે છે. આપ, આપના પિતાશ્રી; પ્રિયતમા આપનાં જ્ઞાતિજન અને બંધુવર્ગ સર્વ તેને આધીન છો. કોઈ તેનાથી મુક્ત થઇ શકે નહિ. "

કુમાર ચમક્યો: " ખરેખર આપણે મૂઢ છીએ. યૌવનથી મત્ત થઇ આ શરીરના થનાર પરિણામ તરફ જરા પણ લક્ષ આપતા નથી. સારથિ ! હવે જલદી રથ પાછો વાળ. જરા એક દિવસે ઘેરી લેશે, ત્યારે પછી ક્રીડા કોણ કરશે ? "

સારથિએ તરત જ રથ પાછો ફેરવ્યો અને કુમાર ઉદાસ ચ્હેરે પોતાના મહેલમાં ચાલ્યો. તે સાંઝે તે બીલકુલ જમ્યો નહિ; નાચનારાઓએ તેમજ ગાનારાઓએ તેને રીઝવવાને અનેક પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે વૈરાગ્યરંગિત મન પર બીલકુલ અસર થઈ નહિ. છેવટે યશોધરા પગે પડી અને બોલી: "હે નાથ ! શું આપને મુજ દાસીથી વિશ્રાન્તિ મળતી નથી ? કેમ કાંઇ બોલતા નથી ?"

"વિશ્રાન્તિ !" પ્રેમપૂર્ણ પત્નીના મુખકમળ તરફ તાકીને કુમાર બોલ્યો, "ઓ મારી યુવાવસ્થાની વિશ્રાન્તિ ! આ લલિતાંગીની હાજરીમાં વિશ્રાન્તિ સિવાય બીજું કાંઇ હોવું જ શું શક્ય છે ? તથાપિ, ઓ મુગ્ધે ! આ અંગોનું લાલિત્ય એક દિવસ નાશ પામવાનું છે. એ વિચાર મારી વિશ્રાન્તિને લૂટી લે છે. આ યુવાની એક દિવસ કમરથી બેવડી વળેલી વૃદ્ધાવસ્થામાં બદલાઈ જવાની છે એ ખ્યાલ મને ચિંતાતુર કરી દે છે. શું તું વૃદ્ધ થશે ? તારા મુખકમળ પર કરચલીઓ અને કમતાકાદી ભાળતાં મારૂં હૃદય કેવું ચીરાશે ? શું ત્યારે મનુષ્યો વૃદ્ધ થતાં અટકે એવો કાંઇ ઇલાજ અખિલ દુનીઆમાં હશે જ નહિ ? જે દુનીઆ આપણે માટે આટઆટલા પ્રકારનાં સુખો અને સગવડોનો ભંડાર ધરાવે છે તે દુનીઆમાં યુવાનીના રક્ષણનો ઇલાજ—હા તે એકજ ચીજ શું નહિ ઉત્પન્ન થયેલી હોય ? પ્રિયે ! તું હમણાં આરામ કર; મને મારા મનોયત્નમાં મચવા દે અને વૃદ્ધાવસ્થાને અટકાવવાની અકસીર શોધવા દે, કે જેથી તને અને દુનીઆને સદૈવ સુખમાં રહેવાનું બની શકે."

ભોળી મુગ્ધા આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં કાંઇ સમજી શકી નહિ. તેની ચિંતામાં વધારો થતો ગયો અને વિચારમાં ને વિચારમાં તે નિદ્રાવશ

ચદ્ય કુમારે આખી રાત માનસિક ક્ષેત્રમાં વૃદ્ધાવસ્થા અટકાવવાની દવા માટે—યુવાની કાયમ રાખનારી ઔષધિ માટે ભટકયાં જ કર્યું.

સ્હવારે રાજા શુદ્ધોદનને કુમારે કહાવ્યું કે 'આજે મારે માત્ર એક સારથિ સાથેજ નગર જોવા જવું છે; માટે પહેલાની માફક કશી તૈયારીઓ કરાવ્યા સિવાયજ મને નગરમાં જવાની રજા આપવા કૃપા કરશો."

રાજાને આ વાત ગમી તો નહિ; પણ કુમારને નારાજ કરવો એ પણ પાલવે તેમ ન હતું, તેથી છેવટે આનાકાની સાથે તેમ કરવા રજા આપી.

કુમારનો ઇરાદો એવો હતો કે, આગળથી લોકોને ખબર આપવાથી લોકો સઘળું સુંદર જ હોય એવો દેખાવ કરે અને તેથી દુનીઆનો ખરો ખ્યાલ પ્રાપ્ત થઇ શકે નહિ; માટે એકલાજ જઇને લોકો સામાન્ય રીતે કેવી હાલતમાં હોય છે અને દુનીઆનું સ્વરૂપ કેવું છે એ બાબતનો અનુભવ લેવો. તેથી પોતે એક વેપારીનો વેશ પહેરી લીધો અને સારથિને એક ગુમાસ્તા તરીકે સાથે લીધો. બન્ને પગપાળે ચાલી નીકળ્યા.

એક ગલીમાંથી બીજી ગલીમાં અને એક સડકથી બીજી સડકે જતાં તેમને અનેક દેખાવો વચ્ચે થઇને રસ્તો કરવો પડતો. એક જગાએ સ્ત્રીઓ સાથે પાણીનાં બેડાં સાથે આછો ઘુંઘટ કહાડી હસતી વાતો કરતી ચાલી આવતી હતી. બીજી જગાએ વ્યાપારીઓ શબ્દની મારામારી કરી રહ્યા હતા. પણે વણકરો સાળ ઉપર લાગી પડયા હતા.

સામેના ઘરમાંથી ઘંટીનો ઘોર અવાજ કાનને વાદ્ય સરખો આનંદ આપતો હતો. પેલો વરઘોડો લોકોનાં ટોળેટોળાં એકઠો કરતો

ચાલ્યો જતો હતો. આ બાજુએ પંડયાજી ન્હાનાં બાળકોને અર્ધ-ચંદ્રાકારે બેસાડીને 'શિખામણની ધાત' શીખવતો હતો. આ સર્વ જોતા જોતા તે વ્યાપારી અને મુનીમ આખા શહેરમાં ફરતા હતા. એવામાં રસ્તાપરથી એક અવાજ એમને કાને પડયો: "હે દયાળુ પુરૂષો ! મને મદદ કરો; મને ઉઠાડો; નહિ તો હું ઘેર પહોંચતા પહેલાં મરી જઇશ."

કુમાર અને સારથિ તુરતજ તે અવાજની દિશામાં દોડયા અને જુએ છે તો એક પ્રકારની મરકીથી પીડાતો એક માણસ બૂમો પાડતો ધૂળમાં તરફડીઆં મારતો હતો. તેના આખા શરીરે વાદળી રંગનાં ચાંદાં પડયાં હતાં. ઉઠવાનો યત્ન કરવા જતાં તે તુરત જમીન પર પડી જતો હતો અને ચાંદાં છોલાવાથી બમણું દુ:ખ થવાથી તે રડતો હતો. લોકો ટોળેટાળાં મળી તેની આસપાસ ઘણે દૂર ઉભા રહ્યા હતા; પણ કોઇ તેની પાસે જતું નહિ, તો મદદ આપવાની તો વાત જ શી કરવી ?

સિદ્ધાર્થ કુમારની આંખમાં તે દયાજનક દેખાવ જોતાં જ એક અશ્રુબિંદુ આવીને અટકયું અને તે લાગલોજ તે બીમાર પાસે જઇ તેને ટટાર કરી પોતાના ઢીંચણ ઉપર માથું મૂકીને અને પોતાના કોમળ હાથવડે તેને પંપાળીને આશ્વાસન આપતો આપતો પૂછવા લાગ્યો.

"બન્ધુ ! કહે, તને શું થયું છે ! તારા ઉપર શી આપત્તિ આવી પડી છે ? તું કેમ ઉભો રહી શકતો નથી ?...ઓ ચ્યના ! આ બીચારો કેમ રડે છે અને ડસકાં ખાય છે ?"

"અન્નદાતા !" ચ્યનાએ ખુલાસો કર્યો "આ માણસને ચેપી રોગ લાગુ પડયો છે. તેના અવયવોમાં લોહી કુદકા મારી રહ્યું છે.

તેના હૃદયના ધબકારા વધી પડયા છે. તેના સ્નાયુઓમાં બળ રહ્યું નથી. તેના શરીરના સાંધા છૂટા પડી ગયા છે. જુવાનીનું સૌંદર્ય અને શક્તિ દુષ્ટ મરકીએ છીનવી લેવાથી તે રૂપહીન અને શક્તિહીન થયો છે અને થોડા વખતમાં મરી જશે. ઓ કૃપાનાથ ! આ મરકીનો રોગ ચેપી છે, માટે તેને વધારે વાર આપના શરીરનો સ્પર્શ ન થવા દો, રખેને આપને તે દરદ લાગુ પડે."

"અને શું આવા દરદવાળાં બીજા પણ માણસો છે ખરા કે? મને જો એ દરદ લાગુ પડે તો મારે પણ આમજ તરફડવું પડે કે?"

"સ્વામિન્!" ચન્નાએ જવાબ આપ્યો "દરદ જે કોઈ પણ સખસને લાગુ પડે છે તે દરેકને સરખું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. રાજા કે રંક, ગરીબ કે શ્રીમંત, સાધુ કે સંસારી, યુવાન કે બુઢો, પુરૂષ કે સ્ત્રી, કોઇ ઉપર તેની ઓછી કે વધતી અસર જોવામાં આવતી નથીઃ સર્વને તે એક સરખી જ પીડા કરે છે. અલબત દરદનાં રૂપ ઘણાં હોય છે. કેટલાકને તાવ આવે છે, કેટલાકને મુંઝારો થાય છે, કેટલાકને ક્ષય થાય છે, કેટલાકને શૂળ થાય છે, કેટલાકને આંચકી અને કેટલાકને આવી મરકી થાય છે. આવા અનેક સ્વરૂપમાં 'દરદ' ગુપ્ત રીતે શરીરમાં દાખલ થાય છે અને મનુષ્યને અનેક રીતે હેરાન કરે છે."

"શું ત્યારે મનુષ્યો હમેશ રોગના ભયમાં જ રહે છે?" કુમારે પૂછ્યું.

"અન્નદાતા!" ચન્નો બોલ્યો "ખરેખર મનુષ્ય માત્ર રોગના રાજ્યમાં જ વસે છે અને તેનો ત્રાસ કંઈ મીનીટે નહિ થાય તે કોઇ કહી શકતું નથી. રાત્રે તંનદુરસ્ત હાલતમાં સુતેલા આપણે સ્હવારે

તનંદુરસ્ત જ જાગીશું એ વાતની ખાત્રી આપવાની શક્તિ દુનીઆમાં કોઇને મળી નથી."

"અરે! આવા દુઃખદાયક રાક્ષસની દાઢમાં રહેતા માણસો ત્યારે ઘડીએ ઉંઘવા પણ નહિ પામતા હોય?" કુમારે વિસ્મિત થઇ પ્રશ્ન કર્યો.

"મારા માલીક! છેક જ એમ નથી" સારથિએ ખુલાસો કર્યો "લોકો સુભાગ્યે એટલા તત્ત્વજ્ઞાની નથી કે દરદના ભયને લીધે આહાર, નિદ્રા અને વિષયસુખથી વેગળા રહે! આપ ધારો છો તેથી ઉલટું, દરદનો ભય જેટલો તીવ્ર છે તેટલો જ તીવ્ર, લોકોનો વિષય-સુખ પ્રત્યેનો રાગ છે. એ રાગ એમને દરદની દાઢનું સ્મરણ જ થવા દેતો નથી."

કુમારે હવે પોતાના ખોળામાંના બીમારને પૂછયું: "કેમ ભાઇ! તને આ દરદ આવશે એવી ખબર હતી?"

"ઓ દયાળુ પુરૂષ! એ મને પૂછતા જ ના. મારી વાત જાણીને તમારા દયાળુ આત્માને વધારે દુઃખી કરતા ના. હું થોડા જીવતર માટે તમારો એવડો અપરાધી બનું એ મારાથી ખમાતું નથી" બીમારે જવાબ આપ્યો.

"ના, ભાઈ, ના; એમ કલ્પાંત ન કર; મારા સવાલનો ઉત્તર આપવા કૃપા કર." પૂછનારે આગ્રહ કર્યો.

"ઓ દયાળુ પુરૂષ! તમારે જ્યારે સાંભળવું જ છે તો સાંભળો. આ રોગ મને વળગશે એવી મને સ્વપ્નમાં પણ ખબર નહોતી. બીજા હજારો માણસોને રોગથી પીડાતા નજરે જોવા છતાં હું ડરતો નહિ અને એમજ માનતો કે હું તો અણીશુદ્ધ જ રહેવાનો. આથી મેં મૃત્યુ માટે કશી તૈયારી કરી નહિ. એક છુપો હુમલો

કરનાર શત્રુના પાશમાં ફસાયલો માણુસ જેમ પોતાનું રક્ષણ કરવાને અશક્ત બને છે, કારણકે તે તલવાર સજે તે પહેલાં તો તેના હાથ-પગ જકડાઇ ગયા હોય છે; તેમજ, હું મૃત્યુ માટે કાંઈ તૈયારીઓ કરૂં તે પહેલાં તો આ દુષ્ટ મરકીએ મને દાઢમાં ચાવવા માંડયો અને હવે હું કાંઇ પણ તૈયારીઓ સિવાય થોડાજ વખતમાં મૃત્યુને આધીન થઇશ. હે દીનબંધો ! મારા પર દયા કરજે ! મુજ પાપીના અપરાધ માફ કરજે ! ”

એમ કહી તે છાતીફાટ રૂદન કરવા લાગ્યો અને દુઃખના જોરને લીધે બેભાન થયો.

એટલામાં સામેથી રડતું કકળતું એક ટોળું ઉતાવળે પગલે નદીની દિશામાં જતું દેખાયું. સૌથી આગળ ચાલનારા એક યુવાનના હાથમાં બળતા અંગારાવાળું એક માટીનું વાસણ લટકતું હતું. તે ટોળામાંથી “ રામ બોલો ભાઇ, રામ ! ” એવો એકસરખો ગંભીર અવાજ નીકળતો હતો. એમના વચ્ચે વાંસની બનાવેલી ઠાઠડી હતી, જેમાં એક મૃતદેહને બાંધવામાં આવ્યું હતું. ચાર માણસો એને ઉપાડીને નદીની દિશામાં ઝડપથી ચાલતા હતા.

આ ટોળાની ગૂમરાણથી પેલો મરકીવાળો દરદી જાગૃત થયો અને પોતાની આ જ દશા થોડા વખતમાં થવાની છે એવો વિચાર આવવાથી ચમક્યો અને “હા, હા, લઇ ચાલો; મને પણ લઈ ચાલો; યમદેવ મને બોલાવે છે ! ” એમ કહેતાં જ એના મ્હોંમાંથી એક ચીસ નીકળી પડી અને તેનો દમ નીકળી ગયો. એની ફાટેલી કોડા જેવી આંખો, દયામણું અને ગભરાયલું મ્હોં, ભૂત જેવું દેખાતું હાડપિંજરઃ આ સર્વ દેખાવે કુમારના મનપર સજ્જડ અસર કરી અને માણુસ

જાતને આવાં ભયંકર દુઃખોમાંથી કેમ અને ક્યારે બચાવી શકાય એ બાબતની એને લેમેલ થઈ રહી.

પેલા દરદીનાં સગાંવ્હાલાં એવામાં ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને કુમાર તેમને તે હાડપિંજર સ્વાધીન કરીને ચાલી નીકળ્યો. ચ્યનો પણ પાછળ પાછળ મુંગો મુંગો ચાલવા લાગ્યો.

શહેર છોડી તેઓ થોડેક દૂર ગયા નહિ હોય ત્યાં એક વડ આવ્યો તે નીચે તેઓ બન્ને બેઠા. પોતાની તરફમાં એક વિચિત્ર પુરૂષ-ને આવતો જોઇ કુમારે ચ્યનાને પૂછ્યુઃ "ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલો, હાથમાં વિચિત્ર પ્રકારનું પાત્ર લઇ ચાલતો, આ માણસ કોણ હશે?"

' સરકાર ! " ચ્યનાએ કહ્યું "તેને લોકો 'સંન્યાસી' કહે છે. તેણે સર્વ પ્રકારની ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કર્યો છે. તે તપસ્વી તરીકે રહે છે. આત્મસંયમને માટે પ્રયત્ન કરે છે. તેનું આચરણ વિનયયુક્ત છે. તે ભિક્ષાવડે પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. 'શાન્ત અને દાન્ત' એવો તે પુરૂષ હમેશ અંતરના વિચારોમાં મશગુલ રહે છે. જુઓ એનું વદન કેવું ગંભીર અને વિચારમાં ડૂબેલ જણાય છે ?"

એટલામાં સંન્યાસી ત્યાં આવી પુગે છે અને તે બન્ને વટેમાર્ગુને વટાવી થોડે દૂર એક એકાંત ઝાડ હતું, તેની નીચે જઇ પદ્માસને બેસી સમાધિમાં સ્થિર થાય છે.

કુમાર તેના તરફ જોઇ જ રહ્યો અને મનમાં જ બોલ્યોઃ "પંડિતો સદા સંન્યાસીની પ્રશંસા કરે છે તે વાજબી જ છે. આ સંન્યાસથી પોતાનું તેમજ પરનું હિત થાય છે. ખરેખર શાશ્વત જીવન, સુખ તથા અમરત્વ મેળવવાનો આ જ માર્ગ છે. જે યૌવનને જરાનો ભય છે, જે આરોગ્યને વ્યાધિનો ભય છે, જે સમૃદ્ધિને અકસ્માતનો ભય છે,

જે શરીરને મૃત્યુનો ભય છે તે યૌવન–તે આરોગ્ય—તે સમૃદ્ધિ અને તે શરીર પાછળ લુબ્ધ થઇ, મારા ખોળામાં સૂતેલા પેલા મરકીના દરદની પેઠે, છૂપા શત્રુ સમાન કાળની બેડીમાં ઓચીંતા જ ફસાઈ જવું અને પછી પસ્તાવું એ કેટલી મૂર્ખતા છે।"

હમણાં તેની ચક્ષુમાં દિવ્ય દયાનાં અશ્રુ ઉભરાતાં હતાં. એક પળ તે આકાશ ભણી નજર કરતો હતો, તો બીજી જ પળે તે પૃથ્વી સામું જોતો હતો. તે ભૂતકાળ સંભારતો હોય, જૂદા જૂદા બનાવો વચ્ચેની સાંકળ રચતો હોય, કાંઇક નવીન પ્રકાશ મેળવતો હોય એમ તેના મુખ પર જૂદા જૂદા રંગો આવતા અને થોડીવારમાં અદૃશ્ય થતા; પણ આ બધા રંગોમાં મનુષ્યજાતિ પ્રત્યેનો અપૂર્વ પ્રેમ અને તેમનું કેમ કલ્યાણ કરવું એ ભાવના પ્રથમ પદ ભોગવતાં હતાં. છેવટે આશા–કાંઇક નવીન આશા તેની આંખમાં ઝળકી રહી અને તે બોલી ઉઠયો:

"ઓ દુખી જગત્ ! ઓ મારા જાણીતા તેમજ અજાણ્યા બાંધવો ! તમે અને હું દુઃખ અને મૃત્યુના પંઝામાં સપડાયેલા છીએ. આખી વસુધાને જે દુઃખ પડે છે તેની ગંભીરતા હવે હું સમજાું છું, અને ખરેખર મારૂં હૃદય તેને સારૂ ચિરાય છે. જગત્નાં સુખોની દુઃખગર્ભિતતા, સ્થૂલ આનંદની અનિત્યતા અને પદાર્થોની ક્ષણિકતા હું અનુભવુંછું. જ્યારે સુખનો અંત દુઃખમાં આવે છે, જ્યારે યુવાવસ્થાનો અંત વૃદ્ધપણામાં આવે છે, અને જ્યારે પ્રિય મનુષ્યોનો અંત મરણમાં આવે છે, ત્યારે 'આ જીંદગી શું જીવવા લાયક છે?" એ પ્રશ્ન ખરેખર ઉદ્ભવેછે. જગત્ના માયાવી પ્રકાશથી હું પણ અત્યાર સુધી છેતરાયો હતો. મેં આ જીંદગીમાં સુખ માન્યું હતું, મેં પણ

જીંદગી જીવવા યોગ્ય અને આનંદમય ગણી હતી. પણ મને અંધકારમાં રાખનાર પડદો આજે ચિરાયો છે. હું પણ તમારા જેવો જ જરા, મરણ અને રોગને આધીન મનુષ્ય છું. લોકો દેવોની પ્રાર્થના કરે છે, પણ તેઓ પણ આપણી પેઠે મરણને આધીન છે; તો પછી તેઓ આપણને અમરત્વ કેવી રીતે આપી શકે? ખરેખર, આજે મારી આંખો ઉઘડી છે: હવે મારે વિશેષ જોવાની જરૂર નથી. હે દુઃખી જગત્! તારૂં દરેક દુઃખ મને લાગે છે. હું તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીશ—જરૂર પ્રયત્ન કરીશ."

પ્રકરણ ૫ મું—ગૃહત્યાગની તૈયારીઓ.

સ ળગી ! ખૂબ સળગી ! વૈરાગ્યની અગ્નિ ખૂબ જોશથી સળગી અને સિદ્ધાર્થકુમાર પોતાના સારથિ સાથે પેલા વડ નીચેથી ઉઠી મહેલમાં પાછો દાખલ થઇ ચૂક્યો હતો ; તે છતાં તેના મનમાં વૈરાગ્યની પ્રચંડ આગ બુઝાઇ નહિ. રૂનો ઢગલો તૈયાર હોવા છતાં—દારૂખાનાના પલીતા ટટાર કરી રાખેલા છતાં એક ન્હાની સરખી દીવાસળી વગર સઘળી તૈયારીઓ નકામી જ છે તેમ સિદ્ધાર્થકુમારના પ્રેમાળ—દયાળુ—પરોપકારી—સંસ્કારી હૃદયને માત્ર એકાદ દીવાસળી તુલ્ય બનાવની જ વાર હતી, જેવા બનાવો હમણાં તે જોઈ ચૂક્યો હોવાથી હવે તે રૂ જેવું હૃદય વૈરાગ્યની આગથી ભડભડ બળવા લાગ્યું.

પરન્તુ આ મહાત્માનો **વૈરાગ્ય** પણ **પ્રેમમય** હતો ! એને **પોતાના** કોઈ દુઃખથી વૈરાગ્ય ઉપજ્યો ન હતો, **દુનીઆના** દુઃખથી ઉપજ્યો હતો, કે જે દુનીઆ પર પોતે પ્રેમ ધરાવતો હતો. એટલે કે એના 'વૈરાગ્ય' નો જનક 'પ્રેમ' જ હતો ! 'પ્રેમ' **માંથી** 'વૈરાગ્ય' જન્મ પામે એ વાત, વૈરાગ્યનો ઉંધો અર્થ જે જમાનામાં ફેલાયલો છે તે જમાનામાં, કદાચ નહિ માનવા જેવી ઘણાકને લાગશે. પરન્તુ એ સંશયાત્માઓ જ્યારે 'પ્રેમ' અને 'રાગ' વચ્ચેનો તફાવત સમજશે ત્યારે તેમનો તે સંશય આપોઆપ દૂર થશે. ખરૂં છે કે 'વૈરાગ્ય' એ 'રાગ' રહિત દશાનું જ નામ છે; અને તેથી 'રાગવાળી' દશાને

'વૈરાગ્ય' કહી શકાય જ નહિ. પરન્તુ 'પ્રેમ' માં વૈરાગ્ય હોઈ શકે। કારણ કે 'રાગ' અને 'પ્રેમ' એ બે ભિન્ન તત્ત્વો છે. 'રાગ' સ્વાર્થી ચીજ છે, 'પ્રેમ' નિઃસ્વાર્થી છે. 'રાગ' નાશવંત તરફ હોય છે, 'પ્રેમ' અમર તત્ત્વ પર હોય છે. 'રાગ'નાં રૂપાંતર થાય છે, 'પ્રેમ' અચલ છે. 'રાગ' દુઃખને ઉત્પન્ન કરે છે, 'પ્રેમ' આનંદને. 'રાગ' તેલ જેવો છે, જે તેલમાં સુગંધ તો થોડી જ હોય છે પણ વસ્ત્ર ઉપર ડાઘ પાડવાનો ગુણ તો અવશ્ય હોય છે; 'પ્રેમ' અત્તર જેવો છે, કે જે અત્તર થોડા પ્રમાણમાં છતાં ચોતરફ સુગંધ ફેલાવે છે અને કપડા ઉપર કિંચિત્ માત્ર ડાઘ પાડતું નથી. 'રાગ' એ એક રંગ છે અને એ રંગ ગમે તેવો પાકો હોય તોપણ 'કાળ' નો ખોરાક છે; 'પ્રેમ' એ રંગ હિત **મૂળ સ્થિતિ** છે, કે જેને 'કાળ' સ્પર્શી શકતો નથી. 'રાગ' ઈર્ષ્યાને ઉત્પન્ન કરે છે, દ્વેષને જન્મ આપે છે, ધિક્કારને પોષે છે; 'પ્રેમ' એ સર્વ બલાઓથી હમેશ વેગળો જ રહે છે અને દયા, મદદ તથા સ્વસ્વભાવને પોષે છે.

સિદ્ધાર્થના વૈરાગ્યનું કારણ દુનીઆ પરનો **નિષ્કારણ પ્રેમ** એ જ હોવાથી, એણે ઘર—કામભોગ—સમૃદ્ધિ—સત્તા એ સર્વ 'રાગ'ના પદાર્થો ઉપરથી મનને ખસેડી લીધું. એને કાંઇ સ્ત્રી ઉપર કે પિતા ઉપર, રાજ્ય ઉપર કે કોઇ ઉપર કાંઇ 'દ્વેષ' ન હતો; દ્વેષથી કાંઇ એણે 'ત્યાગ' ઇચ્છયો ન હતો. **આખી દુનીઆ પરના** પોતાના પ્રેમમાં સ્ત્રી, પિતા અને પ્રજા તરફનો પ્રેમ પણ એક **હિસ્સા** તરીકે જ હતો; અને સર્વને સુખનો રસ્તો બતાવવામાં જ એનો 'પ્રેમ' સમાવેશ પામતો હતો.

કુમારનું મન મૂળથીજ વૈરાગી તો હતુંજ. બાલ્યાવસ્થામાં પણ

રમકડાં તેને આનંદ આપી શક્યાં નહતાં! યૌવનમાં યશોધરાના સંસર્ગને લીધે ઘડીભર તેનું મન સંસારમાં રાગ પામવા શિખ્યું હતું ખરૂં, પણ તેણે જોયેલા બનાવોએ તે વૈરાગ્યભાવનાને ફરીથી જાગૃત કરી. **કોલસા ઉપર થોડા વખતને વાસ્તે લાગેલી રાખ ઉડી ગઈ અને ફરીથી વૈરાગ્યની અગ્નિ પૂર્ણ જોશથી પ્રકટી નીકળી.** તેના મનમાં પ્રબળ તોફાન ચાલતું હતું. સંસારનો ત્યાગ કરી, એકાન્તમાં જઇ, વ્યાધિ, રોગ અને મરણમાંથી છૂટવાનો ઉપાય શોધી કહાડવો એ જ એના હૃદયની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભાવના હતી. જ્યારથી તેણે પેલા ભિક્ષુકને–શ્રમણને–સંન્યાસીને જોયો હતો ત્યારથી જ તેવા થવાની પ્રબળ આકાંક્ષા તેના હૃદયમાં સ્ફુરી રહી હતી. શ્રમણના દર્શને પૂર્વે થઇ ગયેલા બુદ્ધોનું તેને સ્મરણ કરાવ્યું હતું. હજુ તે સ્મરણ ઝાંખુ હતું; છતાં ભાવના તો એવી જ પ્રબળ હતી.

આ સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થવામાં પિતા, અપર માતા અને પત્નીનો પ્રેમ આડે આવતો હતો. તે વિચારતો કે, "આવા પ્રેમાળ પિતાને વૃદ્ધાવસ્થામાં શી રીતે છોડી જાઉ? માતા તુલ્ય ગૌતમીના હૃદયને મારા ગમનથી કેટલો આઘાત લાગશે? મારાજ આધારે જીવનારી, મારામાંજ સર્વસ્વ માનનારી યશોધરાની શી સ્થિતિ થશે? આ બધાને દુઃખમય સ્થિતિમાં મૂકી શી રીતે જવું?" પણ વળી તે બીજી બાજુનો વિચાર કરી બોલતોઃ "લોકો જરા, વ્યાધિ અને મરણના પંઝામાં સપડાયેલા છે, દુઃખી છે; કોઈ તેમને માર્ગ બતાવનાર નથી. દેશમાં **ધર્મના નામે** અધર્મ જ ફેલાઇ રહ્યો છે. લોકો દેવોને તુષ્ટ કરવાને અજ્ઞાનતાથી અનેક નિરપરાધી પશુઓનો યજ્ઞના નામે સંહાર કરે છે, અને આ રીતે ઉલટા દુઃખમાં ઉમેરો કરે છે. આ સ્થિતિમાં મારે મનુષ્ય જાતને ઉગારવી જ જોઇએ."

સિદ્ધાર્થના મનની અત્યારની વૈરાગ્યમય અને અનુકંપામય સ્થિતિને ડગાવવા કોઈ સમર્થ નહતું. તે પોતાનો સંકલ્પ ભૂલો કરે તેમ નહતું. તેણે આ પળે જીવનનું મહાવ્રત જોયું હતું, તેમાંથી ચળાવવા કોણ શક્તિમાન્ થઈ શકે? તે સ્વર્ગીય બળથી આ કામ કરવા ખેંચાયો હતો, કોણ તેમાં વિઘ્ન નાંખી શકે? તે ક્યારનોએ આ સંસાર છોડી ચાલ્યો ગયો હોત; પણ પિતાની આજ્ઞા સિવાય આ કામ કરવું તે પિતાના હૃદયને શલ્યરૂપ થશે, એ વિચારથી છેવટે હિમત ધરી પિતા પાસે ગયો અને નમ્ર ભાવે વિનયપૂર્વક પોતાના હૃદયના ભાવ પ્રદર્શિત કર્યા.

પુત્રવત્સલ પિતાએ કહ્યું: "'સંસારનો ત્યાગ' એવા શબ્દો તું ભલો થઈ મારી સંમુખ બોલતો ના. બેટા! સંન્યાસી થવાનો હજુ તારે માટે સમય પરિપક્વ થયો નથી. તું જુવાન છે, તારી નસોમાં લોહી પુર જોશથી વહે છે. આ વય યોગીના વેશને વાસ્તે નથી. પુષ્પના આઘાતથી જે શરીર કરમાઈ જતું હતું, તે શરીર ભિખારીનો પોષાક શી રીતે સહન કરી શકશે? તું આ રાજ્યની ધુરા ધારણ કર, અને મને પ્રથમ સંન્યાસી થવા દે. તું સંસારનાં કામમાં નિપુણ થા, કીર્તિ મેળવ; અને ત્યાર પછી તને ગમે તો ખુશીથી ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરજે."

કુમારે નમ્ર વાણીથી કહ્યું: "હે પિતાજી! જો આપ ચાર આપત્તિઓમાંથી મને બચાવવાનું માથે લેતા હો તો હું સંસારનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર માંડી વાળું: **મરણ વગરનું જીવન, રોગ વગરનું આરોગ્ય, વૃદ્ધાવસ્થા વગરનું યૌવન, અને નાશ વગરના**

જગતના પદાર્થો. જો આ ચાર વરદાન આપ દઇ શકતા હો તો મારે સંસાર છોડવાનો કશો વિચાર નથી."

શુદ્ધોદન રાજાએ કહ્યું: "આવી વાતો ઉચ્ચારતો નહિ. આ ચાર બાબતાને અટકાવવા આખા વિશ્વમાં કોણ સમર્થ છે ? આજ પછી આવી વાતો જો તું બીજે સ્થળે બોલીશ તો લોકો તને હસી કહાડશે. કુમાર ! ભલો થઈ આ સંસાર ત્યાગ કરવાનો વિચાર મૂકી દે અને આનંદમાં રહે."

કુમારે વિનયપૂર્વક કહ્યું: "પિતાજી ! જો આપ મારી આ ચાર માગણીઓ પૂરી પાડી ન શકતા હો તો હું આજીજી કરીને કહું છું કે મને જવા દો, મને સંસાર છોડવાની રજા આપો; આપનો પુત્ર **એક બળતા ઘરમાં રહે છે** તેનો ત્યાગ કરવાની રજા આપવામાં શું આપ પુત્રવત્સલ પિતા વિલંબ કરશો? ખરેખર, આ જરા, મરણ અને વ્યાધિથી આપણે સર્વે ઘેરાયલા છીએ; તેમાંથી છૂટા થવાનો માર્ગ શોધવા મને રજા આપો, કે જેથી આખું વિશ્વ કલ્યાણનો માર્ગ પામી શકે."

રાજાએ કાંઇ પણ જવાબ ન આપ્યો. પુત્ર પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ છે, માટે તેને વધારે કહેવામાં લાભ નથી એમ ધારી તેણે મૌન ધારણ કર્યું; પણ તેની આંખમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી. પિતાની આવી સ્થિતિમાં શું કરવું તે ન સુઝવાથી સિદ્ધાર્થકુમાર આ બાબતનો વિચાર કરવા પોતાના વિશ્રામભવન તરફ ચાલ્યો.

વિશ્રામભવનમાં કુમાર આવ્યો ત્યારે તેને આનંદ આપવાને યશોધરાએ તથા દાસી વર્ગે પોતાની સઘળી શક્તિ અજમાવી. પણ આજે કુમારના ચ્હેરાપર કાંઇક જૂદો જ રંગ જણાતો હતો. આજે

કોઈ હેના મનને આનંદ પમાડવા સમર્થ નહતું. યશોધરા હેના મનને સાંત્વન કરવા અનેક પ્રયત્ન કર્યા છતાં ન ફાવવાથી અંતે સૂઈ રહી. અર્ધી રાત્રિ ચાલી ગઇ હશે, તેવામાં એકાએક યશોધરા સ્વપ્નમાં બોલી ઉઠી: "હે નાથ! જાગો, જાગો, મને બોલાવો, મને શાન્તિ આપો!"

"પ્રિયતમે! શું છે? કેમ ગભરાય છે? હું પાસેજ ઉભો છું." એમ કહી કુમાર તેને સાન્ત્વન આપવા લાગ્યો. પણ આ શબ્દોનો જવાબ આપે તે પહેલાં ફરીથી તેના તે શબ્દો તેણે ઉચ્ચાર્યા અને પછીથી બોલી: 'આજે હું સુખમાં સૂતી હતી; તેવામાં મેં ત્રણ ભયંકર સ્વપ્ન જોયાં, તેથી ગભરાટથી મારી આંખો ઉઘડી ગઇ. અને હજુ પણ તે ભયને લીધે મારૂં હૃદય ધડકયાં કરે છે. આજે મેં એક મહાન્ વૃષભ જોયો. તેના મસ્તક પર ચંદ્રકાન્ત કે સર્પના મણિ જેવું રત્ન ચળકતું હતું. તે, નગરના રસ્તાઓમાં થઇને કિલ્લા ભણી જતો હતો. આકાશમાંથી અવાજ થયો કે 'જો તેને તમે નહિ રોકો તો નગરની શોભા ચાલી જશે,' છતાં કોઈ તેને રોકી શક્યું નહિ. હું મોટેથી રડી, મેં મારા હાથ તેની ગરદનની આસપાસ નાખ્યા અને નોકરોને શહેરના દરવાજા બંધ કરવા આજ્ઞા આપી. પણ તેણે એક ખુંખારો કર્યો અને મારા હાથને ધીમેથી દૂરા કરીને તે નાઠો,—લોખંડના સળીઆ તોડી નાખીને દરવાનોને હડસેલીને નાઠો. તે પછી બીજું સ્વપ્ન આ પ્રમાણે આવ્યું. ચળકતી આંખોવાળા અને સુંદર દેખાવના ચાર મહાન્ દેવો બીજા લાખો દેવો સહિત આપણા નગરમાં આવ્યા, તેઓએ શહેર પર જૂનો વાવટો હતો તે ઉખેડી નાખ્યો અને નવો વાવટો સ્થાપન કર્યો. તે વાવટાનું

કપડું વિવિધ રંગથી ચળકતું હતું. તે અનેક રત્ન અને હીરાઓથી જડેલું હતું. તેમાંથી જે કિરણો નીકળ્યાં તે ગંભીર શબ્દો અને મહાન્ વાક્યોરૂપે ફેરવાઈ ગયાં! તે શબ્દો અને વાક્યો સાંભળીને જગતના મનુષ્યો ઘણો આનંદ પામ્યા; અને પૂર્વમાંથી પવન ફુંકાયો તેથી તે વાવટો ચારે બાજુએ ઉડયો અને દૂર દેશના મનુષ્યોએ પણ તે શબ્દો જોયા. તે વખતે આકાશમાંથી, આપણી વાડીમાં કદાપિ ઉગેલાં નહિ એવાં પુષ્પો, જથ્થાબંધ પડયાં."

સિદ્ધાર્થે સસ્મિત કહ્યું: "ઓહો! આ તો ખરેખર આનંદદાયક સ્વપ્ન!" યશોધરાએ આગળ ચલાવ્યું: "હે નાથ! પણ આ સ્વપ્નનો છેવટનો ભાગ ઘણો ભયંકર હતો. '**સમય સમીપ છે! સમય સમીપ છે!**' એવા શબ્દો મારે કાને પડયા, અને તુરતજ ત્રીજું સ્વપ્ન મારી દૃષ્ટિએ પડયું. મેં તમને શોધવા માંડયા, પણ પથારી પર ઓશીકું દબાવ્યા વિનાનું પડેલું હતું, શાલ ખાલી પડી હતી; બધી વસ્તુઓ એમની એમ હતી; હે હૃદયના નાથ! તમે કે જે મારૂં જીવન છો, મારો પ્રકાશ છો, મારા રાજા છો, મારૂં વિશ્વ છો, મારૂં સર્વસ્વ છો, તે ત્યાં નહતા હું ફરીથી ઉંઘી અને જાગીને જોઉંછું તો મારો રત્નનો હાર સર્પરૂપ થઇ ગયો હતો, મારા પગનાં સાંકળાં પગમાંથી નીકળી પડયાં હતાં, મારી સોનાની બંગડીઓ જૂદી પડી ગઇ હતી, મારા માથામાંનું જાસુદનું પુષ્પ ધુળ ભેગું રોળાઇ ગયું હતું, આ આપણો પલંગ જમીનપર પડી ગયો હતો અને પલંગની આસપાસનો પડદો ચીરાઇ ગયો હતો. તેવામાં ઘણે દૂરથી આવતો તે વૃષભનો નાદ મેં સાંભળ્યો; ઘણે દૂર વાવટો

વિંઝાતો સાંભળ્યો. પણ **'સમય સમીપ છે! સમય સમીપ છે!'** એ બુમ ફરીથી મારે કાને પડી. તે બુમથી હજુ પણ મારૂં હૃદય ધડકે છે. તે બુમને લીધે હું જાગી ઉઠી. હે નાથ! આ સ્વપ્નનો શો હેતુ હશે? મને ભય લાગે છે કે કાંતો મારા પ્રાણો દૂર થશે અગર તો મારા પ્રાણેશ્વર મારો ત્યાગ કરશે."

અત્યંત ગભરાયલી, દીલાસાની સંપૂર્ણ જરૂર ધરાવતી પોતાની તે ધર્મપત્નીને દયાના સાગર સિદ્ધાર્થ કુમારે અત્યંત દીલસોજીથી અને પ્રેમાર્દ્ર અવાજથી સાન્ત્વન કરવા માંડયું: "શાન્ત થા! મારી મધુરી! શાન્ત થા. તું પાપી નથી; માત્ર પુણ્યાત્મા જ આવું સ્વપ્ન જોઈ શકે છે. કદાચ તારાં સ્વપ્ન ભવિષ્યમાં બનનાર બનાવના પડઘા-રૂપ હોય, કદાચ દેવોનાં આસનો ચળ્યાં હોય અને કદાચ આખું વિશ્વ મદદ મેળવવાના માર્ગની સમીપમાં હોય—અને તારે કે મારે માથે ગમે તેવી આપત્તિ આવી પડે, છતાં એટલો વિશ્વાસ ધરજે કે હું તને વ્હાતો **હતો** અને વ્હાઉં છું. આ દુઃખી જગતને કેવી રીતે બચાવવું, તેને સારૂ કેટલાક મહિનાથી હું રાત દિવસ વિચાર કરૂં છું તે તું સારી રીતે જાણે છે. જો મારો આત્મા બીજા અજાણ્યા આત્માઓને સારૂ તલસતો હોય, અને જે જે દુઃખો મારાં દુઃખ નથી તેને માટે હું દુઃખી થતો હોઉં, તો પછી હે પ્રિયે! મારા ઉચ્ચ વિચારો **મારી પ્રિયતમાના** કલ્યાણને વાસ્તે કેટલા બધા વળાંતા હોવા જોઇએ તેનો તું જ ખ્યાલ કર. આ પછી ગમે તે બનાવ બને અને કદાચ તે 'વૃષભ' ચાલ્યો જાય, અથવા તો 'વાવટો' દૂર ઉડતો દેખાય, છતાં આટલો વિશ્વાસ રાખજે કે હું તને વ્હાતો હતો અને વ્હાઉં છું. જે ચીજ હું આખા જગતને સાર શોધું છું, તે

તારે માટે તો વિશેષ કરીને શોધું છું. અને કદાપિ તારે માથે દુઃખ આવી પડે તો પણ આપણા દુઃખથી જો જગતને શાન્તિનો માર્ગ જડતો હોય તો તે વિચારથી આશ્વાસન પામજે. બીજાઓ જે બાબત નહિ જાણી શકે તે હું તને જણાવું છું કે, હું તને સૌ કરતાં વધારે ચ્હાઉં છું; કારણ કે હું સઘળાં જીવતાં પ્રાણીને ચ્હાઉં છું-માટે હે મનવલ્લભે! તું હવે સૂઇ જા, અને હું જાગતો બેસીશ અને તારૂં રક્ષણ કરીશ."

પતિનો પ્રેમ એ જ જેનું સર્વસ્વ છે એવી તે વિશ્વાસુ આર્ય-બાળા ડસકાં ખાતી ખાતી પોઢી અને નિદ્રાવશ થઇ ગઇ; તથાપિ, જુઓ ઉંઘમાં પણ તે ડસકાં ખાય છે અને લવે છેઃ "સમય સમીપ છે! સમય સમીપ છે!"

પ્રકરણ ૬ ઠું—ત્યાગ.

(મહાભિનિષ્ક્રમણ)

આજે ચંદ્ર કર્ક રાશિનો છે. આજે તારાઓ સિદ્ધાર્થ કુમારને પ્રબોધતા હતા કે "બે માર્ગમાંથી એકની પસંદગી કરવાનો આ છેલ્લો વખત છે. આજે ને હમણાં જ માનનો માર્ગ લ્યો, કાંતો ભલાઇનો માર્ગ અંગીકાર કરો. આજે ને હમણાં જ ચક્રવર્તિ રાજા થવાનો માર્ગ પકડો, અગર તો વિશ્વના કલ્યાણ અર્થે 'અનગાર' નો–'સંન્યાસી' નો માર્ગ સ્વીકારો. દીલ ચાહે તે પસંદગી કરવાનો આ છેલ્લો સમય છે."

અને દેવો પણ આજે સિદ્ધાર્થ કુમારનો છેલ્લો નિશ્ચય જાણવાને ટોળાબંધ એકઠા થયા હતા, કે જ્યાં રાજકુમાર પોતાની સુતેલી પત્નીની બાજુએ, છેવટનો માર્ગ નક્કી કરતો પલંગ પર બેઠો છે. મધ્ય રાત્રિ પસાર થઇ ગઇ છે. ચોતરફ શાન્તિ ફેલાયલી છે. કુમારના અત્યંત ગંભીર અને ખિન્ન વદન ઉપર, એક ખુણાની ઝાંખી બત્તી ફીકકું તેજ નાખી એને વધારે ફીક્કાશ ધીરે છે. એક બારીક ધોતી અને એવાજ બારીક બદીઆનભેર ખુલ્લે માથે બેઠેલો કુમાર જાણે કે સઘળી સાહ્યબીને છેલ્લી વારનો નીહાળી લેતો હોય એમ ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવે છે.

જો ! હમણાં એની દૃષ્ટિ મીંચાયલી આંખોવાળી પોતાની સર્વ-વલ્લભાના ચ્હેરા પર પડે છે. દૃઢ નિશ્ચયબળને એકઠું કરી ત્યાંથી તે દૃષ્ટિ પાછી ખેંચે છે અને ઘડી ભર પોતાની આંખો આગળના

અવકાશમાં જગતના બુઢ્ઢાઓ, દરદીઓ અને મુડદાંઓનો દેખાવ કલ્પના દેવીની મદદથી ઉત્પન્ન કરે છે અને તે જોતાં જ તે બોલી ઉઠે છેઃ

"જઇશ, જરૂર જઇશ; સંસારનો ત્યાગ કરીશ. 'સમય આવી પહોંચ્યો છે'! હે સુતેલી પ્રિયે! આપણે જેથી જૂદા પડીએ, પણ આખું વિશ્વ જેથી બચે તે તરફ મારા વિચારો દોરાય છે. આ આકાશમાં પણ હું તે જ સંદેશો વાંચું છું. મારો જન્મ પણ તે જ વાસ્તે હતો. આ પસાર થયેલા બધા દિવસો અને રાત્રિઓએ પણ મને તે જ કરવા પ્રેર્યો છે. જે રાજ્યો મેળવવાને તરવારો ખુલ્લી કરવી પડે, અનેક નિરપરાધી મનુષ્યોનાં રૂધિર વ્હેવ-રાવવાં પડે, અને અનેક પશુઓનો સંહાર, થાય, તે રાજ્યો તથા તેથી મળતી કીર્તિ મારે નથી જોઇતી. હું ધરતી ઉપર શાન્તિથી પગ મૂકવા ઇચ્છું છું. પૃથ્વી મારી પથારી થશે અને જંગલો મારી રહેવાની ભૂમિ થશે. હું ભિખારીના જેવો પોશાક પહેરીશ અને દયાળુ પુરૂષો જે કાંઇ ખાવાનું આપશે તે પર મારો નિર્વાહ કરીશ, અને બીજાં અનેક દુઃખો હું સહન કરીશ; કારણ કે જગતનાં દુઃખનો પોકાર મારે કાને પડે છે; અને મારૂં હૃદય તે જ-ગતનાં દુઃખોની બુમથી દયાથી ઉભરાય છે ;અને ચીરાય છે. જો તે દુઃખ દૂર કરવાનો માર્ગ જડશે, તો તે માર્ગવતી હું તે દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીશ. મારા સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીશ. મારો સઘળો પુરૂષાર્થ આ કામમાં વાપરીશ.

" મને મારે માટે દુઃખ થતું નથી, પણ આખી મનુષ્ય જાતિ માટે દુઃખ થાય છે. સત્યની શોધ ખાતર મેં સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે અને જરા, વ્યાધિ અને મરણમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ

સ્વર્ગમાં હશે તો ત્યાંથી પણ હું શોધીશ; નરકમાં હશે તો ત્યાંથી પણ હું શોધીશ. મારા આત્મામાં સ્ફુરણ થાય છે કે, **ખરા સત્યશોધક આગળ માયાનો પડદો અદૃશ્ય થશે.** જેને ખાતર જગતનો ત્યાગ કર્યો તે માર્ગ જડશે, અને મરણનો વિજેતા હું થઈશ. આ હું કરીશ જ, કારણ કે **મારા જાણીતા તથા મારાથી અજાણ્યા સર્વ હૃદય માટે મારા આત્મામાં દુઃખ થાય છે.** આ મારા ' સ્વાર્થત્યાગ ' થી–મારા ' પ્રેમ ' થી લાખો જીવ મારા થશે. હે તારાઓ ! હું આવું છું. હે દુઃખી જગત્ ! તારે માટે અને તારા ઉપર રહેતા જીવો માટે હું આ યૌવન, રાજ્ય, સુખ, વૈભવ, મ્હેલ અને જેનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે તેવી સ્ત્રીનો પણ **ત્યાગ કરૂં છું.** હે પ્રિયે ! જગતનો ઉદ્ધાર કરવા જતાં **તારો પણ હું ઉદ્ધાર કરીશ;** કારણ કે તું **જગતમાંની એક છે.** હે બાળક ! તને આશ્વાસન આપવા રહું તો મારા નિશ્ચયમાં ડગી જાઉં, માટે તારૂં આઘેથી જ કલ્યાણ ઇચ્છું છું.

" હે પ્રિયે ! હે પુત્ર ! હે પિતા ! હે લોકો ! વિશ્વને ખાતર–જગતના કલ્યાણ ખાતર થોડો વખત વિયોગ દુઃખ સહન કરો, કે જેથી પ્રકાશ ઝળકી ઉઠે અને આખું જગત્ સત્ય ધર્મને જાણે. હવે મારો દૃઢ નિશ્ચય થયો છે. હવે હું જાઉં છું અને જ્યાં સુધી હું જે શોધું છું તે નહિ જડે ત્યાં સુધી હું પાછો નહિ જ ફરૂં."

* * * * * * *

હવે સિદ્ધાર્થ કુમાર ઉભો થયો. પોતાની પ્રિય પત્નીના સામું જોયું. તે દીન મક્ષિકા જેવી પડી હતી. વિશ્વાસથી તેની પાંપણો મીંચાઇ હતી. તે પલંગની આસપાસ, જાણે કે તે કોઇ દેવની મૂર્તિ ન હોય તેમ, તેણે ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી. ત્રણવાર પલંગ તજી

બારણા તરફ ગયો અને ત્રણવાર તે પાછો આવ્યો. તેનું સૌંદર્ય એટલું મોહક હતું, તેનો પ્રેમ એટલો વિશાળ હતો ! છેવટે તે પલંગ તરફ જોઇને બુદ્ધે વિચાર કર્યો: "મારા વ્હાલા સ્વજનો ! તમે મને પ્રિય લાગો છો. તમારો ત્યાગ કરવો બહુ કઠણ લાગે છે. પણ જો હું તમારો ત્યાગ ન કરૂં તો આપણા બધાની શી સ્થિતિ થશે ? વૃદ્ધાવસ્થા પોતાનું કામ કરશે અને મરણ પોતાની જાળ પાથરશે, તેમાંથી આપણે શી રીતે મુક્ત થઇ શકીશું ? જ્યારે દીપકમાંથી તેલ જતું રહેશે ત્યારે જ્યોત શી રીતે બળશે ? જ્યારે ગુલાબ કરમાઈ જશે, ત્યારે તેની સુગંધ અને શોભા ક્યાં રહેશે ? અંતે, હે સ્વજનો ! તમારો ને મારો વિયોગ થવાનો જ છે; તો તે વિયોગ સહન કરીને પણ મરણ, જરા અને વ્યાધિના પંઝામાંથી સર્વને છુટા કરવાનો માર્ગ કેમ ન શોધું ? હવે વધારે વિચાર કરવાથી વધારે ગભરાઉ છું. સ્ત્રી તરફનો પ્રેમ અને વિશ્વ તરફનો પ્રેમ—આ બેની મારામારી અસહ્ય છે. પણ હવે તો

સહુ પ્રાણી દુઃખમય ભાસે, જનતા પીડાતી જગ આખે;
તે સહુની પીડા દુર કરવા, કલ્યાણ જગતમાં ભરવા;
થઇ પ્રબુદ્ધ ગૌતમ આજે, થઇ તપસ્વી તપ શરૂ માંડે;
જગના સહુ આધિ વ્યાધિ, હરવા નવી બુદ્ધિ સાધી.
એ તપમાં બુદ્ધ તપાશે, નવી યજ્ઞ વેદિ સંધાશે
પશુ માત્ર હવે ઉગરશે, મુજ પ્રીતિ એ હોમે પડશે.
મુજ પ્રીતિ એકલી હોમાશે, બીજું જગત્ જીવી સુખી થાશે.*

"હે તાત ! હે પ્રિયા ! હે પુત્ર ! હે માતા ! તમે સર્વ મને વ્હાલાં છો. મનુષ્ય અને પશુઓનું કલ્યાણ કરવાને

* સરસ્વતી ચંદ્ર ભાગ ૪ થો.

ભગીરથ યજ્ઞ મેં આરંભ્યો છે, તેમાં હું **મારી પ્રીતિનું બલિ-દાન આપું છું. એ યજ્ઞમાંથી જે કાંઇ ફળ પ્રાપ્ત થશે તે આખા જગતને હું આપીશ. આ યજ્ઞ તેમને માટે જ છે.** અને યજ્ઞનું ફળ પણ તેઓને માટે જ છે. જે સ્નેહમાં ભંગ થવાનો ભય છે, તે સ્નેહબંધનમાં હવે વધારેવાર પડી રહેવાથી આ ભગીરથ કામ પડયું રહેશે."

તે મહાત્મા એકાએક ઉભો થયો અને મનમાં બાંધેલા નિશ્ચયને અમલમાં મૂકવા તૈયાર થયો. પણ જો, તેની ઉંઘતી કુમુદિની જરા હાલે છે અને રાજયોગીની દૃષ્ટિ તે તરફ જાય છે, "પ્રિયે! ઉંઘ, નિરાંતે ઉંઘ! તારા જેટલી જ પ્રિય એવી આ દુનીઆના ઉદ્ધાર અર્થે હું જાઉં છું, એ જો અપરાધ જ થતો હોય તો તે માટે **ક્ષમાની ભીખ માગવા** એક દિવસ હું તારી પાસે જરૂર આવીશ! તારા અને જગતના સુખનો રસ્તો શોધવા માટે હું જાઉં છું—અનંત પ્રકાશ મેળવવા માટે જાઉં છું—હૃદયમાંના છુપા પ્રેમને આકાર-માં મૂકવા માટે જાઉં છું. હૃદય! ચાલ, મજબૂત થા!"

હમણાં શ્રી સિદ્ધાર્થનું વદન ઉચ્ચપ્રેમ, દયા અને નિશ્ચયના રંગો-થી છવાઈ ગયું હતું. આવી ભવ્યતા કોઈ મોં પર ભાગ્યે જ જોવા-માં આવી હશે!

અને હવે તે પોતાના સારથિ ચયનાને બોલાવે છે અને પોતાનો કંતક નામનો અશ્વ સજ્જ કરવા તેને ફરમાવે છે. ચયનો આશ્ચર્યમાં અને ગભરાટમાં લીન થઇ જાય છે અને છેવટે બોલે છેઃ

"ઓ રાજપુત્ર! રાજપુત્ર! શું આપ જ્યોતિષીને પણ જૂઠો જ પાડવા ઇચ્છો છો? શું આપને રાજ્યોની માલેકી છોડી ભિક્ષાપાત્ર અંગીકાર કરવું જ ઘણું ગમે છે? કુમાર! પિતાની દીલગીરીનો કાંઇક તો વિચાર કરો!"

"ધીમો બોલ, ધીમો બોલ" કુમારે કહ્યું "આવો કાચા મનનો ન થા! બુદ્ધનો સારથિ કદાપિ કાયર હોઇ શકે શું? સાંભળ; જ્યોતિષીના કહેવા મુજબ હું, રાજ્યોનો નહિ પણ વિશાળ વિશ્વરાજ્યનો રાજા થવા અને રક્ષક થવા જાઉં છું. અને પિતાની દીલગીરી તો કેવળ 'રાગ' ને આભારી છે. 'સ્વાર્થી પ્રેમ' અથવા 'રાગ'માંથી દીલગીરી સિવાય બીજી કઇ ચીજ ઉત્પન્ન થઇ શકવાની હતી? તથાપિ, ચન્ના! હું ખરેખરા પ્રેમથી પિતાજીને ચાહું છું અને એમને તથા સર્વ પ્રેમપાત્રોને કદાપિ દીલગીરી થવા ન પામે એવો ઇલાજ કરવા માટે જ હરણાં તત્પર થયો છું. તું જો ખરો રાજભક્ત હો તો ચાલ, વિલંબ માં કર, કન્તકને લાવ!"

ચન્નાને આ પળે દેવોએ આધ્યાત્મિક બળ ધીર્યું. તેણે તુરત જ અશ્વને સજ્જ કરી કુમાર પાસે હાજર કર્યો. કુમારે તેના પર હાથ ફેરવીને કહ્યું: "પ્રિય કન્તક! શાન્ત થા, શાન્ત થા! કદી નહિ કરેલી એવી મુસાફરી આજે આપણે કરવાની છે, માટે શાન્ત થા! મારે જે ચીજ શોધવાની છે તે ક્યાં અને ક્યારે મળશે તે કોઇ જાણતું નથી, અને એ શોધમાં તારી હિંમત અને વફાદારીની મને ઘણી જરૂર છે. રસ્તામાં હજારો ખુલ્લી તરવારો સામી મળે છતાં તું જરા પણ ચચકાતો નહિ. મજબૂત કિલ્લો કે ખાડી વચ્ચે આવે તોપણ તું બેધડક આગળ વધજે. હું તારા કાનને પકડીને કહું કે 'કન્તક, ચાલ!' તે વખતે તારે એવી ઝડપથી દોડવું કે પવનનું મોટું તોફાન પણ તને પહોંચી વળવા ન પામે. આજે તારે એક મહાન્ કર્ત્તવ્ય બજાવવાનું છે. આખા વિશ્વને જેથી સાહાય્ય મળે એવી જાતના એક કામમાં ભાગ લેવાનો મહદ્ લાભ આજ તને મળવાનો છે. કેવળ મનુષ્યોને માટે જ નહિ પણ જે અવાચક છે અને જે મનુ-

ઓને હાથે રીબાય છે તેવા પ્રાણીઓને વાસ્તે પણ-સર્વ જીવોને વાસ્તે દુઃખમુક્તિ મેળવવાનો ઇલાજ કરવા હું હમણાં તારી પીઠ ઉપર સવાર થાઉં છું; માટે ચાલ, રસ્તે પડ!"

સત્યનો બહાદૂર શોધક ઘોડેસવાર થયો, કે તુરત જ તે અશ્વરત્ને પ્રયાણ શરૂ કર્યું. દેવોએ સર્વ પેહેરેગીરોને નિદ્રા મૂકી હતી તેથી પત્થરની જમીનપર થતો કંતકની નાળનો અવાજ પણ તેઓ સાંભળી શક્યા નહિ, એટલું જ નહિ પણ જે દરવાજો ખોલવાને સો મનુષ્યની જરૂર પડતી હતી અને જેનો અવાજ અર્ધા યોજન સુધી સંભળાતો હતો તે દરવાજાનાં દ્વાર પણ ખુલ્લાં જ પડયાં હતા!

કુમાર, સારથિ ચ્યનો અને અશ્વરત્ન એ ત્રણ સિવાય કોઇ હમણાં જાગતું નહતું. ત્રણે આ લાભ લેઇ આગળ ને આગળ વધતા વધતા કપિલવસ્તુ નગરથી ૪૫ કોશ દૂર અનોમા નદીને કીનારે આવી પહોંચ્યા. અહીં કુમારે અશ્વને ઉભો રાખ્યો, તે રત્નના મુખ ઉપર પ્રેમભર્યો હાથ ફેરવ્યો અને પછી ચ્યનાને કહ્યું: "નિમકહલાલ ચ્યના! તેં જે સેવા બજાવી છે તેનો તને તેમજ આખા વિશ્વને સારો બદલો મળશે. હવે તું આ અશ્વને અને મારાં આભૂષણોને લેઇને પિતાજી પાસે જા. આ સુંદર મુગટ, રાજવંશી પોશાક, વ્હાલી તરવાર અને આ રત્નજડિત મ્યાનઃ સર્વને લેઇ તું હવ જા. મને આમાંનું કાંઇ જ કામનું નથી. પિતાને કહેજે કે હું કૃતઘ્ન નથી થયો; મારી શોધ પુરી થયા પછી જરૂર હું તેમનાં અશ્રુ લુછવાને હાજર થઇશ. યશોધરાને પણ દીલાસો આપજે. હવે વિલંબ ન કરીશ, જા, જલદી ઘેર જા. હું સત્યનો પ્રકાશ મેળવવા ભમીશ, અને જો એમાં વિજયી થઇશ તો આખું વિશ્વ મારૂં થશે. જો મનુષ્ય મનુષ્યો માટે પ્રયત્ન કહિ કરે તો બીજુ કોણ કરશે?"

પ્રકરણ ૭ મું–સત્યની શોધમાં.

સા

સાર્થિ ગયો. સિદ્ધાર્થકુમારનું મન શાન્ત થયું. હવે તેણે પોતાના માથાના વાળ કાપી નાખવા ઇચ્છયું; કારણ કે તે સુંદરતાની તેને હવે કાંઇ જરૂર નહોતી. તથા રેશમી વસ્ત્રોને બદલે ભિક્ષુક દશાનાં ઉચિત ભગવાં પહેરવા ઇચ્છયું.બરાબર તે જ વખતે જીર્ણ કાષાય વસ્ત્રો (ભગવાં)વાળો એક પારધિ* હાથમાં તીરકામઠા સાથે આવતો દેખાયો. તેને પોતાનાં રેશમી વસ્ત્રો આપી તેનાં કાષાય વસ્ત્રો કુમારે પોતે પહેરી લીધાં અને તેની પાસેની છરીથી પોતાના માથાના વાળ કાપી નાખ્યા. પછી પોતે એકલા જ મુસાફરી આગળ લંબાવી.

ચાલતાં ચાલતાં આ યુવાન રાજયોગી રાજગૃહી નગરી નજદીક આવી પહોંચ્યા. આ નગરી તે સમયે મગધદેશની રાજધાની હતી. ગંગા નદીની પૂર્વ ખીણમાં મગધ રાજાની આણ વર્તતી હતી, ત્યાંનો રાજા બિંબસાર મહાપ્રતાપી હતો.

રાજગૃહી નગરી વિન્ધ્યાચલ પર્વતની પાંચ ટેકરીઓ ઉપર આવેલી હોવાથી એની રમણીયતા સ્વાભાવિક રીતે જ અસાધારણ હતી. તે ટેકરીઓ કુદરતની અનેક સુંદરતાઓથી વિભૂષિત હતી. મનુષ્યના સંસર્ગથી દૂર રહેવા ઇચ્છતા અનેક સંન્યાસીઓ—શ્રમણો-

---

* બુદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે કે, આ કોઇ સામાન્ય પારધિ નહતો પરન્તુ પારધિનું રૂપ ધારણ કરેલો કોઈ દેવ હતો.

ભિક્ષુ઼ો—સાધુસંતો કાયક્લેશ તપ અથવા દેહકષ્ટ ક્રિયાઓ કરવાને અને અનેક સાધુસંતો ધ્યાનમાં મગ્ન રહેવાને આ ટેકરીઓ પર વાસ કરતા હતા. આ પાંચ ટેકરીઓમાંની એક—રત્નગિરી નામથી ઓળખાતી ટેકરીને સિદ્ધાર્થે પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવી.

યોગી સિદ્ધાર્થ ભિક્ષા ઉપર નિર્વાહ કરતા હતા. રાત્રીએ સુક્કા ઘાસ ઉપર પડ્યા રહેતા અને ઘણી વખત તો બીલકુલ સુતા જ નહિ, ઉંઘતા ત્યારે પણ ઘણું જ થોડું ઉંઘતા અને સૂર્યોદય અગાઉ ઘણા વહેલા ઉઠી સૂર્યોદય થતાં સુધી 'ધ્યાન' કરતા અને પછી દેહશુદ્ધિ બાદ નગરીમાં જતા.

રાજકુટુમ્બમાં જન્મેલા અને સુંદર આકૃતિવાળા આ યુવાન ઋષિરાજને ભિક્ષાપ્રાપ્તિમાં સુદ્દલ પરિશ્રમ પડતો નહિ; કારણ કે જેવા તે પોતાની ટેકરીપરથી નીચે ઉતરી નગરીમાં પ્રવેશ કરતા તેવાજ લોકો તેમનો ભવ્ય ચહેરો જોવા ટોળાબંધ એકઠા મળતા અને કેટલાક તો "અમારૂં અન્ન ગ્રહણ કરો; દેવ! અમને અપૂર્વ લાભ આપો!" એમ કાલાવાલા કરતા નજરે પડતા હતા. પરન્તુ જિહ્વાને જેણે કાબુમાં રાખી છે એવા તે યુવાન યોગી માત્ર થોડા અને શુષ્ક અન્નથી જ સંતોષ માનતા અને તુરત જ પોતાની ટેકરીએ ચ્હડી જતા. એમના અપૂર્વ રૂપને જોઈ કુમારિકાઓ મોહિત થતી એ જાણી યોગીરાજ ઘડી પણ નગરીમાં વિનાકારણ થોભતા નહિ.

તેઓ બીજી ટેકરીઓ ઉપર પણ ભટકતા અને જૂદી જૂદી માન્યતાઓ ધરાવતા સંતોનો ઉપદેશ સાંભળવામાં આનંદ માનતા. પોતાની રત્નગિરી ટેકરી (જેનું બીજું નામ **પાંડવશૈલ** છે તે) ઉપર જતાં રસ્તામાં શહેરની બહારની બાજુએ કેટલાક એવા સંન્યા-

રીઓ રહેતા હતા, કે જેઓ શરીરને શત્રુ સમાન ગણતા હતા. જ્યાં સુધી શરીરમાં દુઃખની લાગણી તદ્દન બહેર મારી જાય, ત્યાં સુધી શરીરને અનેક પ્રકારનાં આસનોથી અને અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓથી કષ્ટ આપવું, એ તેમનો સિદ્ધાંત હતો. તે સિદ્ધાંતને અનુસરી કેટલાકે પોતાનો જમણો હાથ રાત દિવસ ઉંચો રાખ્યો હતો, કે જે હાથમાં લોહીનું ફરવું બંધ થવાથી તે અક્કડ વૃક્ષની ડાળી જેવો બન્યો હતો. કેટલાક ખીલાવાળી પાવડીપર ચાલતા હતા. કેટલાક શરીરમાં જંગલના કાંટા ઘોંચતા હતા. કેટલાકે શરીર ઉપર કાદવ અને ધૂળ ચોળ્યાં હતાં. કેટલાકોએ શ્મશાનભૂમિનું સેવન કર્યું હતું. કેટલાકની આંખો ઉંડી ગયેલી હતી. કેટલાક કેવળ દરરોજ હજાર બાજરીના દાણા એક પછી એક ખાતા હતા. કેટલાક રસના ઇન્દ્રિયની મીઠાસનો નાશ કરવાને કડવાં પાંદડાં જ ચાવતા હતા. કેટલાકોએ તો પોતાની વિવિધ ઇન્દ્રિયો જ કાપી નાંખી હતી અને આંધળા, જીભ વગરના, બ્હેરા, લંગડા તથા ચિન્હ વગરના બન્યા હતા.

આ સઘળો ત્રાસદાયક દેખાવ જોઈ અને તે પણ ભવિષ્યમાં મળનારા સુખને માટે ધર્મનિમિત્તે થતો જોઇ, આ ટોળાના ઉપરીને મળી સિદ્ધાર્થે કહ્યુંઃ " હું ઘણા મહિનાથી આ પાસેની ટેકરીપર રહું છું. અને હું પણ સત્યની શોધમાં જ છું. આ મારા બંધુઓને જોઉં છું ત્યારે તેમને પોતાની મેળે દુઃખ પામતા જોઈ મને દયા આવે છે. આ જીવન જે સૂળે જ દુઃખમય છે, તેને વિશેષ દુઃખમય શું કરવા કરોછો ? "

તપસ્વીઓના ગુરૂએ જવાબ આપ્યોઃ " શાસ્ત્રોમાં એવું લખેલું છે કે જો મનુષ્ય પોતાના શરીરને એટલું બધું કષ્ટ આપે કે જીવન

દુઃખમય થાય અને મરણ શાન્તિરૂપ થાય તો તેનાં પાપ ધોવાઇ જાય, અને તેનો આત્મા દુઃખની ભઠ્ઠીમાં શુદ્ધ થઇને શુદ્ધ થાય અને સ્વર્ગમાં ચાલ્યો જાય."

સિદ્ધાર્થ કુમારે યાને શાક્ય મુનિએ જવાબ આપ્યો: "સૂર્યના તાપથી તપેલું પેલા દરિયાનું પાણી ઉંચે ચ્હડી વાદળરૂપ બને છે, પણ તે પાછું જમીનપર વરસાદરૂપે પડે છે; અને તે ટપકાં એકઠાં થઇ નદીમાં ભળે છે, અને છેવટે તે નદી સમુદ્રને મળે છે. આ રીતે જ્યાંથી તે ઉદ્‌ભવ્યું ત્યાંજ તે આવીને મળે છે. ધારો કે તમારા આ પ્રયત્નથી સ્વર્ગ મળ્યું; તોપણ તેનું ફળ પૂરૂં થયું એટલે પાછા તમારે અંહીને અંહી આવવાનું અને ફરીથી આ પ્રયત્ન આરંભવાનો જ કે?"

ઋષિએ જવાબ આપ્યો: "કદાચ આરંભવો પડે. અમે આ કશું સમજતા નથી. પણ રાત્રિ પછી દિવસ આવે છે, અને તોફાન પછી શાંતિ આવે છે; અને આ શરીર બંધનકારક છે, આત્માને ઉંચો ઉડતાં અટકાવે છે, માટે અમે તે શરીરને ધિક્કારીએ છીએ, કષ્ટ આપીએ છીએ, અને દેવોની સાથે સુખ મેળવવા ઇચ્છા રાખીએ છીએ."

શાક્યમુનિએ કહ્યું: "તે સ્વર્ગનાં સુખ ગમે તેટલાં વર્ષો સુધી ચાલ્યાં કરે તોપણ તેનો અંત તો અવશ્ય છે જ. પણ એવું કોઇ જીવન છે કે જે શાશ્વત હોય? બોલો, શું તમારા દેવો પણ શાશ્વત કાળ ટકી શકે છે?"

યોગીએ કહ્યું: "ના, તેમની પણ અવધ હોય છે અને તે અવધ પૂરી થયે તેઓ પણ મરે છે."

આ શબ્દો સાંભળી સિદ્ધાર્થનું હૃદય પીગળ્યું અને તેમણે કહ્યું: "હે ઋષિઓ! તમે પવિત્ર છો અને મજબુત મનના છો. માટે

હવે જરા ડહાપણ વાપરો અને આ **શરીરને કષ્ટ** આપવાનું છોડી દો. આથી કદાચ તમને **માયાવી** લાભ થશે, પણ તે લાભનો પણ **અંત** આવશે. આ શરીરરૂપી મકાન કે જેની બારીઓ દ્વારા કાંઇક પણ ઝાંખો પ્રકાશ આવી શકે છે, તેને તોડી પાડવા શા સારૂ પ્રયત્ન કરો છો ? ”

તેઓએ જવાબ આપ્યો: “ અમે આ માર્ગ પસંદ કર્યો છે, અને મરણ સુધી તે માર્ગે જ જઇશું. આ માર્ગે ચાલતા જગતના તમામ પથરા કદાપિ સળગતા કોયલારૂપ થઈ જાય તોપણ અમે તો આ માર્ગે જ ચાલીશું. અય નવજવાન ! આથી વધારે સારો માર્ગ તું જાણતો હો તો બોલી દે; નહિ તો તારે રસ્તે જા. ”

શ્રમણ સિદ્ધાર્થે કાંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો, પણ પોતાને માર્ગે આગળ ચાલ્યા અને રસ્તામાં આ બિચારાની સ્થિતિપર દયા લાવતા હતા કે “ અહા ! કેટલું અજ્ઞાન ! શું આ અજ્ઞાનમાંથી આ લોકોને મુક્ત કરવાનો માર્ગ નહિ જડે ? અરે, જરૂર તે હું શોધીશ. ”

આ પ્રમાણે વિચાર કરતા સિદ્ધાર્થયોગી ચાલ્યા જાય છે, તેવામાં કેટલાંક ઘેટાં અને બકરાંને હાંકી જતો એક ભરવાડ તેમની નજરે પડયો. પોતાનાપર ગુજરવાના જુલમનો પડછાયો જેણે જોયો હતો એવાં તે ઘેટાંઓ આમતેમ નાશી જતા હતા અને તે ભરવાડ મહા મહેનતે તેમને હારમાં લાવતો હતો. એક ઘેટાના બચ્ચાને પગમાં કાંઇ ઇજા થઇ હતી તેથી તે મહામેહેનતે વેદના ભોગવતું ચાલતું હતું, જ્યારે બીજાં ઘેટાંઓ કુદકા મારતા ચાલ્યા જતાં હતાં. શ્રમણ સિદ્ધાર્થને આ બચ્ચાની ઘણી જ દયા આવી અને તેને ઉંચકીને

પોતાના ખભા ઉપર મૂકતાં મૂકતાં તે બોલ્યા: " હે નિરાધાર પશુ ! તું શાન્ત થા; જ્યાં ભરવાડ બધાં ઘેટાંને લેઇ જશે, ત્યાં હું પણ તને ઉચકીને આવીશ. પેલી ગુફાઓમાં બેસીને જગતનાં દુઃખ ઉપર વિચાર કર્યાં કરવો તે જેટલું ઉત્તમ કામ છે તેટલું જ ઉત્તમ કામ, એક પશુને શાન્તિ આપવાનું છે. "

પછી તે ભરવાડો તરફ વળીને કહ્યું: " હે મિત્રો ! અત્યારે ખરા બપોરે આવા સખ્ત તાપમાં આ જાનવરોના ટોળાને ક્યાં લેઇ જાઓ છો ? "

તે ભરવાડોએ જવાબ આપ્યો: " આજે અમારો રાજા તેના દેવો નિમિત્તે મ્હોટો યજ્ઞ કરવાનો છે, અને તે યજ્ઞમાં પાંચ કોડી ઘેટાં અને પાંચ કોડી બકરાં હોમવાનાં છે; માટે તે રાજાને માટે અમે આ ઘેટાં તથા બકરાં લેઈ જઇએ છીએ. "

" ચાલો હું પણ તમારી સાથે આવું છું " એમ કહી સિદ્ધાર્થ યોગી તે ઘેટાંને ખભા ઉપરજ રાખીને તપેલી રેતીમાં અને સખ્ત તાપમાં તે ભરવાડો સાથે શાન્તિથી ચાલવા લાગ્યા.

સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો હતો અને દૂર વ્હેતી સોના નદીપર આથમતા સૂર્યનો પ્રકાશ પડી ચૂક્યો હતો. શ્રમણ સિદ્ધાર્થ અને તે ભરવાડો ઘેટાં તથા બકરાં સાથે નગરમાં દાખલ થયા. દરવાજા આગળ ઉભેલા દ્વારપાળોએ જ્યારે યોગીને ઘેટું ઉચકીને આવતા જોયા ત્યારે તેઓ એકદમ પાછા હઠી ગયા. તેમનું નમ્ર વદન જોવાને વેપારીઓએ શબ્દોની મારામારી છોડી દીધી. લુહારે એરણ ઉપર ઠોકવાને ઉપાડેલો હથોડો એમને એમ તેના હાથમાં રહી ગયો.

વણકરે વણવાનું અને લખનારે લખવાનું છોડી દીધું. પૈસા ગણનાર તેનો હિસાબ ચૂકી ગયો. તે વખતે કણીઆના ચોખા એક આખલો ખાવા મંડી ગયો. દુધ વેચનારે લોટો ભરાઈ ગયો તો પણ દુધ રેડયા કર્યું. તે સિદ્ધાર્થ યોગીનું વદન એટલું નમ્ર તથા એટલું પ્રતાપી–કાન્તિમાન્ હતું કે સર્વ કોઇ પોતાનો ધંધો છોડીને આ મહાત્માને જોવા તલ્લીન બન્યા. સ્ત્રીઓ તો બારણામાં એકઠી થઇને માંહોમાંહે વાતો કરવા લાગી કે " આવો સુંદર અને ભવ્ય દેખાવનો પુરૂપ યજ્ઞ નિમિત્તે આહૂતિ લાવનાર કોણ હશે ? તેની જાત શી હશે ? એની આંખો કેવી રમ્ય લાગે છે ? ઇંદ્ર, ચંદ્ર કે કામદેવ તો મનુષ્ય-રૂપે નહિ આવ્યા હોય ? "

આ સઘળો સમય શ્રમણ સિદ્ધાર્થ તો એજ વિચાર કરતા હતા કે " આ બધાં '**ઘેટાં**' છે, પણ કાઈ તેમનો '**ભરવાડ**' નથી. તેઓ '**રાત્રિમાં**' આમ તેમ ભટકે છે, પણ તેમને દોરનાર કોઈ નથી. ઘેટાંઓ જેવી રીતે છરી ગળા ઉપર મૂકાય ત્યારે બેં બેં કરે છે, તે જ રીતે આ અજ્ઞાન મનુષ્યોના રૂપમાં 'મોટાં ઘેટાંઓ' પણ મરણની છરી તળે રડીને રહે છે. "

આ સમયે કોઇકે રાજા બિંબસારને ખબર આપી કે " એક પવિત્ર યોગી અત્રે આવેલા છે, અને યજ્ઞને ઉજવવાને જે ઘેટાની જરૂર હતી તે સાથે લાવેલા છે. " રાજાએ તે યોગીને યજ્ઞવેદી પાસે (કે જ્યાં પોતે બેઠો હતો ત્યાં) બોલાવરાવ્યો.

રાજા બિંબસાર હમણાં વેદી પાસે બેસીને યજ્ઞની સઘળી તૈયારીઓ પર નજર રાખતો હતો. તેની બન્ને બાજુએ શ્વેત વસ્ત્ર-વાળા બ્રાહ્મણો પંક્તિમાં ગોઠવાઇ ગયા હતા અને અગ્નિમાં ઘૃત

હોમીને તેને સતેજ કરતા હતા. મંત્રોચ્ચારની સાથે જેમ જેમ તેઓ ઘી, ઔષધિઓ તથા સોમરસ અગ્નિમાં હોમતા હતા તેમ તેમ અગ્નિની જ્વાળા બહુ જોરથી આકાશ તરફ ઉછાળા મારતી હતી.

એક બાજુએ પશુઓનાં ટોળાં ગોઠવાયલાં હતાં, જેમાંથી એક દાઢીવાળા બકરાનું મુખ મુંજ નામના ઘાસથી શીવી લેવામાં આવ્યું હતું. એકાએક પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ઉભો થાય છે અને નિર્દોષ બકરાના ગળાની સમીપમાં છરો ધરીને મંત્રોચ્ચાર કરે છે. જુઓ, તે દેવોને આ ખુનના સાક્ષી થવા બોલાવે છે!

"ઓ દેવો! અદ્યાપિ પર્યંત કરાયલા અનેક યજ્ઞોમાં સૌથી મોટો એવો આ યજ્ઞ રાજા બિંબસાર તરફથી કરવામાં આવ્યો છે. આ અગ્નિકુંડમાં રેડાતા લોહીથી અને શેકાતા માંસની ગંધથી તમે તૃપ્ત થાઓ—તુષ્ટ થાઓ—પ્રસન્ન થાઓ! રાજાનાં સઘળાં પાપો આ હોમાતા બકરાપર પડો! અને તે બકરા સાથે જ રાજાનાં તે પાપો ભસ્મ થાઓ!"

અને તેણે ઝગઝગતો છરો ઉગામ્યો. અને સઘળાની આંખો તેના તરફ ખેંચાઈ અને તેના છરાની ગતિની રાહ જોવા તૈયાર થઈ. સઘળા પ્રેક્ષકોએ આ ભયંકર દેખાવ જોવાને દમ ખેંચ્યો અને બ્રાહ્મણે ફરી મંત્રોચ્ચાર કરી છરો ઉગામ્યો.

પરન્તુ સબુર! એક બ્રાહ્મણની મગદૂર નહોતી કે એક મહાત્માની છાયામાં ઉભેલા પ્રાણીનો વાંકો વાળ કરી શકે. એકાએક તે શાન્ત વદનવાળા, જેના મ્હોં ઉપર કશો ગભરાટ કે ધાસ્તીનું ચિન્હ નહોતું એવા શાક્યમુનિ—દયાના સાગર સિદ્ધાર્થ રાજર્ષિ પેલા બકરા

પાસે જઇ પહોંચે છે, સઘળાની સમક્ષ તેનું બંધન છોડે છે અને બ્રાહ્મણના સામે આવીને તેને કહે છેઃ "ઓ પરમાત્માના અંશ! ખુશીથી તારો આ છરો મારી ખુલ્લી છાતીમાં કે ગરદન પર અજમાવી લે. હું અને આ બકરો એક જ છીએ."

બ્રાહ્મણ સ્તબ્ધ બની ગયો. તેનો ઉગામેલો હાથ એવી જ સ્થિતિમાં સ્થિર રહ્યો. મંડળીમાંથી કોઈ પણ ચું કે ચાં બોલી જ શક્યું નહિ, એટલો બધો તે દયાળુ પુરૂષના ભવ્ય ચહેરાનો પ્રતાપ હતો!

અને હવે તે રાજા બિંબસાર તરફ નજર કરે છે અને સઘળા સાંભળે તેમ મોટે અવાજે પોતાની અમર વાણીનો પ્રવાહ ચલાવે છેઃ "ઓ રાજન્! ઓ બ્રાહ્મણો! તમે શું જાણતા નથી કે આ જીવનની કિંમત આંકવા કોઈજ સમર્થ નથી? આ એક એવી ચીજ છે કે જે છીનવવાની શક્તિ હરકોઇ ધરાવે છે પણ જે બક્ષવાની શક્તિ ચક્રવર્તીમાં પણ નથી. આ દુનિઆમાં જેઓ જીવે છે તેઓ **દયાથી** જ જીવે છે અને **દયા માટે** જ જીવે છે. પરમ દયાળુ પરમાત્માની દયા સિવાય એક ક્ષણ પણ જીવવું અશક્ય છે, એ વિચારની જેઓ કદર કરી શકતા હોય તેઓ એ જ પરમાત્માની પ્રજાને રીબાવવાની હિમ્મત ધરી શકે જ નહિ; કારણ કે આ દુનીઆમાંથી 'દયા'નું તત્ત્વ દૂર જતાં દુનીઆ વસવા જેવીજ રહેતી નથી. ઓ મનુષ્યો! તમે આ અવાચક પ્રાણીઓના દેવ છો; તમારા દેવો તમને સુખ આપે એમ ઇચ્છનારા તમે, તમને દેવ માનનારા પ્રાણીના ગળા પર છુરી ફેરવવા જેટલી જ ભલાઇ બતાવી શકો છો કે? લોહી રેડવાથી જે દેવો તુષ્ટ થાય તેને દેવો

કહેવાય જ કેમ ? જે પ્રાણીઓ પોતાની આખી જીંદગી તમારી સેવા બજાવવામાં ગુજારે છે અને જે જ્યારે તમે તેને છરો મારવા ધાઓ છો ત્યારે પણ તમારા હાથ ચાટવા જેટલો જ પોતાનો બચાવ કરી શકે છે એવાં તે તમારા વિશ્વાસે પડેલાં અવાચક જીવોનો મૂર્ખતાથી સંહાર કરતાં તમને શરમ પણ નથી આવતી શું ? ઓ આર્યો ! તમારા જીગરમાંથી દયા અને પ્રેમ કયાં ઉડી ગયાં, કે જેથી તમે ધર્મ નામથી પણ નિર્દય અને દ્વેષયુક્ત કાર્યો કરવા પ્રેરાઓ છો ? ચોક્કસ માનજો કે લોહીથી આત્મા ધોવાઇ શકતો નથી જ. આ વિશ્વનું ગણિત **નિયમસર** ચાલે છે અને દરેક મનુષ્યને તેમજ દેવને પ્રેમવિરૂદ્ધ તેણે કરેલી દરેક ભૂલ માટે દંડ ભરવો જ પડે છે. તમે જે દુઃખોથી મુક્ત થવા દેવોને આવી રીતે પ્રસન્ન કરવા ધારો છો તે દુઃખો કોઇ તમારા જ અસદ્ કાર્યનો, અસદ્ શબ્દનો કે અસદ્ વિચારનો **પડઘો** માત્ર જ છે એ તમે નથી જાણતા શું ? તમે તે દુઃખને ઉત્પન્ન કરવાની ભૂલ કરી અને હમણાં વળી તે ઉત્પન્ન કરેલા રાક્ષસને પોષવા તૈયાર થયા છો. એને દૂર કરવાની તાકાત દેવમાં કે દેવોના દેવમાં પણ નથી. એ શક્તિ તમે જ મેળવી શકો અને વાપરી શકો. અને એ શક્તિ તે બીજી કોઇ નહિ પણ 'દયા' અથવા 'પ્રેમ' છે. પ્રાણી માત્ર તરફ કોમળ ભાવ રાખતાં શિખો, સઘળાને આત્મવત્ પ્રેમથી જોતાં શિખો, એટલે તમારી અંદરનાં દુઃખનાં બીજ આપોઆપ બળી જશે અને તમે સુખી-સુખી થશો."

શાક્યમુનિએ પેલા બકરાને પોતાના ખભા ઉપર ઉચકી લીધું અને પોતાનું કથન પુરૂં થતાં જ ચાલવા માંડયું. પરન્તુ રાજા બિંબસાર આ શબ્દોની અસરથી એટલો તો ભક્તિવશ થઈ ગયો

હતો કે તેણે ઉઠીને તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરી રસ્તો રોક્યો.

" દયાળુ દેવ ! અમને ક્ષમા કરો; અમે અજ્ઞાનના અંધકારમાં ભટકતા હોઇ જે કાંઇ અપરાધ કરતા આવ્યા છીએ તે સર્વ માટે અંતઃકરણથી દીલગીર છીએ અને આજથી મારા રાજ્યમાં પશુનો ભોગ કોઇ પણ સખસ નહિ આપી શકે. ઓ કૃપાળુ મહાત્મન્ ! આપ શાન્ત થાઓ, થોભો અને અમારાં હૃદયને બરાબર પવિત્ર કરવા કૃપા કરો. " એમ કહી રાજા ઉભો થયો અને બે હાથનો સંપુટ કરી ભક્તિવશ ચ્હેરા સાથે ઉભો. બીજા બધાએ પણ રાજાનું અનુકરણ કર્યું.

દયા, અનુકમ્પા, પ્રેમ અને સત્યનું તેજ જેના મ્હોં ઉપર અને આંખોમાં ઝળકી રહ્યું હતું એવા તે રાજર્ષિએ પ્રસંગ વિચારી આગળ ચલાવ્યું: " અહો સુજ્ઞ નરપતિ ! તમારા વિચારોમાં થયેલો આ ઉત્તમ ફેરફાર જોઈ મને સંતોષ થાય છે, અને જ્યારે તમારો આટલો બધો આગ્રહ છે તો સાંભળો. "

દયાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ તુલ્ય શાક્યમુનિના આ શબ્દો સાંભળતાં જ રાજા તેમના પગમાં પડયો અને પૂજારીઓએ યજ્ઞકુંડને બુઝવી દીધો. રાજાએ કહ્યું: " હે દેવ ! આપના પધારવાથી અમને જે અનુપમ લાભ મળ્યો છે તેનો યત્કિંચિત્ બદલો વાળવાની તક આપવા માટે આપ થોડા દિવસ અમારા પરોણા બનો. આ હાથ કે જે રાજ્યદંડને યોગ્ય છે તેને હવે વધારે વાર ભિક્ષાના શ્રમમાં ન ઉતારો એવી અમારી પ્રાર્થના સ્વીકારો. આ શરીર કે જે રાજવંશી પોશાકને લાયક છે તેને આ જીર્ણ વસ્ત્રોથી અશોભનીય ન બનાવવાની અમારી અરજ મંજુર કરો. અમારી સાથે ચાલો, અમારા મહેલમાં વસો, અને

આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરવા સાથે ક્વચિત્ રાજ્યમાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપો. આપના આજના ઉપદેશથી હું એવા ઠરાવ પર આવ્યો છું કે મારા આખા રાજ્યમાં કોઇ પ્રાણીહિંસા ન કરે એવો હું કાયદો કરીશ. અને આપની વધુ સ્થિરતાથી વધુ ઉત્તમ કાર્યોમાં આપ મને પ્રેરી શકશો. ”

“ હે રાજન્ ! ” શાક્યમુનિએ જવાબ વાળ્યો “ તમારા આમંત્રણમાં સમાયલા પ્રેમભાવની કદર ન બુઝી શકું એટલી બધી બુઠ્ઠી લાગણીવાળો હું નથી. તથાપિ મેં જે કાંઇ માર્ગ અંગીકાર કર્યો છે તે સમજીને જ કર્યો છે. તમારા જેવી જ સાહ્યબી મારી પાસે હતી પરન્તુ ‘ ત્યાગ ’ માં જ મને આનંદ જણાયાથી આ રસ્તો મેં અંગીકાર કર્યો છે. તમે મને થોડા દિવસ અત્રે રોકાવાનું જે સુંદર કારણ આપ્યું તે ઠીક છે; પરન્તુ જેની શોધમાં હું નીકળ્યોછું તે ચીજ ન મળે ત્યાં સુધી વિશ્રાન્તિ લેવી—પ્રમત્ત દશામાં પડવું એ મને છાજતું નથી. પ્રકાશની શોધમાં હું અવશ્ય ફત્તેહ મેળવીશ, એમ મારૂં મન સાક્ષી પુરે છે; અને જ્યારે મને તે મળશે ત્યારે તમને જરૂર મળીશ. દરમ્યાનમાં, હે દયાળુ નરેશ ! મારો આટલો ઉપદેશ ગ્રહણ કરો. તમારા રાજમાં કોઇ માણસ પોતાના પેટને પ્રાણીઓની કબર ન બનાવે એવો બંદોબસ્ત કરો. ‘ નિર્બળનું સબળે રક્ષણ કરવું ’ એ પવિત્ર કાનુનનો ભંગ કરી સબળ જ નિર્બળનું ભક્ષણ કરે એ ખરેખર હેવાનીઅત ભરેલું અને પૃથ્વી ઉપર નરક ઉતારવા સરખું કામ છે. ધન્ય છે તે પવિત્ર ભૂમિને કે જ્યાં વસતા તમામ મનુષ્યો લોહી વગરનો અને શુદ્ધ ખોરાક જમી શુદ્ધ વિચારો અને શુભ ભાવનાઓમાં રમણ કરતા હશે ! એ ભૂમિ ખરેખર સ્વર્ગ ભૂમિ છે. હે દયાળુ નરેશ !

તમારા રાજ્યને એવું પવિત્ર જોવાનો શુભ અવસર તમને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ?"

બિંબસારે ખાત્રી આપી કે આ સઘળા ઉપદેશનો તે બનતી તાકીદે અમલ કરશે; અને પછી તેણે તેમનું નામ--ઠામ વગેરે જાણવા ઇચ્છયું. જ્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે આ યોગી તે બીજો કોઈ નહિ પણ રાજા શુદ્ધોદનનો પુત્ર થાય છે, ત્યારે તેને ઘણો જ આનંદ થયો; કારણકે જો કે તેને શુદ્ધોદનના પુત્ર સાથે કદાપિ મેળાપ થયો નહતો તથાપિ તેઓ બાલ્યાવસ્થામાંથી પરસ્પર પ્રીતિનાં ચિન્હ તરીકે ઘણીએક ભેટો મોકલી ચૂક્યા હતા.

પીછાન તાજું થવાથી તેણે મહાત્માને રોકવા ઘણોએ પ્રયત્ન કર્યો; પરન્તુ મહર્ષિએ જવાબ આપ્યોઃ "સ્નેહબંધનમાં ફસાવું મારે માટે જોખમભર્યું છે, માટે હવે પીછાન નીકળતાં તો મારે તાકીદે રવાના થવું જોઇએ છે. મને ક્ષમા કરો; મારી શોધ પુરી થયેથી હું તમને જરૂર મળીશ અને તેનો લાભ તમને જરૂર આપીશ."

એમ કહી શ્રમણ સિદ્ધાર્થ રસ્તે પડયા અને થોડીવારમાં જંગલ ભણીના રસ્તે અદૃશ્ય થયા.

શ્રમણ મહાત્માનો ઉપદેશ નકામો ગયો નહતો. તેમના બાળમિત્ર અને શિષ્ય એવા બિંબસાર રાજાએ પાછળથી નીચે મુજબ શિલાલેખ તૈયાર કરાવ્યો અને એક ઢંઢેરો પીટાવીને રાજ્યમાં તેનો પુરેપુરો અમલ કરાવરાવ્યો. તે શિલાલેખ આ મતલબનો હતોઃ—

'મગધ દેશના રાજા બિંબસારની આવી ઇચ્છા છે; યજ્ઞ નિમિત્તે અત્યાર સુધી પશુવધ કરવામાં આવતો હતો. અને ખોરાક નિમિત્તે પશુઓને કતલ કરવામાં આવતા

હુનાં; પણ દિવસે દિવસે જ્ઞાન વધતું જાય છે, સર્વ જીવો સરખા છે, અને દયા કરનારને દયા મળે છે–આ સિદ્ધાન્તોને લીધે કોઇએ યજ્ઞ નિમિત્તે પશુનો વધ કરવો નહિ તેમજ ભોજન નિમિત્તે પશુ કે પક્ષીનો સંહાર કરવો નહિ.”

બિંબસાર પાસેથી ચાલીને સિદ્ધાર્થ યોગી નદી આગળ આવી પહોંચ્યા. અહીં એક સુંદર યુવતી આંખોમાંથી ચોધારાં આંસુ વહેવડાવતી અને માથાના છૂટા કેશને ઝુંપી કહાડતી આવી અને નમસ્કાર કરી સિદ્ધાર્થ યોગીને કહેવા લાગી: “હે પ્રભો! કાલે મને તપોવનમાં મળ્યા હતા અને મારા પર દયા બતાવી હતી એ જ આપ છો. હું થોડે છેટે એક ઝુંપડામાં એકલી પડી રહેતી હતી અને મારા એકના એક બાળકને ઉછેરતી હતી. તે છોકરો પાસે ઉગેલા ફુલના છોડવાઓમાં રમતો હતો, તેવામાં ત્યાં એક સર્પ નીકળ્યો અને તે છોકરાને કાંડે લપેટાઇ ગયો. તે છોકરો તો હસતો હતો, અને તેણે રમતમાં તે સર્પનું મ્હોં પહોળું કર્યું અને પોતાનો હાથ તે મુખમાં નાંખ્યો. પણ અફસોસ! ઝાઝો વખત થયો નહિ એટલામાં તો તે રમતો બંધ થઇ ગયો. તે ફીક્કો પડી ગયો, અને તેણે ધાવવાનું પણ બંધ કર્યું. મેં લોકોને તે બાળક બતાવ્યું ત્યારે કોઇકે કહ્યું: ‘તેને ઝેર ચ્હડયું છે.’ એક જણે કહ્યું: ‘તે મરી જશે.’ પણ અરે! મારો તે પુત્ર મરે અથવા મારાથી જૂદો પડે એ વિચાર મને અસહ્ય લાગ્યો. આ બાળકની આંખમાં ફરીથી પ્રકાશ આવે, અને તે મને મા કહીને બોલાવે, એવી દવા વાસ્તે હું જ્યાં ત્યાં ફરવા લાગી, પણ કોઇએ મને તે દવા ન આપી. છેવટે એક સખસે મને એવી સલાહ આપી કે ‘પેલી ટેકરી ઉપર એક પવિત્ર મહાપુરૂષ વસે છે, તે કાષાય વસ્ત્ર

પહેરે છે તેમને જઇને પૂછ, અને જો તેમની પાસે કાંઇ દવા હશે તો જરૂર તારા છોકરાનું દુઃખ દૂર કરવા તે આપશે.' તે ઉપરથી હું ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી આપની પાસે આવી, રડી, મારા બાળક પરથી વસ્ત્ર ખેંચી લેઇને આપને તે બતાવ્યું; અને આ બાળકમાં જીવન આવે તેને વાસ્તે આપની પાસે દવા માગી. હે પ્રભો ! આપે બીજાઓની માફક મને ધિક્કારી કહાડી નહિ, પણ દયાભરી આંખોથી તે બાળક તરફ જોયું અને કોમળ હાથથી તેનું શરીર તપાસ્યું અને પછી તે બાળક પર વસ્ત્ર ઢાંકવાની મને આજ્ઞા આપી અને કહ્યું કે 'બ્હેન ! એક ઉપાય છે. જો તું, હું જે દવા કહું છું તે લાવી આપીશ તો આ દરદ મટશે. વૈદો પાસે દવા કરાવવી હોય તો વૈદ જે કહે તે પદાર્થ લાવી આપવા જોઇએ. માટે હું તને કહુંછું કે એક તોલો સરસવના દાણા મને લાવી આપ;—પણ આટલું યાદ રાખજે કે જે ઘરમાં બાપ, મા, બાળક, અથવા નોકર વગેરે કોઈ પણ ન મરી ગયું હોય એવા ઘરમાંથી તે લાવજે.' હે પ્રભો ! આ રીતે આપે મને કહ્યું હતું."

સિદ્ધાર્થ શ્રમણે દયા લાવીને કહ્યું: "પ્રિય કીશાગોતમી ! હા, મેં એમ જ કહ્યું હતું. પણ શું તને તે દાણા મળ્યા ?"

"હે દેવ ! મારા ખભે બાળક રાખીને હું અહીં જંગલમાં તેમજ શહેરમાં ઝુંપડે ઝુંપડે અને ઘરોઘર ફરી, અને દરેક જગાએ જઇને હું પૂછી વળી કે 'મારા આ બાળકને સારૂ દવામાં એક તોલો સરસવના દાણા જોઇએ છીએ તે મહેરબાની કરીને આપો, અને જેમની પાસે તે હતા, તે સર્વેએ મ્હને તે આપ્યા; કારણકે ગરીબ લોકો, ગરીબ લોકો તરફ બહુ દયાળુ હોય છે. પણ જ્યારે હું

પૂછતી કે 'અહીં તમારા ઘરમાં કોઈ મરી ગયું છે? પિતા કે માતા, સ્ત્રી કે બાળક કે નોકર કોઇ મરી ગયું છે?' ત્યારે તેઓ કહેતા કે 'બ્હેન! આ શું પૂછે છે? જીવતાની સંખ્યા બહુ **થોડી** છે, પણ **મરેલાની સંખ્યાનો પાર નથી**' આ શબ્દો સાંભળી હું તેમનો ઉપકાર માની તે દાણા પાછા આપતી અને બીજે ઘેર જતી, અને ઉપર પ્રમાણે જ માગણી કરતી. ત્યારે જવાબ મળતા કે,

'દાણા આ રહ્યા, પણ અમારો **નોકર** મરી ગયો છે.'

'દાણા આ રહ્યા, પણ અમારો ભલો દાદો મરી ગયો છે.'

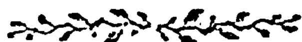
'દાણા આ રહ્યા, પણ તેનો **વાવનાર** તે ઉગે તે પહેલાં તો ચાલ્યો ગયો છે.'

"હે પ્રભો! હું ઘેર ઘેર ભટકી, પણ કોઈ પણ એવું ઘર ન મળ્યું કે જ્યાં કોઇને કોઇ મરી ગયું ન હોય. આ ઉપરથી જે મારૂં બાળક ધાવતું ન હતું તેમ હસતું પણ ન હતું, તે બાળકને જરા આગળ દ્રાક્ષના વેલાઓમાં મૂકીને આપને શોધવા આવતી હતી, એવામાં આપ માર્ગમાં જ મળ્યા. બધા લોકો કહે છે કે, 'તારૂં બાળક **મરી ગયું** છે' અને મને પણ ખાત્રી થાય છે કે તે મરી ગયું હોવું જોઇએ. પણ જો તે ન મરી ન ગયું હોય, તો મને એવું ઘર તમે બતાવો કે જ્યાં મરણ ન થયું હોય અને સરસવના દાણા મળી શકે."

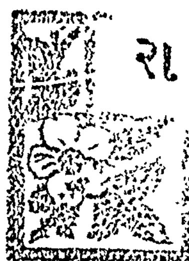
શ્રમણ સિદ્ધાર્થે, ઉપદેશ આપવાનો આ યોગ્ય વખત છે, એમ વિચારીને બોધ ચલાવ્યો: "વ્હાલી બ્હેન! તેં શોધ કરીને, બીજાઓ જે નથી શોધી શકતા તે શોધી કહાડ્યું છે. મારે તને જે કડવો પ્યાલો પાવાનો હતો, તે તેં જાતેજ શોધી કહાડયો છે. જે બાળકને તું ચાહે

છે, તે ગઇ કાલે જ મરણ પામેલું હતું. આજે તને ખબર પડી કે તારા જેવાજ દુઃખથી આખું જગત્ દુઃખી છે. જે દુઃખને ભોગવનાર ઘણા હોય તે દુઃખનો ડંખ ઓછો થાય છે. જો તારાં આંસુ રોકી શકાતાં હોય, અને મરણના પંઝામાંથી છુટવાનો માર્ગ જડતો હોય તો મારૂં લોહી રેડવાને પણ હું તૈયાર છું. પણ બ્હેન! તે સત્ય હજુ મને જડયું નથી. તેની હું શોધમાં છું. જા તારા બાળકને અગ્નિદાહ દે. ”

આ પ્રમાણે બોધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પણ શ્રમણ સિદ્ધાર્થે ઉપદેશ આપવાનું અને જગતનું દુઃખ દૂર કરવાનું કામ આરંભી દીધું હતું; કારણ કે શક્તિ હો વા ન હો, પરન્તુ ઉદાર દીલના પુરૂષો દુઃખીનાં દુઃખ જોઈ શકતા નથી.

પ્રકરણ ૮ મું—બુદ્ધત્વની શોધમાં.

રા જગૃહી નગર છોડી શાક્યમુનિએ વૈશાલિનો માર્ગ લીધો, કે જ્યાં આરાડ કાલામ અને ઉદ્રક રામપુત્ર એ નામના બે પંડિત બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓ પોતાના અનેક શિષ્યો સાથે રહેતા હતા. પ્રથમ તે આરાડ કાલામ પાસે ગયા, જે સાંખ્યમતસ્થાપક કપિલનો શિષ્ય હતો, અને તે વખત ચાલતા ધર્મના મતો સંબંધી વાદવિવાદમાં અતિ નિપુણ હતો. શાક્યમુનિ તેની પાસે ગયા ત્યારે તેણે અને તેના શિષ્યોએ શાક્યમુનિનું રૂપ, ગંભીરતા તથા મુખની પ્રતાપી કાન્તિ જોઇ સારી રીતે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો, યુવાવસ્થામાં રાજપાટ વગેરે છોડવા માટે તેમની ઘણી સ્તુતિ કરી અને સત્યની શોધમાં આખર સુધી મંડયા રહેવાનો આગ્રહ કર્યો.

શાક્યમુનિએ ઘણા વિનયપૂર્વક કહ્યું: "હે મહાત્મન્! આપના નામની કીર્તિ સાંભળી હું આપની પાસે સત્ય શોધવાનો માર્ગ જાણવા આવ્યો છું. જન્મ, મરણ અને વ્યાધિના પંઝામાંથી શું મુક્ત થઇ શકાય? અને થવાય તો તેનાં સાધનો કયાં છે? તેના વાસ્તે કેવું જીવન ગાળવું જોઇએ? આખરની સ્થિતિ કેવી થાય છે? આ સત્યો હું જાણવા માગું છું અને તે જાણવાને માટે જ હું આપની પાસે આવ્યો છું. કૃપા કરી મને તે સમજાવો."

આરાડ ઋષિએ કહ્યું: "આ પ્રશ્નો ઘણા ગહન છે; પણ તમારી તે જાણવાની ઇચ્છા જ છે તો સાંભળો. ઉંચામાં ઉંચી સ્થિતિ

તે બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ અમૂર્ત છે, અક્રિય છે, નિર્વિકારી છે, નિર્ગુણ છે, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપી છે. તે બ્રહ્મ, જડવસ્તુઓથી ભિન્ન છે. જેવી રીતે મુંજ ઘાસ તેના ઉપરના છોતરામાંથી છુટું કરવામાં આવે છે, અને જેવી રીતે પક્ષી પાંજરામાંથી ઉડી જાય છે, તેવી રીતે જડ વસ્તુઓમાંથી દૂર ભાગવાથી બ્રહ્મની સ્થિતિ મળે છે. તે જ મુક્તિ છે. મુક્તિનાં સાધનોમાં મુખ્ય શ્રદ્ધા* છે. 'આત્મા નિર્વિકારી છે' એવી શ્રદ્ધા રાખવાથી મનુષ્ય નિર્લિપ્ત રહે છે, અને પરમપદ પામે છે."

આ શબ્દો શાક્યમુનિને ડહાપણ ભરેલા લાગ્યા, પણ તેથી તેમની ભૂખ ભાગી નહિ. સત્યનો જે માર્ગ તે શોધતા હતા, તે જડયો નહિ. તેમજ તે સત્ય મેળવવાનાં સાધનો પણ પ્રાપ્ત થયાં નહિ. તેથી થોડા દિવસ તે ઋષિ પાસે રહી, તેમની રજા માગી પોતે ઉદ્રક રામપુત્ર પાસ ગયા.

ઉદ્રક રામપુત્રે પણ આરાડ કાલામના જેવો જ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો અને વિશેષમાં જણાવ્યું કે, કર્મ પ્રમાણે મનુષ્યની ગતિ થાય છે, માટે મુક્તિ ઇચ્છનારે કર્મથી છૂટા થવું જોઇએ. જે મનુષ્ય કર્મથી છુટો થાય છે, તે શાશ્વત સ્થાન મેળવે છે. પણ કર્મથી શી રીતે મુક્ત થવું તે માર્ગ તે જણાવી શકયો નહિ. શાક્યમુનિએ આ બધું શાન્ત ચિત્તથી સાંભળ્યું, પણ તેમના આત્માને તેથી દિલાસા મળ્યો નહિ. મંદિરોમાં જે બ્રાહ્મણો ક્રિયા કરાવતા હતા, તેમની પાસે તે ગયા; પણ ત્યાં આગળ તો પશુઓનો વધ થતો જોઇ શાક્યમુનિના દયામય સ્વભાવને જરા પણ રૂચિ થઇ નહિ. તે બ્રાહ્મણોને બિંબસાર રાજાને ત્યાં આપ્યો હતો તેવો, ઉપદેશ આપીને પોતાનાં પાપ ધોવાને માટે કરવામાં આવતો પશુવધ નિરર્થક છે, અને નીતિના

*શ્રદ્ધા=દૃઢ માન્યતા, સમજપૂર્વક નિશ્ચય. Firm conviction.

નિયમોને માન આપ્યા સિવાય કદાપિ શુદ્ધ ધર્મ પાળી શકાય જ નહિ એમ સમજાવ્યું.

સત્યનો આ અડગ શોધક હવે મગધ દેશમાં ગયાની પાસે આવેલા ઉરૂબિલ્વ નામના જંગલમાં, જ્યાં ઉદ્રકના પાંચ પ્રતાપી શિષ્યો ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતા હતા, ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આ પાંચમાં કૌન્ડાયન મુખ્ય હતો. આ પાંચ સંન્યાસીઓ પોતાની ઇંદ્રિયોને કાબુમાં રાખતા હતા, નીતિના નિયમો સારી રીતે પાળતા હતા, અને નિરંજના (હાલમાં તેને ફલ્ગુ કહે છે) નદીને કિનારે આવેલા તપોવનમાં ભારે તપ કરવામાં મગ્ન થયા હતા. તેઓનો ઉત્સાહ અને ધૈર્ય એટલાં બધાં હતાં કે શાક્યમુનિના મનપર તેની ભારે અસર થઇ અને સત્યની શોધમાં આ સાધન કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી છે તે અજમાવવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો. તે પાંચ સંન્યાસીઓની પાસે એક સ્થાન પસંદ કરીને શાક્યમુનિએ પણ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવા માંડી અને જૂદા જૂદા સિદ્ધાન્તો વિષે વિચાર કરવા માંડયો. કેટલીકવાર તો મરણ, વ્યાધિ અને જરામાંથી મુક્ત થવાના માર્ગપર વિચાર કરતાં કરતાં તે એટલાબધા ધ્યાનમગ્ન થઇ જતા હતા કે ભોજનનો અવસર ચૂકી જતા.

સઘળા પ્રકારના મનોવિકારોને તેમણે વશ કર્યા હતા અને ઇંદ્રિયોને સંપૂર્ણ કાબુમાં રાખી હતી. કોઇ પણ સંસારી પુરૂષ ન પાળી શકે તેવા ઉપવાસ સંબંધી સખ્ત નિયમો તે પાળતા હતા. આવી ક્રિયા તેમણે લાગલાગટ ૭ વર્ષ સુધી કરી; કેટલાક દિવસ સુધી તો આખા દિવસમાં અનાજનો ફક્ત એક જ દાણો તે ખાતા હતા. આથી શરીરસૌંદર્ય નાશ પામ્યું અને અવયવો શિથિલ પડી ગયા. મહાપુરૂષને જણાવનારાં બત્રીસ લક્ષણો પણ શરીરમાંથી ભુંસાઇ જવા લાગ્યાં. છતાં જેમ કુમુદની ગંધ ચારે બાજુએ ફેલાય

છે, તેમ તેમના આ તપની કીર્તિ સર્વત્ર વ્યાપી ગઇ. સુકી ડાળી જેવું થઇ ગયેલું તેમનું શરીર જોવાને લોકો દૂર દેશથી આવવા લાગ્યા. આમ છ વર્ષ વીતી ગયાં, પણ તૃષ્ણાનો વિચ્છેદ કરનારૂં અને સત્ય-જ્ઞાનનું પ્રકાશક ઉચ્ચ ધ્યાન તે પ્રાપ્ત કરી શકયા નહિ.

આવી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવાથી તે તપસ્વી શાકયમુનિ એક દિવસ મૂર્છા આવવાથી જમીનપર પડી ગયા. તેમનામાં ચાલવાની શક્તિ રહી ન હતી. શરીરમાંથી લોહી તદ્દન ઉડી ગયું હતું, અને કોઇ ઘા વાગ-વાથી પડે તેમ તે તદ્દન બેશુદ્ધ થઇ પડી ગયા. શાકયમુનિને આવી સ્થિતિ-માં પડેલા જોઇ એક ભરવાડનો છોકરો કે જે ઘેટાં લેઈ ચરાવવા જતો હતો તેને દયા આવી. સૂર્યનો તાપ તે સમયે બરાબર શાકય-મુનિના મુખ પર પડતો હતો. જંગલી જમરૂખ ઝાડની ડાળીઓ કાપી લાવી તે ભરવાડના છોકરાએ આ પવિત્ર મુખ ઉપર સૂર્યનો તડકો ન પડે તેમ ઉંચે ગુંથીને બાંધી, અને ઘેટીના આંચળમાંથી તે પવિત્ર મુખમાં દુધની ધાર પાડી; કારણકે આવા પવિત્ર મનુષ્યને અડકવાથી મહાપાતક થઇ બેસે એવા ભયથી તે કમ્પતો હતો: 'આ કોઈ દેવ છે,' એમ ધારી તેમની પ્રાર્થના કરતો તે થોડીવાર ત્યાં જ બેઠો. આ દુધ મુખમાં જવાથી શાકયમુનિના શરીરમાં ચેતના આવી અને તેમણે તે ભરવાડના છોકરા પાસે લોટામાં દુધ માગ્યું.

તે છોકરાએ કહ્યું: "હે દેવ! હું આપને તે મારા લોટામાં આપી શકું નહિ; કારણકે આપ જુઓ છો કે હું શુદ્ર છું, અને મારા સ્પર્શથી તમે અપવિત્ર બનો." તે વખતે શાકયમુનિએ આ ભોળા ભરવાડના છોકરા તરફ દયા લાવીને કહ્યું: "દયા અને તંગી સઘળા જીવોને એક બનાવે છે. લોહીમાં કાંઇ જાતિ નથી; કારણકે લોહી તો સર્વ મનુષ્યોનું એક રંગનું હોય છે. તેમ આંસુમાં પણ જાતિ નથી,

કારણ કે સઘળા પુરૂષોનાં આંસુમાં ખારાશ હોય છે. તેમજ માણુસ જન્મે છે ત્યારે કપાળમાં તિલક કે ગળામાં જનોઇ લેઇને જન્મતો નથી. જે સારાં કામ કરે છે તે દ્વિજ છે, અને જે ખરાબ કામ કરે છે તે શૂદ્ર છે; માટે મને તારા લોટામાં દુધ આપ; જ્યારે મારી શોધ પૂરી થશે ત્યારે તને પણ લાભ થશે." આ શબ્દો સાંભળવાથી તે ભરવાડના છોકરાનું હૃદય એટલું પ્રફુલ્લિત થયું કે તે વર્ણવવાને શબ્દો નથી. તરતજ તેણે દુધ કાઢી આપ્યું અને પછી પોતાને માર્ગે ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે પાસેના શહેરમાં ઇન્દ્રનિમિત્તે મોટો મહોત્સવ થનાર હતો, તે વાસ્તે કેટલીક નાચનારીઓ ત્યાં થઇને આ પ્રમાણે બોલતી બોલતી જતી હતી: "જ્યારે સીતારના તાર **બરાબર** ખેંચવામાં આવ્યા હોય ત્યારે નાચવાનું કામ બહુ સારી રીતે થાય છે. અમારે માટે સીતારના તારને હદબહાર ખેંચતા નહિ, તેમ ઓછા પણ ખેંચતા નહિ. જો આ પ્રમાણે બરાબર તાર ખેંચવામાં આવ્યા હોય તો મનુષ્યોનાં હૃદયો ખેંચવાનું સામર્થ્ય અમારામાં છે. જો તાર હદબહાર ખેંચવામાં આવે તો તે તૂટી જાય છે. જો તે તાર ઓછા ખેંચવામાં આવ્યા હોય તો તે ઢીલા પડી જાય છે અને ગાયન બંધ પડે છે; માટે તારને વધારે કે ઓછા ખેંચશો નહિ." આ શબ્દો તે સ્ત્રીઓ આનંદથી બોલતી ચાલી જતી હતી. પાસેના વૃક્ષ નીચે બેઠેલા શાક્ય મુનિને કાને તે શબ્દો પડ્યા, અને તે બોલી ઉઠ્યા: "અહા! ઘણીવાર અભણ મનુષ્યો જ્ઞાનીઓને પણ બોધ આપે છે. મેં પણ આ શરીરના તારને હદબહાર ખેંચ્યા છે, તેથી તેમાંથી ગીત નીકળતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેને તૂટી જવાનો પણ મોટો ભય છે. મારૂં શરીરબળ ઘટી

ગયું છે. જો આ શરીર તૂટી જશે તો અનેકોની આશાનો આધાર પણ તૂટી જશે; માટે હવે શરીરને હદબ્હાર તપશ્ચર્યામાં નહિ વાપરતાં મધ્યમ માર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઇએ. શરીર એ ઉપયોગી સાધન છે, માટે તેને મારી નહિ નાખવું જોઇએ, પણ તેને અંકુશમાં રાખવું જોઇએ."

આવો વિચાર કરી શાક્યમુનિ પોતાના આસનેથી ઉઠ્યા. પાસે આવેલી નિરંજના નદીમાં સ્નાન કર્યું અને બ્હાર આવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ નદીમાં તે પડી ગયા. મહામહેનતે, પાસે ઉગેલા વૃક્ષની ડાળી પકડીને તે બ્હાર આવ્યા અને એક વડવૃક્ષ નીચે આસન વાળી ધ્યાનમાં બેઠા.

આ સમયે એક પૈસાદાર અને ધર્મિષ્ઠ ગોવાળ તે નદીની પાસેના ન્હાના ગામમાં રહેતો હતો. તેને એક સ્ત્રી હતી, જેનું નામ સુજાતા હતું. તે ઘણી નમ્ર સ્વભાવની, દયાળુ અને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળી હતી. તે, તે ગામમાં પોતાના માયાળુ સ્વભાવને તેમજ ઉદારતાને લીધે અતિ લોકપ્રિય બની હતી. તેને કાંઇ પણ સંતતિ ન હતી, તેથી તેણે વનના અધિષ્ઠાતા દેવની માનતા માની હતી કે 'જો મને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તો ચૈત્ર મહિનાની પુનેમને દિવસે ખીરખાંડનું ભોજન વડતળે પધરાવીશ.' ભાગ્યયોગે સુજાતાની આકાંક્ષા પૂર્ણ થઈ હતી. આજે ત્રણ માસનો પુત્ર તેના ખોળામાં રમતો હતો. તે આજે એક હાથમાં તે બાળક અને બીજા હાથમાં ખીરખાંડનું ભરેલું પાત્ર લેઇ તે વનદેવને ધરાવવા આવતી હતી. આ સુજાતાને આ પુત્રજન્મથી એટલો બધો આનંદ થયો હતો કે તેણે સારા શરીરવાળી એક હજાર ગાય પસંદ કરી હતી; તેઓનું દુધ તેણે પાંચસો ગાયોને પીવરાવ્યું; તેઓનું

દૂધ બસો પચાશ ગાયોને પીવરાવ્યું; એ રીતે જ્યારે છ જ ગાયો રહી, ત્યારે તે છ ગાયોનું દૂધ લેઇને આજે તેની ખીર બનાવી હતી; તે ખીરમાં તેણે અણીશુદ્ધ મોતી જેવા ચોખા અને અનેક પ્રકારના સુગંધીદાર તેજાના પણ નાખ્યા હતા. અને પોતાની દાસી રાધા (જેનું બીજું નામ પૂર્ણા હતું) ને વડના ઝાડતળે અગાઉથી કચરો વાળવા મોકલી હતી; તે દોડતી દોડતી સામે આવી અને પોતાની શેઠાણીને કહેવા લાગી: "આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! વડનીચે તો વનદેવતા પોતે આવીને બેઠેલા છે. તેમણે આસન વાળીને ઘુંટણપર હાથ મૂકેલા છે. તેમના કપાળની આસપાસ તેજ ઝળકી રહ્યું છે. તેમની આંખો દેવ જેવી છે. દેવોને મળવું તે શું ભાગ્યોદયની વાત નથી ?"

સુજાતા એકદમ ઉભી થઇ અને ઉતાવળી વડ તરફ ચાલી, શાક્યમુનિ પદ્માસને ધ્યાનમાં બેઠા હતા ત્યાં આવી અને તેમના ભિક્ષાપાત્રમાં તે હાથીદાંત જેવી ઉજ્વળ ખીર રેડી તથા મુનિના શરીરે ઉંચામાં ઉંચું અત્તર છાંટીને હાથ જોડી દૂર ઉભી રહી. શાક્યમુનિએ કાંઇપણ બોલ્યાવિના તે ખીરનું ભોજન કર્યું, કે તુરત જ તે પૌષ્ટિક ખોરાકના પ્રતાપે તે છ વર્ષના તપસ્વીમાં નવું બળ આવ્યું, તેમના શરીરમાં નવી સ્ફૂર્તિ આવી, અને કોઇ તાપથી તપેલા પક્ષીને ઝરાનું જળ પીવાથી જે આનંદ થાય તેવો આનંદ તેમના મુખપર છાઇ રહ્યો. બોધ (કેવળજ્ઞાન) મેળવવાને તે યોગ્ય શરીરસ્થિતિમાં આવ્યા. શાક્યમુનિના મુખપર આ આનંદ અને તેજ જોઈ સુજાતા વધારે ભક્તિ બતાવવા લાગી અને છેવટે તેણે ધીમેથી પૂછ્યું: "શું દેવશ્રીને મારી માનતા પહોંચી ચૂકી ?"

શાક્યમુનિ પોતાની કાંબળમાંથી હાથ બહાર કહાડીને તે બાળકના

શિરપર મૂકીને બોલ્યાઃ "તું ચિરકાળ સુખી થજે, અને તું આ જીવનનો બોજો સુખેથી ઉઠાવજે! કારણ કે હું કે જે એક દેવ નથી, પણ તારો ભાઇ છું, તેને તેં મદદ કરી છે. હું એક ભટકતો યોગી છું અને છેલ્લાં ૭ વર્ષથી જગતનાં દુ:ખો જેથી ટળે તેવો પ્રકાશ શોધું છું. મને વિશ્વાસ છે કે તે મને જરૂર મળશે. હમણાં થોડા સમયપર જ તે પ્રકાશની ઝાંખી થવા લાગી હતી; પણ મારૂં શરીર નિર્બળ થઇ ગયું હતું. સુભાગ્યે મળેલા તારા સાત્વિક ખોરાકે તે શરીરને બળ આપ્યું છે; તને આ સેવા માટે મોટો લાભ થશે."

"હે પ્રભો! આપ તે પ્રકાશ મેળવો!" એવી પ્રાર્થના કરીને સુજાતા ચાલી ગઇ.

જ્યારે તેની સાથેના પાંચ ભિક્ષુકોએ આ બનાવ જોયો ત્યારે તેઓએ ધાર્યું કે આ શાક્યમુનિનો ધર્મઉત્સાહ મંદ પડી ગયો છે. અને તેઓ તેમને વ્રતભંગ કરનાર તરીકે ગણવા લાગ્યા; કારણ કે તે તેમના વિચાર પ્રમાણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા પાળી શક્યા નહિ હતા. શાક્યમુનિએ વિચાર કર્યો કે, કેવળ ઉપવાસ કરવાથી આ સાધ્ય બિન્દુની સમીપમાં અવાતું નથી પણ ઉલટું શરીર નિર્બળ થતું જાય છે, અને તેની સાથે મન પણ નિર્બળ થાય છે; અને જેનું શરીર તથા મન નિર્બળ હોય તે કેવી રીતે ધ્યાનની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી શકે? આ વિચારથી તેમણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવી છોડી દીધી, શરીરની સુઘાગી કે શુશ્રૂષા ન ગણાય એટલી હદે સંરક્ષણ કરવા માંડયું અને આત્મનિરીક્ષણ અને ધ્યાનનો આશ્રય લીધો.

તે સ્થળેથી ઉઠીને તે શાક્યમુનિએ એક લાકડાં કાપનાર પાસેથી ઘાસ માગી લીધું અને બોધિવૃક્ષ નીચે તે પાથર્યું. તેનું યોગાસન

બનાવ્યું અને તે ઘાસ ઉપર પદ્માસન વાળીને બેઠા. તે વખતે મન સાથે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે: " આ આસનમાં મારૂં શરીર શુષ્ક થાય તથા ચામડી હાડકાં અને માંસ નાશ પામે, પણ જ્યાં સુધી દુર્લભ પરમજ્ઞાન પ્રાપ્ત નહિ થાય ત્યાંસુધી આ આસન જરા પણ ડગશે નહિ."

આ વખતે તે વૃક્ષ ઉપર વિવિધ પક્ષીઓનો મધુર કલરવ થઇ રહ્યો હતો. સઘળા દેવો અને દેવીઓ એક અવાજે પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા કે " હે પ્રભો ! હે મિત્ર ! હે જગદુદ્ધારક ! ક્રોધ અને અભિમાન ઉપર વિજય મેળવનાર અને કામ, શંકા તથા ભયને હઠાવનાર હે ગુરો ! આપ હવે બોધિ વૃક્ષ તરફ પધારો. આખું દુ:ખી વિશ્વ આપને આજે આશીર્વાદ આપે છે. અમારા ખાતર આ આપનો છેલ્લો પ્રયત્ન આરંભો ! હે રાજન્ ! હે જીતેંદ્રિય મહાપુરૂષ ! **સમય સમીપ** છે ! ઘણાં વર્ષોથી જે રાત્રિની અમે રાહ જોઇ રહ્યા હતા, **તે આજની રાત્રિ** છે."

રાત્રિ પડી અને **શાક્યમુનિ** જે થોડા સમયમાં બોધિજ્ઞાન મેળવવાના છે, તે બોધિવૃક્ષ નીચે આસન વાળીને બેઠા છે. આજે અખિલ બ્રહ્માંડને આનંદ વ્યાપી રહ્યો છે; કેવળ **મારદેવનું** મુખ ઉદાસી ભાસે છે ! તેના મુખપર શ્યામતા ઢળેલી દેખાય છે. **મારદેવ** મનથી વિચારે છે: " આ શાક્યમુનિ થોડા સમયમાં બુદ્ધ થશે, બોધિજ્ઞાન મેળવશે અને તે જ્ઞાનવડે આખા વિશ્વને મારા પંઝામાંથી મુક્ત કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભશે. મારી સત્તા નાશ કરવાનો આ તેનો માર્ગ છે. તે જો સત્ય શોધવામાં વિજયી નિવડશે તો મારૂં સઘળું બળ નાશ કરી શકશે. જો તે પ્રયાસ પોતાને માટે જ હોત તો મને ઝાઝી દરકાર કરવાની રહેત નહિ. પણ તે તો મને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાને માટે સત્યનો બોધ આપવા ઇચ્છે છે. હું પણ ખરો કે આજે -

તેનો પરાજય કરૂં. હે સૈનિકો! હે મારા સુભટો! હે સેવકો! આજે તમે બધા તમારા પૂર્ણ આવેશમાં તૈયાર થાઓ. આજે એક મહાસમર્થ રિપુની સાથે આપણે લડવાનું છે. જો તેમાં નહિ ફાવીએ તો આપણો સદાને માટે નાશ સમજજો. માટે આજે ખરેખરૂં વીરત્વ દાખવવાનો પ્રસંગ છે. આ વીર બહુ બળવાન્ છે, માટે તમારે જરા પણ ચૂક કરવી નહિ અને તમારો સઘળો પુરૂષાર્થ વાપરવો. હજુ તેનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખુલ્યાં નથી, ત્યાંસુધી આપણા રાજ્યને નિરાંત છે; માટે તે ખુલે તે અગાઉ ચાલો આપણે આપણાથી બનતું કરી લઇએ."

આ આજ્ઞા મળતાંજ મારરાજાની ત્રણ પુત્રીઓ * રતિ, અરતિ અને તૃષ્ણા, તેમજ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, અહંકાર, અજ્ઞાન વગેરે તેના સુભટો (જે નરકના દૂતો જેવા લાગતા હતા) તે સઘળાએ આ શાક્યમુનિને ગભરાવવાને પોતાનું સઘળું બળ વાપર્યું. તેઓ, તેમના તરફ અનેક પ્રકારના ભયંકર તીરો ફેંકવા લાગ્યા, પવનના મોટાં વાવાઝોડાં ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા, આકાશમાં વીજળીઓના ભયંકર ઝબકારા રૂપે ફૂદાફૂદ કરવા લાગ્યા, અનેક સુંદર આકૃતિઓવાળી સ્ત્રીઓના રૂપમાં હાવભાવ કરી પોતાનાં મોહક અંગો ખુલ્લાં કરી નૃત્ય કરવા લાગ્યા. આ સર્વ પ્રાથમિક તૈયારીઓનું દર્શન કરાવ્યા પછી મારદેવ પોતે પોતાના પાંચ તીરો અને અનેક દાસદાસીઓ સાથે આવી પહોંચ્યો અને સમાધિમાં બેઠેલા શાક્યમુનિ પાસે જઇ, ડાબા હાથમાં ધનુષ્ય લેઇને, અને જમણા હાથમાં તીર રાખીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: "હે ક્ષત્રિય! ઉઠ! હવે ભય ધારણ કર! હવે તારૂં આવી બન્યું છે. તારૂં ધર્માનુષ્ઠાન કરી લેવાનો આ છેલ્લો સમય છે.

---

* રતિ=રાગ; અરતિ=દ્વેષ.

લોકોને બચાવવાનો ફાંફો છોડી દે. ધર્મજ કરવો હોય તો ખુશીથી દાન આપ અને તપજપ કરી તેનો બદલો સ્વર્ગમાં ભોગવ ! એજ જાણીતો અને પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે. ગરીબાઇનો અને ભિક્ષા માગવાનો આ તારો માર્ગ તને કશા કામમાં આવનાર નથી, બલ્કે દુઃખી તો જરૂર કરશે જ. મારી સલાહ નહિ માને તો મારો કોપ વહોરવો પડશે એ નક્કીમાં સમજજે. અનેક ઋષિમુનિઓને તોબા પોકરાવનાર એવો જે હું, તેને શું તું નથી પીછાનતો ? આજકાલનો તું મારી શી ગણત્રીમાં છે ? જો, આ તીર તૈયાર છે; તે કેવું ઝેરી છે ? જો, મેં તે તારાપર તાક્યું છે. માટે હવે ઉઠ ! હઠીલાપણું છોડ ! શું તું આ તીરથી નથી બ્હીતો કે ?" આ રીતે ઘણીએ ધમકી મારદેવે આપી પણ શાક્યમુનિએ તે કશાપર લક્ષ સરખું આપ્યું નહિ. તેમના મનમાં જરા પણ ભય ન હતો. તરતજ મારદેવે તે તીર ફેંક્યું, જેમાંથી ત્રણ શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઇ ! શાક્યસિંહ હજી પોતાના ધ્યાનમાં દૃઢ રહ્યા છે એમ જોઈ મારદેવ ચિંતાતુર થયો.

મારદેવે હવે પોતાનું આખું સૈન્ય એકઠું કરીને સામટું બળ અજમાવ્યું. તેના લશ્કરના દરેક સુભટે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે સ્થૂલ રૂપ ધારણ કર્યું. કેટલાકે હાથમાં તરવાર લીધી, કેટલાકે તબલા લીધા, કેટલાકે મ્હોટાં વૃક્ષ લીધાં, ત્યારે કેટલાકે વજ્ર અને અનેક જાતનાં હથિયારો ગ્રહણ કર્યાં. કેટલાકે ડુક્કરના, ઘોડાના, વાઘના, સિંહના જેવાં મુખ કર્યાં. કેટલાકે મ્હોટાં પેટ કર્યાં, કેટલાકે ઘણી આંખો કરી, ત્યારે કેટલાકે મ્હોં ઉપર ફક્ત એક જ આંખ રાખી. કેટલાકે હાથી જેવા કાન કર્યા, પર્વત જેવી ખુંધ કરી. કેટલાકે પોતાના આખા શરીરે સર્પ વિંટાળ્યા, કેટલાકે કમ્મરે ઘંટડીઓ બાંધી, કેટલાક ભયંકર

ચીસો પાડનારા રાક્ષસ બન્યા અને આખી પૃથ્વીને ધ્રુજાવે તેવી રાડો પાડનારા કેટલાક થયા. પવન અને અગ્નિ, જળ અને ધૂળનાં જૂદાં જૂદાં રૂપો તેઓએ ધારણ કર્યાં. અને આવું અનેક પ્રકારનો ભય ઉપજાવનારૂં સૈન્ય લેઈ મારદેવ ફરીથી શાક્ય મુનિની સામે લડવા ચાલ્યો.

આ વખતે ધર્માનુરાગી દેવો અને નાગરાજો આ મારદેવ ઉપર અત્યંત ગુસ્સે થયા, અને આ મહાત્મા પુરૂષને નિરર્થક હેરાન કરે છે તેથી અનુકંપાને લીધે લોહીનાં આંસુ તેમની આંખમાંથી ઝરવા લાગ્યાં.

બધું સૈન્ય શાક્યમુનિ પાસે આવ્યું. તેઓ અનેક પ્રકારની ચીસો પાડવા લાગ્યા અને તેમના વિકાળ સ્વરૂપથી બીવરાવવા લાગ્યા; પણ સત્યની શોધમાં તલ્લીન થયેલા શાક્યમુનિનું ચિત્ત જરા પણ અસ્થિર થયું નહિ. અનેક પશુ પંખીઓ સિંહ આગળ રમતા હોય કે બરાડા પાડતા હોય, પણ તે સિંહને જરાપણ અસર કરી શકતા નથી, તેમ આ પર્વત તુલ્ય એકાગ્ર ચિત્તવાળા શાક્યમુનિના મનની શાંતિનો ભંગ થવા પામ્યો નહિ. મારદેવના સૈન્યના દરેક સુભટે તે રાત્રિએ પોતાનું વીરત્વ બતાવવામાં ખામી રાખી નહિ. તે સુભટો શાક્યમુનિ સામું ભયંકર દૃષ્ટિથી જોતા હતા, દાંતીઆ કરતા હતા, આમ તેમ દોડતા હતા, અને દરેક પળે તેમનો નાશ કરવાની તૈયારીમાં હોય એવો દેખાવ કરતા હતા. પણ શાક્યમુનિને આ સર્વ બાળક્રીડા જેવું લાગતું હતું. મારદેવની એક માસી હતી, જે અતિ રૂપવતી હતી. તેણે પણ અનેક પ્રકારના હાવભાવ, કટાક્ષ અને શરીરનાં અંગોપાંગનું પ્રદર્શન કરી શાક્યમુનિને લોભાવવા બનતું કરી લીધું અને બીજાઓએ પણ તેમને ગભરાવવા અનેક પ્રકારનો કોળા-

હળ કરી મૂક્યો, પણ જગદ્ગુરુનો વાળ સરખો પણ હાલ્યો નહિ. આથી મારરાજાનું સૈન્ય નાશીપાસ થઈ ગયું, અને મારરાજા શું કરવું તે ન સમજવાથી ગભરાઇ ગયો અને આમતેમ દોડવા લાગ્યો.

આ વખતે મારદેવના દશ મોટા દૂતો આગળ નીકળી આવ્યા. તેઓનાં નામ : આત્તવાદ, શંકા (વિચિકિત્સા), શીલવ્રત પરામર્શ, કામ, પ્રતીઘ (દ્વેષ), રૂપરાગ, અરૂપરાગ, માન, સ્વાભિમાન અને અવિદ્યા (અજ્ઞાન). આ દશ દૂતોએ પોતાનું સ્વરૂપ બતાવી શાક્યમુનિને ફસાવવા પ્રયત્ન કર્યો. આ બધા દૂતો પૈકી કામદેવે પોતાનું બળ બતાવવામાં સૌથી વધારે પરિશ્રમ લીધો હતો. તેણે પોતાની જાદુઈ લાકડી હલાવી કે અપ્સરાઓનું ટોળુ નાચતું–કુદતું, હાવભાવ પ્રદર્શિત કરતું આવી ઉભું. શાક્યમુનિને દરેક અપ્સરા કહેવા લાગીઃ “ હે નાથ ! મને અંગીકાર કરો, મને અંગીકાર કરો ! ” પણ જ્યારે તે મહામુનિનું મન ચલિત ન થયું, ત્યારે એક અપ્સરાએ યશોધરાનું રૂપ ધારણ કર્યું, અને તેની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલવા લાગી, અને તે પ્રેમભર્યા હાથ શાક્યમુનિ તરફ લંબાવી કહેવા લાગી “હે નાથ ! તમારાવિના હું મરણ પામું છું; રોહિણી નદીને કાંઠે આપણા વિશ્રામ વનમાં જે સુખ તમને મળતું હતું, તેમાંનું કયું સુખ અંહી મળે છે કે જેથી આપ બેસી રહ્યા છો ? હું આટલાં વર્ષ થયાં એકલી તમારા વિના ઝુરી ઝુરીને મરૂંછું. હે સિદ્ધાર્થ ! વ્હાલા સિદ્ધાર્થ ! હવે ઘેર પાછા આવો ! મારા આંખ આપની રાહ જુએ છે. ”

પણ શાક્યમુનિએ કહ્યું: “ હે માયાવી આકાર ! યશોધરાનો ઢોંગ કરનાર હે માયાવી રૂપ ! તારૂં માયાવી સ્વરૂપ હું સમજું છું.

જા, વિખરાઈ જા. અને તારા દ્રવ્યમાં ભળી જા.” આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં જ તે બધાં રૂપો વિખરાઈ ગયાં. સદ્‌ગુણ રૂપી દિવાલોથી બંધાયેલા કોટમાં શાક્યમુનિ અડગ બેઠા રહ્યા. આ બધા તોફાનમાં બોધિવૃક્ષ પણ અચળ રહ્યું.

રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર વીતી ગયો. દુર્ગુણોરૂપી દુષ્ટ નિશાચરો ન ફાવવાથી પોતપોતાને સ્થાને ગયા. પૃથ્વી શાંત થઈ. તે વખતે શાક્ય મુનિ પ્રથમ ‘ સમસંબુધ્ધ ’ થયા. તેમનાં દિવ્ય ચક્ષુ ઉઘડી ગયાં, જેના બળથી પાછળ ને પાછળ છેક પોતાના પાછલા **પાંચસે ભવ દેખાયા,** ત્યાં સુધી તે દૃષ્ટિ દોડી, અને તેની સાથે છેક હલકી સ્થિતિમાંથી તે ‘ બુદ્ધ ’ ની સ્થિતિ સુધી જીવનનાં પગથિયાં એક બીજા સાથે શી રીતે સંકળાયેલાં છે તે પણ તેમના જ્ઞાનની દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવી ગયું. પૂર્વ ભવોમાં વાવેલાં બીજ તે પછીના ભવોમાં ફળ આપે છે, દરેક ભવમાં સારાનું ફળ સારૂં આવે છે, અને ખરાબનું ફળ ખરાબ આવે છે, મરણ તે લેણાદેણાનો હિસાબ કરવાનો વખત છે, આ ગણત્રી એવી ચોકસાઇથી ચાલે છે કે એક રતિ માત્રનો તેમાં ફેર પડતો નથી—આ સર્વ મહાન સિદ્ધાંતોનું શાક્યમુનિ—બુદ્ધભગવાનને પ્રથમ **અનુભવયુક્ત** જ્ઞાન (realization) થયું.

હવે રાત્રિના **બીજા** પ્રહરમાં શ્રી **શાક્યસિંહ**ને આખા વિશ્વના જીવોના ભવોનું જ્ઞાન થયું, અને મનુષ્યજાતિ ભણી નજર કરતાં તેમને લાગ્યું કે, પ્રાણીઓ તેમજ મનુષ્યો, નરકના જીવો તેમજ દેવતાઓ બધા દુઃખથી રીબાય છે, પીડાય છે, વેદના ભોગવે છે, પણ તે બધા આમ થવાનું કારણ ન સમજવાથી, ફરી ફરીને દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોને જન્મ આપે છે અને દુઃખી થાય છે. આ જન્મ મરણનું

ચક્ર નિયમિત રીતે ચાલ્યાં કરે છે, અને તે ચક્ર તળે પ્રાણી માત્ર આવી જાય છે.

રાત્રિના **ત્રીજા** પ્રહરમાં, આ જન્મ મરણ **શાથી** ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું **નિદાન** શોધી કહાડ્યું. પ્રથમ તો વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ શાથી આવે છે, તેનો વિચાર કરતાં જણાયું કે, જ્યાં શરીર છે ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ એ તો તેનો ધર્મ જ છે. ત્યારે શરીર શાથી આવ્યું ? તેનો વિચાર કરતાં દિવ્ય ચક્ષુથી ભગવાન્ બુદ્ધે જોયું કે પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કાર્યો, વચનો અને વિચારોને લીધે આ શરીર મળ્યું. ત્યારે પૂર્વભવમાં શા સારૂ કર્મો કર્યાં ? તે કર્મો કરાવનાર ઉપાદાન છે. ઉપાદાન શાથી ઉત્પન્ન થયું ? તૃષ્ણાથી. તૃષ્ણા ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઇ ? વેદનાથી. વેદના છ પ્રકારના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થાય છે. *

સ્પર્શ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? નામ રૂપથી. નામ રૂપ ક્યાંથી

---

*જૂદા જૂદા પ્રહરોમાં બુદ્ધદેવને થયેલા સાક્ષાત્કારો સામાન્ય વાચકોને ગમે તેવા નિર્માલ્ય કે સામાન્ય જણાય; પરન્તુ બે વાતનો ખ્યાલ ભૂલવો જોઇતો નથી. એક તો, જે સત્યો આપણે પુસ્તકોમાંથી અને વિદ્વજ્જનોના મુખથી શીખીએ છીએ તેની આપણને કાંઇ કિંમત હોતી નથી, પણ તે જ સત્યો જો આપણે **આપબળથી** શોધી કહાડીએ અને તેનો **સાક્ષાત્કાર** કરીએ તો આપણને અપૂર્વ આનંદ મળે. બીજી વાત એ છે કે, મહાત્મા બુદ્ધદેવને જે જે સૂક્ષ્મ બાબતોનું જ્ઞાન થયેલું તે બધું કાંઇ સ્થૂળ ભાષામાં મૂકી શકાય નહિંજ અને તેને ઝીલનાર પણ તેમના જેવા અધિકારી હોય તો જ ઝીલી શકે. માટે આ પુસ્તકમાં લખ્યું છે તેટલું જ જ્ઞાન મળ્યું હશે એમ ન સમજવું.

ઉત્પન્ન થાય છે ? વિજ્ઞાનથી. વિજ્ઞાન ક્યાંથી ઉદ્દ્ભવે છે ? અવિદ્યાથી. માટે વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણનું અંતિમ કારણ **અવિદ્યા** છે. આ સિદ્ધાંતનો બુદ્ધભગવાનને **સાક્ષાત્કાર** થયો.

હવે આ દિવ્ય રાત્રિના **ચોથા** અને છેલ્લા પ્રહરમાં બુદ્ધભગવાને ચાર ઉમદા સત્યો શોધી કહાડયાં: **દુઃખ** છે, દુઃખનું **કારણ** છે, દુઃખનો **નાશ** છે, અને તે નાશ કરવાના **ઉપાયો** છે.

બીજા દિવસનો પ્રાતઃકાળ થતાં પ્હેલાં **શાક્યમુનિના** મનનાં દ્વાર પુરી રીતે વિકસેલા કમળની માફક ખુલ્લાં થઈ ગયાં. **શાક્યમુનિ** '**બુદ્ધ**' **થયા**; જગદુદ્ધારક મહાપુરૂષ વિજયવંત થયા, સર્વજ્ઞ થયા, ત્રિકાળજ્ઞાની થયા, સત્યનો પ્રકાશ અનુભવવાને વચમાં આવતાં આવરણોથી મુક્ત થયા.

જે સમયે શાક્યમુનિ 'બુદ્ધ' થયા તે સમયે આખા વિશ્વની કેવી સ્થિતિ થઇ, તેનું વર્ણન કરતાં **અર્હત્ અશ્વઘોષ** જણાવે છે કેઃ આખું વિશ્વ આજે શાન્ત અને પ્રકાશમાન હતું. સઘળા દેવો, નાગરાજાઓ અને બીજા દિવ્ય શક્તિધારકો આકાશમાં દિવ્ય દુંદુભિ વગાડવા લાગ્યા અને તેઓના નિયમો પ્રમાણે પુષ્પ વગેરેની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. પ્રાણીઓ પરસ્પર વિરોધ ભૂલી શાંતિમાં રહેવા લાગ્યા. તે વખત ભય અને ત્રાસ તદ્દન અદૃશ્ય થયા. કોઇનામાં દ્વેષનો વિચાર રહ્યો નહિ. દુઃખ અને ગરીબાઇ ઓછાં થવા લાગ્યાં. જ્ઞાનનો સૂર્ય વિકસ્વર થવા લાગ્યો. દેવોને તે સમયે એટલો બધો આનંદ થયો કે, તેમના આનંદનો પડઘો મનુષ્યોએ ઝીલ્યો અને મનુષ્યો પણ આનંદસાગરમાં ડુબવા લાગ્યા. તે પ્રાતઃકાળમાં એટલી બધી શાન્તિ આખા વિશ્વમાં વ્યાપી રહી કે કસાઇએ પોતાનો છરો સંતાડયો; ચોરે પોતાની લૂંટ પાછી મૂકી; વેપા-

રીને દગો કરવા તરફ અભાવ થયો; ક્રૂર હૃદયો નમ્ર બન્યાં અને નમ્ર હૃદયવાળા વિશેષ નમ્ર બન્યા; લડવાને તૈયાર થયેલા રાજાઓએ શાંતિનું કહેણુ મોકલ્યું; માંદા મનુષ્યો હસતા હસતા પથારીમાં કૂદી ઉભા થયા અને મરવાની તૈયારીવાળા મનુષ્યો પણ આ શુભ પ્રાતઃકાળ ઉદય થયો છે એ વિચારથી આનંદ પામ્યા. સિદ્ધાર્થ કુમારની પથારી પાસે ઉદાસ ચ્હેરે બેઠેલી યશોધરાના હૃદયમાં પણ આનંદના ફુવારા ફુટવા લાગ્યા. દેવોએ કહ્યું: "કામ પૂર્ણ થયું છે, કામ પૂર્ણ થયું છે!" અને એ શબ્દોના રણકારાએ જગતના લોકોને જણાવ્યું કે 'આજે મોટા ચમત્કારિક અને આનંદજનક બનાવ બનવા પામ્યો છે.'

તે બોધિ વૃક્ષતળે બુદ્ધભગવાન્ સાત દિવસ ને રાત્રિ સુધી જરા પણ હાલ્યા ચાલ્યા સિવાય ધ્યાનગ્રસ્ત દશામાં સ્થિર બેશી રહ્યા. તેમનું મન શાન્ત હતું. કોઈ પણ પ્રકારની આશા-તૃષ્ણા હવે રહી નહતી. જે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હતું ત મળી ચૂક્યું અને જે તેમના જીવનનો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ઉદ્દેશ હતો તે આજે પૂર્ણ થયો. તે વખતે પ્રથમ તેમના મુખમાંથી આ ઉદ્‌ગાર નીકળ્યા:

"હું લાંબા વખતથી આ શરીરરૂપી ઘરમાં કેદ પુરાયો છું. આ દુઃખરૂપ કેદખાનું કોણે બનાવ્યું તેને હું હમેશ શોધતો હતો; મારો પ્રયત્ન મહાન્ હતો, પણ અત્યાર સુધી તે વૃથા ગયો હતો. પરન્તુ આજે તો હે શરીરને રચનાર! આજે તો મેં તને ઓળખી કહાડયો છે. આ દુઃખરૂપી દિવાલો તું કદાપિ ફેરીથી ઉભી કરી શકીશ નહિ. આજે આ તારૂં ઘર ભાગી ગયું છે. તેના પાયા જડમૂળથી ઉખડી ગયા છે. અવિદ્યાએ બાંધેલું ઘર જ્ઞાનથી વિલય થયું છે. હવે હું તે ઘરમાંથી મુક્તિ તરફ ચાલ્યો જાઉં છું."

પ્રકરણ ૯ મું—ધર્મપ્રચાર.

(ધર્મચક્ર પ્રવર્તન.)

બુદ્ધ ભગવાને હવે આખા વિશ્વતરફ દૃષ્ટિ ફેરવી, અને તેમને આખું વિશ્વ દુઃખના મહાસાગરમાં ડુબેલું જણાયું અને આથી તેમનો દયામય જાતિસ્વભાવ પૂર્ણ જોસમાં સ્ફુરી નીકળ્યો. આ સદ્દજ્ઞાનથી લોકોનું કલ્યાણ કરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ પણ થઈ. જગતના નિષ્કારણ બંધુ એવા બુદ્ધ ભગવાનને આ જગતનું અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર કરી જ્ઞાનપ્રકાશ આપવા સિવાય બીજું શું સુઝે ? આ સર્વ દુઃખનો સંહાર કરનાર ધર્મ ફેલાવવાની ભાવના વ્યાપી રહી, પણ આજુબાજુના લોકોની સ્થિતિ જોઈ તેમણે વિચાર્યું કે લોકો પ્રાયશ્ચિત, બલિદાન, ક્રિયાકાંડ, મંત્રતંત્રમાં આસક્ત થયેલા છે, તેઓ શું આત્મસંયમ અને ભૂતદયા ઉપર રચાયેલા આ ધર્મને અંગીકાર કરશે ? મનુષ્યો આ ધર્મનું માહાત્મ્ય સમજશે કે નહિ તેવો પ્રશ્ન ઉઠયો. પણ બુદ્ધભગવાનની દયા અનુપમ હતી. નરનારીનું અને પશુપંખીઓનું દુઃખ વિચારી છેવટે ધર્મનો બોધ કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવ્યા.

પ્રથમ તો પોતાના પ્રાચીનગુરૂ આરાડકાલામને નવા ધર્મમાં દીક્ષિત કરવા નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ તે તો આ લોક છોડી ગયા છે, એમ સાંભળી ઉદ્રકરામપુત્ર પાસે પોતાનો ઉપદેશ કરવા ઇચ્છયું. પણ તે પણ આ લોકમાં નથી, એવા સમાચાર મળવાથી પ્રથમના પોતાના પાંચ સહઅધ્યાયીને આ નવા સત્યનો બોધ આપવાનું ધારી

કાશીથી ઉત્તરે ત્રણમાઇલ ઉપર આવેલા **મૃગદાવ*** તરફ બુદ્ધભગવાન ચાલ્યા. કાશીતરફ જતાં ઉપક નામના એક દિગંબર જૈન સાધુ બુદ્ધભગવાનને મળ્યા. તે બુદ્ધ ભગવાનની અપૂર્વ કાન્તિ અને આનંદ જોઇ ચકિત થયા અને પૂછવા લાગ્યાઃ "તમારા ગુરૂ કોણ છે? તમે કોને હાથે દીક્ષા લીધી?"

બુદ્ધભગવાને જવાબ આપ્યોઃ "મારો કોઇ ગુરૂ નથી, મને શાંતિ મળી છે. ધર્મનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાને હું કાશી તરફ જાઉંછું જેઓ પાપ અને મૃત્યુના અંધકારમાં દટાયલા છે તેમને માટે હું ત્યાં જીવનનો દીપક પ્રકટાવીશ."

ઉપકે પૂછ્યુંઃ "શું તમે આખા જગતને જીતનાર 'જીન છો?" બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યોઃ "જેઓએ આત્મા અને મનોવિકારો ઉપર જય મેળવ્યો છે તેઓ 'જીન' છે. જેઓ વિકારોને જીતે છે અને પાપથી દૂર રહે છે તેઓજ ખરા 'જીતનારા' છે. મેં 'હું-પણા' પર જય મેળવ્યો છે અને સઘળાં પાપોનો નાશ કર્યો છે; એ અપેક્ષાએ મને 'જીન' કહેતા હો તો હા હું 'જીન'જ છું."

પછી તે કાશી ગયા, જ્યાં મૃગવન (અપરનામ ઇસીપટન)માં કૌણ્ડાયન અને તેના ચાર સોબતીઓને જોયા. તેઓએ બુદ્ધભગવાનને પોતાની તરફ આવતા જોઇ પરસ્પર વિચાર કર્યો કે, "આ મનુષ્યે વ્રત ભંગ કર્યો છે, માટે તેને ગુરૂ તરીકે સંમાન આપવું નહિ, અને તેનું નામ દેઇને બોલાવવો. તે આવે ત્યારે આપણે ઉભા થવું નહિ, તેને

* આ જગ્યાએ ઇ. પૂ. ૩૦૦ વર્ષ ઉપર અશોકે એક મંદિર બનાવ્યું હતું. હાલ તેનાં ભાગેલાં ખંડેરો જણાય છે. એ જગ્યાને હાલ સારનાથ કહે છે.

નમસ્કાર કરવા નહિ, અને તેનો આદરસત્કાર કરવો નહિ." આ પ્રમાણે પરસ્પર વિચાર કરીને તેઓ પોતપોતાને આસને બેઠા. હવે બુદ્ધભગવાન્ ધીમેથી તેમની તરફ આવવા લાગ્યા. આ પાંચે જણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા વિરૂદ્ધ એકાએક ઉભા થયા, અને તમને આસન આપ્યું, વંદન કર્યું અને ગુરૂને યોગ્ય સર્વ પ્રકારનું સંમાન આપ્યું. પણ તે બુદ્ધભગવાનને તેઓએ ગૌતમ કહીને બોલાવ્યા. તે સમયે બુદ્ધભગવાને તેમને કહ્યું: 'મારા ખાનગી નામથી મને બોલાવતા નહિ; જે 'અર્હત્' થયા હોય તેમને ખાનગી નામથી બોલાવવા તે અસભ્ય કહેવાય. લોકો મને માન આપે કે ન આપે તે બાબત મારૂં મન ઉદાસીન છે, અર્થાત્ મને તેવી બાબતની કાળજી જ નથી; પણ જે મનુષ્ય સર્વ જીવો ઉપર સમભાવદૃષ્ટિથી જુએ છે તેને તેના ખાનગી નામથી બોલાવવો તે, લોકોને વાસ્તે સભ્ય ગણાય નહિ. બુદ્ધો આખા વિશ્વના ઉદ્ધારનો માર્ગ દર્શાવે છે, માટે જેવી રીતે બાળકો પોતાના પિતાને માન આપે છે તેવી રીતે બુદ્ધોને માન આપવું જોઇએ." એમ કહી બુદ્ધ ભગવાને પૂર્ણ અનુકંપા બુદ્ધિથી આ પાંચ શિષ્યોને ઘણો બોધ આપ્યો; પણ અભિમાન અને અજ્ઞાનને લીધે તેઓએ તે ઉપદેશ લક્ષમાં લીધો નહિ. તેઓએ કહ્યું કે "પ્રથમ તમે તપશ્ચર્યા કરતા હતા, પણ પાછળથી તે મૂકી દીધી, તો પછી મન, વચન અને શરીર ઉપર સંયમ રાખ્યા શિવાય તમે કેવી રીતે 'બુદ્ધ' થયા?" બુદ્ધભગવાને આ શિષ્યોની શંકા દૂર કરવા આ પ્રશ્નનો લાંબો જવાબ આપ્યો. આ જવાબ એ જ બુદ્ધદશા પ્રાપ્ત થયા પછી કરાયલો પહેલવહેલો ઉપદેશ હતો. તેમણે શાંતિથી જવાબ વાળ્યો: "હે સત્યશોધકો! આ વિશ્વમાં બે માર્ગ છે. કેટલાક કેવળ તપશ્ચર્યા કરી શરીરને સૂકવી નાખે છે, અને ખરૂં

કહીએ તો શરીરને મારી નાખે છે; જ્યારે બીજા કેટલાક ખાનપાનમાં અને ઇન્દ્રિયોના વિલાસના ઉપભોગમાં મગ્ન રહે છે. આ બન્ને માર્ગ સદ્દજ્ઞાનનો અભાવ સૂચવે છે, અને આ માર્ગથી કદાપિ મુક્તિ મળી શકે નહિ. શરીરથી જીર્ણ બનેલો ભક્ત શરીરને વિશેષ વિશેષ કષ્ટ આપે છે, અને તેથી તેનું મગજ પણ નિર્બળ બને છે, જેથી તેના વિચારો ગુંચવણ ભરેલા (confused) થાય છે. આથી તેને સાંસારિક બાબતોનું પણ જ્ઞાન મળતું નથી તો પછી ઇન્દ્રિયપર જય મેળવવાનું જ્ઞાન તો ક્યાંથીજ મળે ? જે મનુષ્ય જળના દીપકથી અંધકારનો નાશ કરવા મથે છે, તે કદાપિ ફતેહમંદ થતો નથી; તે જ રીતે ઘસાઇ ગયેલા શરીરથી જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવવા ઇચ્છનાર પણ વિજયવંત થતો નથી; તેમજ તેનું અજ્ઞાન પણ નાશ પામતું નથી. જ્ઞાન મેળવવામાં આ તપશ્ચર્યા એ કાંઇ એકનું એકજ સાધન નથી. પણ આ સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં તલ્લીન રહેવું તે પણ ખોટું છે. જ્ઞાનના પ્રકાશ સામે આ એક મોટી આડી દિવાલ છે. વિષયી મનુષ્ય સૂત્ર કે શાસ્ત્ર પણ ન સમજી શકે તો દુર્જય તૃષ્ણાનો નાશ કરવાનો માર્ગ તો સમજે જ ક્યાંથી ? કોઇ અજીર્ણના રોગથી પીડાતો મનુષ્ય દુઃખ મટાડવા ન પચે તેવો ખોરાક ખાય છે અને પોતાના દુઃખમાં ઉમેરો કરે છે, તેવી રીતે વિષયોના **ઉપભોગથી** વિષયનો **નાશ** કરવા ઇચ્છનાર પણ તેવા જ પ્રકારની ભૂલ કરી **વિશેષ દુઃખી** થાય છે. આ બન્ને **એકદેશીય** માર્ગનો ત્યાગ કરી મેં **મધ્યમ** માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે. આથી સર્વ દુઃખનો અંત આવે છે, અને પરમશાંતિ મળે છે. આથી સઘળું અજ્ઞાન નાશ પામે છે, અને સૂર્ય કરતાં પણ અધિક પ્રકાશવાળું

જ્ઞાન સ્ફુરી નીકળે છે. જન્મ મરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થવાને મેં ઉમદા **અષ્ટવિધ માર્ગ** શોધ્યો છે. સત્ **શ્રદ્ધા**, સત્ **વિચાર**, સત્ **વચન**, સદ્ **વર્તન**, ગુજરાનનાં સત્ **સાધનો**, સત્ **ઉદ્યમ**, સત્ **સ્મૃતિ** અને સત્ **સમાધિ** એ આઠ પ્રકારે ધર્મ થાય છે. જેઓ આ માર્ગ અંગીકાર કરે છે, તેઓ દુ:ખના પાશમાંથી હમેશને માટે છૂટા થાય છે. તૃષ્ણાનો અંત આણવાને આ માર્ગ જેવો બીજો કોઇ ઉત્તમ માર્ગ નથી. જે ચાર મહાન્ સત્યો આખા જગતે જાણવા યોગ્ય છે તે આ છે; **દુ:ખ** છે; દુ:ખનું **કારણ** છે; દુ:ખનો **નાશ** થઇ શકે છે, અને નાશ કરવાનાં **સાધનો** છે. જરા, વ્યાધિ અને મરણ દુ:ખરૂપ છે. જીવનતૃષ્ણા અને ઇન્દ્રિયજન્ય તૃષ્ણા એ દુ:ખનાં કારણો છે. આ તૃષ્ણાનો નાશ કર્યાથી જ દુ:ખનો નાશ થાય છે, અને તે તૃષ્ણાનો નાશ કરવાને ઉપર જણાવેલો અષ્ટવિધ માર્ગ છે. આ ચાર ઉમદા સત્યો ગુરૂના **ઉપદેશથી** અથવા **શાસ્ત્ર શ્રવણથી** જાણવામાં આવ્યાં **નથી**, પણ તેનો **અનુભવ** થયો છે; તેનું **દર્શન** થયું છે.* આ ધર્મોપદેશ સાંભળીને કૌંડાયનનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખુલ્યાં. મહાન્ સત્યોનું તેને દર્શન થયું, તેના સઘળા સંશયો નાશ પામ્યા અને તે બુદ્ધભગવાનનો **પ્રથમશિષ્ય** થયો. જ્યારે કૌંડાયનને શિષ્ય થયેલો જોયો, અને તેના મુખપર આ નવીન ધર્મ જાણવાથી આવેલો પ્રકાશ તથા આનંદ જોયા, ત્યારે ધીમે ધીમે તેના બીજા ચાર સોબતીઓ ભદ્ર, મહાનામ, અશ્વજીત અને વાપ્પ પણ બુદ્ધ ભગ-

---

* બુદ્ધ ભગવાનના આ પ્રથમ વ્યાખ્યાનને 'ધર્મચક્રપ્રવર્તન' નું નામ શાસ્ત્રકારોએ આપેલું છે. સદ્ધર્મના ચક્રને ગતિમાં મૂકવાથી તે નામ યથાર્થ છે.

વાનના શિષ્યો થયા. આ પાંચે શિષ્યો મહા પ્રતાપી નીવડયા. આ વખતે કાશીના એક સદ્‌ગૃહસ્થનો પુત્ર સંસારથી વૈરાગ્ય પામી રાત્રે ઘરમાંથી નાશી જતો હતો; તે બોલતો હતો કે "અફ્શોસ! અફ્-શોસ! આ જગતમાં કેટલી મોટી દુઃખની પરંપરા છે!" બુદ્ધ ભગવાન્ જે રાત્રે પણ જાગતા હતા, તેઓ બોલી ઉઠયા; "દુઃખ શું? અહીં આવ, અહીં વિશ્રાંતિની જગ્યા છે-અહીં દુઃખમાંથી મુક્ત થઈ નિર્વાણ પહોંચવાનો માર્ગ છે." તે તેમની પાસે ગયો અને આ તથાગતના મુખનો ઉપદેશ સાંભળી તે શાન્તિ પામ્યો. તે જ્યારે રાત્રે ઘરમાંથી બ્હાર નીકળ્યો, ત્યારે તેણે જે આભૂષણો પહેર્યાં હતાં, તે બધાં **શરીર પરજ હતાં,** પણ તેનું મન અત્યારે આ ઉપદેશ સાંભળી ખરેખરૂં **તૃષ્ણાના પાશથી છુટું બનેલું હતું.** બીજા ભવમાં વાવેલાં પુણ્યના ફળરૂપે તે થોડા સમયમાં અર્હત્‌દશા પામ્યો, અને ધર્મ સાંભળતાંજ તે સમજી ગયો. તેણે બુદ્ધનો ધર્મ સ્વીકાર્યો, પણ તેના **શરીરપર** હજુ **આભૂષણો** હતાં, તેથી તે શરમાયો. બુદ્ધ ભગવાન્ તેના મનનો આશય સમજી ગયા અને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું. મનુષ્યે આભૂષણો પહેર્યાં હોય, છતાં સઘળા જીવો ઉપર સમભાવ વૃત્તિ રાખીને તેના હૃદયે ઇન્દ્રિયોપર જય મેળવ્યો હોય તો તે બની શકે છે. આવી સ્થિતિમાં બાહ્ય દેખાવને લીધે ધર્મમાં અસર થતી નથી; અને શરીર શ્રમણનો વેષ ધારણ કરે, છતાં હૃદય સાંસારિક વિચારોમાં લીન પણ હોય-એ પણ બનવા જોગ છે. મનુષ્ય જંગલમાં રહે છે, છતાં જો તે દુનિયાની વસ્તુઓની ઇચ્છા કર્યા કરે તો તે સંસારીજ છે. વેશ સંસારી હોય છતાં તેનું મન ઉચ્ચ વિચારોમાં રમતું પણ હોય. 'હુંપણા'નો વિચાર દૂર કરવામાં આવે ત્યાં સંસારી તેમજ શ્રમણ બન્ને એક સરખા છે. પણ જો હૃદય

વાસનાઓથી લપટાયેલું હોય તો બાહ્ય ફેરફારથી લાભ શો? જે લશ્કરી આંદ પહેરે છે, તે એમ સૂચવે છે કે તેણે શત્રુઓને હરાવ્યા છે. તેમ જે શ્રમણનો વેશ પહેરે છે તેણે પણ દુઃખરૂપ શત્રુને હરાવેલો હોવો જોઇએ; આ શબ્દો બોલીને બુદ્ધભગવાને તેને દીક્ષા લેવા સૂચવ્યું. તરતજ તેનાં આભૂષણો વગેરે બદલાઇ ગયાં, અને **અંદરથી** જેવો તે શ્રમણ હતો તેવો **બહારથી** પણ થઇ ગયો.

આ યશને તેની જુવાનીના વખતમાં ૫૪ હલકા મિત્રો હતા. તેઓએ યશને શ્રમણના વેશમાં જોયો ત્યારે તેઓ પોતાના દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરીને ધીમે ધીમે બુદ્ધના શિષ્યો થયા અને જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યા. જ્યારે વર્ષા ઋતુ પુરી થઇ અને જુદે જુદે સ્થળે વિચરવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને આ ૬૦ શિષ્યોને એકઠા કરીને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો: “ હે ભિક્ષુકો ! તમે જન્મમરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ જાણ્યો છે, નિર્વાણ સુધી વ્હેતા ઝરામાં તમે પગ મૂક્યો છે. તમે હવે કલ્યાણને સારૂ, વિશ્વ તરફની દયા ખાતર, દેવતાઓ અને મનુષ્યોના લાભ માટે દેશોદેશ વિચરો. હે ભિક્ષુકો ! જે સિદ્ધાંત **આદિમાં** પ્રકાશિત છે, **મધ્યમાં** પ્રકાશિત છે, અને **અંતમાં** પણ પ્રકાશિત છે, તેનો ઉપદેશ કરો. પરમ પવિત્ર અને સંપૂર્ણ શુદ્ધ જીવન ગાળવાને લોકોને જણાવો. એવા ઘણાએક પુરૂષો છે કે જેમનાં જ્ઞાનચક્ષુ ઉપર થોડું જ અંધકારનું પડળ રહ્યું છે, પણ જો તેમને આ ઉત્તમ સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ ન આપવામાં આવે તો તેઓ રક્ષણ કરનારાં જ્ઞાનથી બેનશીબ રહી જાય. તેવાઓ આ સિદ્ધાંત જાણવા–સમજવા પામે એટલા માટે તમે સર્વે જૂદી જૂદી દિશામાં કેવળ દયાભાવથી વિચરો, અને હું પણ ઉરૂબિલ્વ જંગલ પાસે આવેલા સેનાની ગામ તરફ જાઉં છું.”

આ શબ્દોથી ઉત્તેજિત થઇ તે ૬૦ શિષ્યો જૂદા જૂદા દેશ તરફ ઉપદેશ આપવા નીકળી પડયા, અને ઉરૂબિલ્વના જંગલ તરફ બુદ્ધભગવાન્ ગયા. ત્યાં કાશ્યપ નામના પવિત્ર બ્રાહ્મણઋષિ પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સાથે રહેતા હતા, જેઓ અગ્નિહોત્ર આદિ ક્રિયાકાંડમાં જ મગ્ન રહેતા હતા. તેમને વેદસંબંધી જ્ઞાન પણ પુષ્કળ હતું, તેથી તે સઘળા પ્રદેશોમાં તેમની કીર્તિ વ્યાપી રહી હતી. બુદ્ધભગવાન્ તે મહાન્ ઋષિને સદ્બોધ આપવાના હેતુથી તેના નિવાસસ્થાન તરફ આવ્યા. આ ઋષિના આશ્રમની પાસે એક અગ્નિકુંડ હતો, જ્યાં પ્રચંડશકિતવાળો એક મહા નાગ રહેતો હતો. બુદ્ધભગવાને એક રાત્રિ પડી રહેવાની તે કાશ્યપ પાસે જગ્યા માગી. તે કાશ્યપે જવાબ આપ્યો: "રાત્રે તમને પડી રહેવા આપવાને મારી પાસે જગ્યા નથી; ફક્ત આ એક અગ્નિકુંડની જગ્યા છે, જે તદ્દન શીતળ અને રહેવાને વાસ્તે યોગ્ય છે, પણ એક ભયંકર સર્પ ત્યાં રહે છે, જે મનુષ્યોને તેની દૃષ્ટિમાંથી નીકળતી જ્વાળાના જોરથી મારી નાખે છે. બુદ્ધ ભગવાને જવાબ આપ્યો: "મને ત્યાંજ રહેવાની જગ્યા આપો; હું ત્યાંજ પડયો રહીશ." કાશ્યપ ઋષિએ ઘણીરીતે બુદ્ધ ભગવાનને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ બુદ્ધભગવાને તો તેને તેજ માગણી કરી. છેવટે કાશ્યપે કહ્યું: "હું તકરાર કરવા માગતો નથી, મને તો ભય લાગે છે તેથી કહું છું, છતાં તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો." બુદ્ધ ભગવાન્ તે અગ્નિકુંડવાળી જગ્યામાં ગયા અને ધ્યાન કરવા બેઠા. તે વિકાળ નાગે બુદ્ધ ભગવાનને જોઇને પોતાનું સઘળું બળ અજમાવ્યું, અને તેની દૃષ્ટિમાંથી વિષ કહાડયું, અને મુખમાંથી અગ્નિની જવાળાઓ બ્હાર ફેંકી, પણ બુદ્ધ ભગવાનને આથી બીલકુલ અસર થઇ નહિ. અગ્નિએ ચારે પાસ પોતાનું કામ કર્યું અને

આખું મકાન બળી ગયું. જેમ કલ્પાન્ત કાલના અગ્નિની વચ્ચમાં બ્રહ્મા સ્થિર અને અચળ રહે છે, તેમ આ ચારે પાસે નીકળતી અગ્નિની જ્વાળામાં બુદ્ધ ભગવાન્ સ્થિર અને અડગ રહ્યા. જ્યારે નાગે બુદ્ધ ભગવાનના મુખપર પરમશાંતિ જોઇ, અને આ જ્વાળાઓથી પણ તેમને અસર ન થયેલી જોઇ, ત્યારે તે નાગ શાંત થયો, તેણે પશ્ચાત્તાપથી પોતાનું માથું નમાવ્યું અને વંદન કર્યું.

આ તરફ કાશ્યપ ઋષિ જ્વાળાઓથી લાગેલી આગને જોઇને ચિંતા કરવા લાગ્યા કે સાંજે આવેલો પ્રતાપી પુરૂષ જરૂર બળી ગયો. પ્રાતઃકાળમાં તે ઋષિ અને તેમના શિષ્યો તે જગ્યા ઉપર આવ્યા, જ્યાં તેમણે બુદ્ધ ભગવાનને સમાધિમાં બેઠેલા જોઇ અને તે પ્રચંડ શક્તિવાળા નાગને પાત્રમાં રમતો જોઇ અત્યંત સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવ્યાં અને તેઓ બુદ્ધ ભગવાનની શક્તિનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. તથાપિ 'હું સર્વનો પ્રભુ છું, અને સર્વ જાણું છું' એવો કાશ્યપ ઋષિનો અહંકાર દૂર ન થયો. બુદ્ધ ભગવાન્ કેટલાક સમય સુધી ત્યાં રહ્યા અને ધીમે ધીમે પોતાના જ્ઞાનબળથી તેના વિચારોને ફેરવી શક્યા એટલે તેનો સર્વજ્ઞપણાનો મદ ટળી ગયો અને બુદ્ધ ભગવાનરૂપ સૂર્ય આગળ પોતે ખદ્યાત સમાન છે, એમ તેને લાગવા માંડ્યું. બુદ્ધ ભગવાનનાં ઉપદેશેલાં સત્યોની શ્રધ્ધા થવાથી અંતે તે શિષ્ય થયો, અને તેની સાથે તેના પાંચશો શિષ્યો પણ બુધ્ધના સાધુ થયા. કાશ્યપ ઋષિએ તે પછી પોતાનો સઘળો સરસામાન અને યજ્ઞનિમિત્તનાં વાસણો વગેરે પાસે વહેતી નદીમાં ફેંકી દીધાં, જે નદીના જળમાં તરવા લાગ્યાં. આ બધો બનાવ જોઇને તે નદીના મુખ તરફ રહેતા તે કાશ્યપ ઋષિના બે ભાઇઓ જેમનાં નામ નાદીકાશ્યપ અને ગયા-

કાશ્યપ હતાં–તેમણે ધાર્યું કે કાંઇ અવનવો બનાવ બનવા પામ્યો છે. તેથી તે બન્ને ભાઇઓ પોતપોતાના પાંચસો શિષ્યો સાથે ઉરૂબિલ્વના જંગલમાં પોતાના ભાઇને શોધવા આવ્યા. તેઓએ પોતાના ભાઇને શ્રમણના વેશમાં જોયો. અપૂર્વ જ્ઞાન અને અદ્‌ભુત સિદ્ધિઓ પામેલા પોતાના ભાઇને જોઇને તેઓને અનેક વિચારો સ્ફુર્યા. " મોટા ભાઈ ભૂલ તો ન કરે, પણ તેમની માફક આપણે પણ આ માર્ગ અંગીકાર કરવો કે કેમ ? " એવો વિચાર કરતા હતા. તે વખતે બુદ્ધભગવાન્ ગયાની પાસે ગંધહસ્તી પર્વતપર બેઠેલા હતા. રાજગૃહ તરફ જવાની ખીણ તેમની નજર આગળ દેખાતી હતી, તેવામાં સામેની ટેકરી ઉપર અગ્નિ પ્રકટયો. આ પ્રસંગનો લાભ લેઈ બુદ્ધભગવાને તે ત્રણ ભાઇઓ અને તેમના દરેકના ૫૦૦ શિષ્યોને અગ્નિનોજ વિષય લેઇ આ પ્રમાણે બોધ આપ્યોઃ

" મનુષ્ય જ્યાં સુધી અવિદ્યામાં ભમે છે, ત્યાં સુધી તે બાહ્ય વસ્તુના સંસર્ગથી હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતા વિકારોરૂપી અગ્નિથી આ વનની માફક બળે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયો અને હૃદયદ્વારા બાહ્ય વસ્તુઓ મનુષ્યને અસર કરે છે. આંખ બાહ્ય વસ્તુ જુએ છે, તે જોવાથી સુખ દુઃખ ઉપજે છે. હૃદયમાં કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરેરૂપ અગ્નિ બળી રહેલો હોય છે, તે અગ્નિને બાહ્ય વસ્તુના સંસર્ગરૂપ વેદન (Sensations) થી લાકડાં મળે છે. આંખની માફક બીજી ઇન્દ્રિયોનો પણ જ્યારે પદાર્થો સાથે સંસર્ગ થાય છે, ત્યારે આવુંજ પરિણામ આવે છે. પણ હે કાશ્યપ ! જેઓ આ આત્મસંયમનો ધર્મ–જેનું પ્રવેશદ્વાર આત્મશુદ્ધિ છે, અને જેનું લક્ષ્ય વિશુદ્ધ પ્રેમ છે તે ધર્મ–ને પાળે છે, તેઓ જ્ઞાની બને છે. દુઃખનું મૂળ જે તૃષ્ણા

તેનો આ રીતે અંત આવે છે. તેઓ મેળવેલા જ્ઞાનબળથી વ્હેલા કે મોડા મુક્તિ–નિર્વાણ મેળવી શકે છે. ફરીથી જન્મ લેવાના દુઃખમાંથી તેઓ છૂટે છે. તેઓને જ્ઞાતિબંધન કે ક્રિયાકાંડ કે યજ્ઞયાગાદિના નિયમોની જરૂર રહેતી નથી; કારણકે તેવા જ્ઞાનીઓ આ બંધનની પેલી પાર ગયેલા હોય છે. ”

આ ઉપદેશ સાંભળી બે કાશ્યપભાઇઓ અને તેમના ૧૦૦૦ શિષ્યોને અપૂર્વ શાંતિ મળી અને તેઓ બૌદ્ધ મત અંગીકાર કરી શ્રમણ થયા. તે પછી બુદ્ધ ભગવાને આ સઘળા શિષ્યોને ઇન્દ્રિયશુદ્ધિના બીજા કેટલાક નિયમો શિખવ્યા. અને પછી બુદ્ધ ભગવાન આ શિષ્યો સાથે રાજગૃહ તરફ જવા નીકળ્યા; કારણકે મગધ દેશના રાજા બિંબસારને બોધિ જ્ઞાન મળ્યા પછી, મળવા આવવાનું બુદ્ધભગવાને આપેલું વચન તેમના સ્મરણ બ્હાર નહતું. રાજગૃહમાં આવી તે બધા યષ્ટિ વનમાં ઉતર્યા.

બિંબસારને આ વાતની જ્યારે ખબર પડી, ત્યારે તે પોતાના અનેક સામંતો, અમલદારો અને રાજકુટુંબ સાથે તેમના દર્શનાર્થે ગયો. રાજાએ બુદ્ધ ભગવાનને દૂરથી જોયા એટલે રથમાંથી ઉતર્યો અને પગે ચાલતો ગયો. તે રાજાએ મનથી વિચાર્યું કે આ ત્રણ કાશ્યપભાઇઓને જેમણે પોતાના શિષ્યો બનાવી દીધા એવા આ પુરૂષની શક્તિ કેટલી અગાધ હશે? રાજાના મનના વિચાર જાણી લેઈને બુદ્ધ ભગવાને કાશ્યપને પૂછ્યું. “ તમે અગ્નિની પૂજા કરવાનું છોડી દીધું તેથી તમને શો લાભ થયો ? ” આ શબ્દો સાંભળીને શ્રમણ કાશ્યપ ઉભા થયા અને પોતાના ગુરૂને હાથ જોડી વંદન કરી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા ” હે ગુરો ! આ અગ્નિ હોત્ર કરવાથી

જન્મ, મરણ અને તેનેજ લગતાં દુઃખોનાં ચક્રમાં હું પડ્યો હતો. મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે અગ્નિ હોત્ર વગેરે કર્યા છે, અને તે દ્વારા મેં ઇચ્છાઓનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેથી ઉલટી ઇચ્છાઓ તો વૃદ્ધિ પામતી ગઈ, તેટલા માટે મેં તેનો ત્યાગ કર્યો છે. અગ્નિમાં બલિદાન આપવાથી જન્મથી છૂટકારો મળ્યો નહિ અને જન્મની સાથે તેને લગતાં દુઃખોથી પણ મુક્તિ મળી નહિ, તેથી મેં બલિદાન વગેરેનો ત્યાગ કર્યો છે. હું શરીરને કષ્ટ આપવામાં 'એકકો' હતો, અને હું તે કામમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાતો, છતાં મને પરમ જ્ઞાન મળ્યું નહિ. તેટલા માટે તે માર્ગ છોડી દઇને નિર્વાણનો—શાન્તિનો માર્ગ મેં શોધ્યો છે. જન્મ, જરા, રોગ અને મરણમાંથી છોડવનારૂં સત્ય મને હવે જડેલું છે; અને તેટલા વાસ્તે અગ્નિહોત્ર આદિ ક્રિયાઓ મેં તજી છે."

તે પછી શ્રમણકાશ્યપ પોતે યોગબળથી મેળવેલી કેટલીક સિદ્ધિઓ બતાવે છે, અને હવે લોકોનાં મન ધર્મ સાંભળવાને બરાબર યોગ્ય થયાં છે એમ જાણી બુદ્ધ ભગવાન્ અહંતાનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે અને છેવટે ચાર મહાન્ સત્યો સરલ રીતે સમજાવે છે. આ વ્યાખ્યાનની એટલી બધી પ્રબળ અસર થાય છે કે બિંબસાર પોતાને બુદ્ધધર્માનુયાયી તરીકે જાહેર કરે છે. મહાન્ કાશ્યપ, બુદ્ધ ભગવાનના શિષ્ય થયા છે અને 'બિંબસાર રાજાએ પણ તે બુદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો છે' એ વાતની ખબર પડતાં બીજે દિવસે લોકોનાં ટોળે ટોળાં બુદ્ધ ભગવાનને જોવાને અને નવો ધર્મ શું છે તે સાંભળવાને ઉત્કંઠા સહિત આવવા લાગ્યાં. જ્યારે મધ્યાહ્ન કાળે બુદ્ધ ભગવાન્ રાજગૃહી નગરમાં ભિક્ષા અર્થે આવ્યા, ત્યારે તે નગરના લોકો ટોળાબંધ તેમની પાછળ ભમવા લાગ્યા.

રાજાએ ઘણી ભક્તિ દેખાડી અને કહ્યું કે "યષ્ટિવન, નગરથી દૂર છે, માટે આ પાસે આવેલા વેણુવનમાં આપ પધારો તો ઘણું સારૂ."

આ ઉપરથી બુદ્ધ ભગવાન્ પોતાના શિષ્યો સાથે વેણુવનમાં રહેવા આવ્યા. આ વેણુવનમાં તેમણે ઘણાં ચાતુર્માસ ગાળ્યાં હતાં, અને ઘણાં સૂત્રો પણ આજ સ્થળે આપ્યાં હતાં.

આ રાજગૃહમાં બુદ્ધભગવાન્ રહ્યા, તે દરમ્યાન સારીપુત્ર, મૌર્દ્ગલાયન અને મૈત્રેયાણીપુત્ર નામના ત્રણ પ્રસિદ્ધ શિષ્યો તેમણે મેળવ્યા. એક દિવસ ભિક્ષાર્થે અશ્વજિત્ રાજગૃહી નગરમાં ફરતા હતા. તે અતિ સ્વરૂપવાન્ હતા, અને તેમની ચાલવાની રીત પણ સામા મનુષ્યનું મન હરણ કરે તેવી હતી. હવે સારીપુત્ર, જે કપિલ નામના ઋષિનો શિષ્ય હતો, તેણે આ અશ્વજીતનું સૌંદર્ય અને ઉમદા દેખાવ જોઇને પૃછ્યું: "તમારા ગુરૂ કોણ છે? અને તમે કયો ધર્મ પાળો છો? આ પ્રશ્નોનો જવાબ આપી મારી શંકા દૂર કરો." અશ્વજીતે જવાબ આપ્યો: "બુદ્ધભગવાન્ મારા ગુરૂ છે. હું આ ધર્મમાં થોડા સમયથી દાખલ થયેલો છું. જ્ઞાનનો સૂર્ય થોડાજ સમયથી ઉગેલો છે, તેથી હું મહાન્ ગુરૂનો ઉપદેશ શી રીતે સમજાવી શકું? છતાં મારા અલ્પ જ્ઞાન પ્રમાણે જણાવું છું કે "જે જે વસ્તુઓ છે, તે સર્વનું કારણ હોય છે, જન્મ મરણનું પણ કારણ છે, અને તે કારણ **ચાર ઉમદા સત્યો** અને **અષ્ટવિધ માર્ગથી** દૂર થઈ શકે છે." એમ કહી ટુંકમાં તે ઉમદાં સત્યો અને માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો, જે સાંભળવાથી બુદ્ધ ધર્મપર તેની આસ્થા થઇ, અને તે પોતાના મિત્ર મૌર્દ્ગલાયન પાસે ગયો. મૌર્દ્ગલાયન પણ સારીપુત્રની

માફક મોટો પંડિત ગણાતો હતો, અને બન્નેને અનેક શિષ્યો હતા. તે બન્ને જણ બુદ્ધભગવાન્ પાસે ગયા, તેમનો શાંતિભર્યો ઉપદેશ સાંભળ્યો, અને બુદ્ધ, સંઘ અને ધર્મ એ ત્રણ 'શરણ' લીધાં, અને સંસારનો ત્યાગ કરી 'શ્રમણ' થયા.

શિવશંકર નામનો એક બ્રાહ્મણપુત્ર જે વંશપરંપરાથી આવેલી યજ્ઞક્રિયા, અને તે નિમિત્તે થતા પશુઓના બલિદાન વગેરેથી કંટાળ્યો હતો, અને તેના કાકાના પુત્રે તથા તેની સ્ત્રીએ તેનું ઘણું નુકશાન કરેલું હોવાથી, તેમનાપર અપ્રીતિ રાખતો હતો, તે બુદ્ધ ભગવાનનો દયાનો અને ક્ષમાનો ઉપદેશ સાંભળી ક્ષમાવાન્ થયો, અને બુદ્ધધર્મની દીક્ષા લેઇ બુદ્ધના બાર મુખ્ય શિષ્યોમાંનો એક થયો. શિવશંકરે દીક્ષા લેતી વખતે પોતાનું નામ બદલી મૈત્રેયાણીપુત્ર એવું નામ રાખ્યું. તેણે બુદ્ધભગવાન્નો ઉપદેશ સાંભળી પોતાના જીવનની સઘળી હકીકત જણાવી અને હું દીક્ષા લેવાને તૈયાર છું એમ પણ નિવેદન કર્યું, ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને પૂછ્યું. "શું તારા હૃદયમાં દ્વેષનો અંશ પણ રહ્યો નથી એવી તારી ખાત્રી છે? તારા કાકાના પુત્રની સ્ત્રીએ તારા પુત્રનું ખુન કર્યું હતું તે બાબત પણ શું તું તારા મનથી તેને ક્ષમા આપે છે? સઘળા જીવો માટે તને દયાભાવ છે? તને નુકશાન કરનારાઓ તરફ પણ પ્રેમ સિવાય બીજી વૃત્તિ તારા હૃદયમાં ઉદ્ભવતી અટકાવવાને તું સમર્થ થયો છે?" તેણે જવાબ આપ્યો. "હે નાથ! ખરેખર તેમજ છે. મારા કાકાના છોકરાની સ્ત્રીએ મને નુકશાન કર્યું છે, તેની મેં ક્ષમા આપી છે. હું તે વાતને ભુલી ગયો છું. હું તેને મારી સઘળી દોલત આપી દઉંછું; કારણ કે હવે મને તેની જરૂર નથી. મારા જીવનમાં હવે એકજ

ભાવના છે, અને તે ભાવના સિદ્ધ થતાં હજારો વર્ષ વીતી જશે તોપણ હું તે જ્યાં સુધી સિદ્ધ નહિ થાય ત્યાં સુધી પ્રયત્ન કર્યા કરીશ, એવી હે પ્રભો ! તમારા ચરણકમળમાં નમીને પ્રતિજ્ઞા કરૂંછું. જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને, હે ગુરો ! તમારી માફક મારી જાતને હું અર્પણ કરીશ; તમે મને દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યો છે, અને શાંતિ આપી છે, તે શાંતિ હું આખા વિશ્વને આપી શકું તેવી સ્થિતિ મેળવતાં સુધી હું પ્રયત્ન ચાલુ રાખીશ. ”

બુદ્ધ ભગવાને ઘણા પ્રેમપૂર્વક જણાવ્યું; “ જેવું તું કહે છે તેવુંજ થશે. હું બુદ્ધ તરીકે તારી પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારૂંછું, અને તે પ્રતિજ્ઞાનો કદાપિ ભંગ થશે નહિ અને તે પ્રતિજ્ઞા સફળ થશે. ” બુદ્ધ ભગવાને તેના માથાપર હાથ મૂક્યો અને તે તેમના પગે પડયો, અને મૈત્રેયાણીપુત્ર (બીજું નામ મૈત્રેયબળદાસ) એવું નામ ધારણ કરી દીક્ષા લીધી અને શ્રમણ થયો.

આ વેણુવનમાં બુદ્ધભગવાન્ રહેતા હતા, તે સમયે મહાકાશ્યપ નામનો એક બ્રાહ્મણ સંન્યાસી તેમનો શિષ્ય થયો; આ મહાકાશ્યપે સત્ય શોધવાને જગતમાં કીંમતી ગણાતી સર્વ વસ્તુઓનો ભોગ આપ્યો, અને બુદ્ધ ભગવાનના નિર્વાણ પછી અજાતશત્રુ રાજાના આશ્રય તળે રાજગૃહમાંજ એક મોટી સભા મેળવી બુદ્ધ ધર્મોનાં બધાં સૂત્રો બીજા ભિક્ષુકોની મદદથી એકઠાં કર્યાં હતાં.

સારીપુત્ર અને મૌદ્ગલાયન પાછળથી બુદ્ધ ધર્મમાં દાખલ થયા, તથા તેમને વિશેષ યોગ્ય જાણી જે પદવી બુધ્ધભગવાને સંઘમાં આપી તેથી આગળના શિષ્યો નારાજ થયા. આ વાતની બુદ્ધભગ-

વાનને જ્યારે ખબર પડી ત્યારે તેમણે બધા ભિક્ષુકોને એકઠા કરી કહ્યું: "હે ભિક્ષુકો! નિર્વાણ મેળવવાને માટે જે માર્ગો મેં કહ્યા છે, તે સ્મરણમાં રાખો; તમે બીજી બાબતો ભૂલી જાઓ, તોપણ ટુંકમાં યાદ રાખજો કે—

सव्व पापस्स अकरणम्
कुसलस्स उपसम्पदा
सचित्तपरियोदपनम्
एतं बुद्धानुसासनम् ॥ धम्मपद ॥ १८३

'સર્વ પ્રકારનાં પાપ નહિ કરવાં, કુશળ કામ કરવાં, અને ચિત્તની શુદ્ધિ કરવી, એજ બુદ્ધ ધર્મ છે.' તમે શા માટે ઇર્ષ્યાથી ધર્મને ભૂલી જાઓ છો?" આ વાક્યોથી શિષ્યોનાં હૃદય શાંત થયાં, પણ આ વખતે બુદ્ધ ભગવાને સંઘની વ્યવસ્થા અને પવિત્રતા જાળવવા માટે કેટલાક નિયમો રચ્યા. આ નિયમોને 'પ્રતિમોક્ષ' કહે છે, અને આ પ્રથમ મળેલી સભા 'શ્રાવકસંનિપાત' તરીકે ઓળખાય છે.

સારીપુત્ર અને મૌદ્ગલાયન પછી કેટલાક સમય સુધી નવા શિષ્યો નહિ થવાથી લોકોનો ઉત્સાહ ધીમે ધીમે ઘટવા લાગ્યો અને જ્યારે બુદ્ધના સાધુઓ ભિક્ષાર્થે નગરમાં જાય, ત્યારે લોકો તેમના તરફ અપમાનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા, ત્યારે તે ભિક્ષુકોએ આવીને બુદ્ધ ભગવાનને સઘળી હકીકત નિવેદન કરી, તે ઉપરથી તેમણે કહ્યું: "હે ભિક્ષુકો! લોકો જેને અકલ્યાણનો માર્ગ સમજે છે, તેજ ચિર-

કાળના કલ્યાણનો માર્ગ છે. માટે તેમને જણાવજો કે, બુદ્ધ પ્રથમના બુદ્ધોની માફક ધર્મરાજ્ય ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. લોકોને સત્યમાર્ગ સમજાવવા શિવાય તેમની પાસે બીજું હથિયાર નથી. જે તેમના શિષ્યો થાય છે, તે પણ સત્યના બળથીજ થાય છે, અને સત્યના બળથીજ સંઘની સંખ્યા વધશે. ”

બુદ્ધ ભગવાન્ આ રીતે રાજગૃહમાં ઉપદેશ આપતા હતા, અને લોકોને સત્યધર્મ તરફ દોરતા હતા, તે બાબતની કપિલવસ્તુમાં તેમના પિતા શુદ્ધોદનને ખબર પડી. બુદ્ધને કપિલવસ્તુ આવવાનું આમંત્રણ આપવા તેમના પિતાએ કેટલાક સામંતો મોકલ્યા અને તેમની સાથે કહાવ્યું કે “ તમારા પિતા મરણની તૈયારીમાં છે, માટે તેમનું મુખ જોવું હોય અને તેમનું દુઃખ ઓછું કરવું હોય તો તરત કપિલ-વસ્તુ તરફ વિહાર કરો. ” યશોધરાએ પણ નવ સવારોને મોકલ્યા અને કહાવ્યું કે “ રાહુલની માતા, જેવી રીતે કુમુદ ચંદ્રની ઝંખણા કરે તેવી રીતે, તમારા દર્શન માટે આતુર બની છે. જો તમને ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ હોય તો તેમાં તે પોતાનો ભાગ માગે છે. ”

આ બધા દૂતો જ્યારે બુદ્ધ ભગવાન્ વેણુવનમાં ધર્મનો ઉપ-દેશ આપતા હતા, તે વખતે આવી પહોંચ્યા; અને ધર્મ શ્રવણ કરવામાં એટલા મશગુલ બન્યા કે પોતાને કહેવાની વાતજ ભૂલી ગયા ! તેઓ માત્ર ભગવાનના મુખપ્રતિ ધારી ધારીને જોવા લાગ્યા, અને તરતજ ‘ શ્રમણ ’ થયા. આ પ્રમાણે શુદ્ધોદન રાજાએ નવ વાર જૂદા જૂદા સામંતોને ભલામણો કરી કરીને મોકલ્યા, પણ નવે વાર તે બધા બુદ્ધના શિષ્યમંડળમાં દાખલ થયા. પછી સિદ્ધાર્થ કુમારના સોબતી ઉદાયીને રાજાએ મોકલ્યો. તેણે વેણુવન પાસે આવતાં પાસેના ઝાડની

ન્હાની ન્હાની કુંપલો તોડી પોતાના કર્ણવિવર બંધ કર્યા, કે જેથી બુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ તેના કાનમાં ન પડે ! તે વેણુવનમાં દાખલ થયો અને શુદ્ધોદાન રાજાનો તથા યશોધરાનો સંદેશો કહી બતાવ્યો.

તે વખતે બુદ્ધ ભગવાને નમ્રતાથી લોકો સમક્ષ કહ્યું: " હું હવે જઇશ; મારી ત્યાં જવાની ઇચ્છા છે, તેમજ કર્તવ્ય છે. જેમણે જીવન આપ્યું તે માતપિતા તરફ પૂજ્યભાવ બતાવવો એ પુત્રની ફરજ છે."

એમ જણાવી તે રાજગૃહથી કપિલવસ્તુ તરફ જવા નીકળ્યા. સંઘના નિયમ પ્રમાણે નગરની બહાર ઉદ્યાનમાં તે ઉતર્યા. આ વાતની તે નગરમાં ખબર પડતાં સર્વત્ર આનંદ વ્યાપી રહ્યો. બુદ્ધભગવાન્-ના પિતા, કાકા વગેરે સ્વજનો તથા નગરલોકો (બાળકથી તે વૃદ્ધ સુધી) દરેક તેમના દર્શનાર્થે આવ્યા. શુદ્ધોદન રાજા કેટલીકવાર સુધી કાંઇ પણ બોલી શક્યો નહિ. પુત્રના મુખ સામું જોયાં કર્યું, અને પુત્રે પિતાના મુખ સામું જોયું; પણ બન્નેમાંથી એક પણ ઘણીવાર સુધી એક પણ અક્ષર બોલ્યા નહિ. રાજાએ મનથી વિચાર કર્યો: " અહા ! આ પુત્રે જો રાજ્ય કરવું ધાર્યું હોત તો પ્રતાપી રાજા થાત, શ્રાંધાતાની માફક ચક્રવર્તી થાત, આ જીંદગીમાં તેને શો આનંદ પડતો હશે ? " બુદ્ધભગવાન્ પોતાના પિતાના હૃદયનો આશય સમજી ગયા, અને તેમને સદ્ધર્મ તરફ વાળવાના હેતુથી આ પ્રમાણે પ્રતિ-બોધ આપ્યો. " હું જાણું છું કે રાજાનું મન રાગપૂર્ણ છે, અને તે રાગને લીધે દુઃખમાં દુઃખ ઉમેરાય છે. તમારૂં મન શાંત કરો, રાગ વિમુક્ત કરો, કોઇ પણ પુત્રે પિતાને નહિ આપેલો એવો ધાર્મિક ખોરાક હું આપુંછું તે સ્વીકારો.

કર્મ પ્રમાણે મનુષ્યને ફળ મળે છે; તેટલા માટે પોતે કેવાં કામ કરે છે તે બાબત દરેકે સાવધ રહેવું જોઇએ. મરણ વખતે જીવ એકલો જાય છે. કેવળ તેનાં સારાં કે નરસાં કૃત્યો તેની સાથે જાય છે. નિર્વાણ એજ પરમ શાંતિનું સ્થળ છે; એજ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આનંદ છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો દુઃખ ગર્ભિત અને ભયપૂર્ણ છે, સર્પની સાથે વસવા સમાન છે. કયો સુજ્ઞ મનુષ્ય તેમાં આનંદ માને? સુજ્ઞ મનુષ્ય જુએ છે કે આખું વિશ્વ કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે વિકારોથી બળી રહ્યું છે; અને જ્યાં સુધી જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ છે ત્યાં સુધી શાંતિ સંભવેજ શી રીતે? તૃષ્ણાના નાશથી પરમ શાંતિ મળેછે. ત્યાં હથીઆરની કે લશ્કરની જરૂર નથી, ત્યાં હાથી, ઘોડા, રથ કે પાયદલની આવશ્યકતા નથી; જો મનુષ્ય લોભ, ક્રોધ અને અજ્ઞાન ઉપર જય મેળવે તો આ જગતમાં તેને જીતવા યોગ્ય કાંઇ રહેતું નથી. તેજ ખરો ચક્રવર્તી છે, તેજ ખરો વિજેતા છે."

આ શબ્દો સાંભળીને રાજાને હદબાર સંતોષ થયો. અને હાથ જોડી તે બોલી ઉઠયો: "આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! આજે મારો આત્મા પ્રસન્ન થયો છે; આજે મને પરમ સંતોષ થયો છે; આજે દુઃખમાંથી છૂટવાનો સત્યમાર્ગ મેં જાણ્યો છે; આજે પુત્ર જન્મની સફળતા થઇ છે. હે પુત્રરત્ન! તેં સંસારનો ત્યાગ કર્યો, તેં તપશ્ચર્યા કરી અને પરમ ફળ મેળવ્યું તે બધું બહુ સારૂં કર્યું. જો તેં ચક્રવર્તી રાજા થવાની દરકાર કરી હોત તો મને અને આખા જગતને દુઃખમુક્ત થવાનો અદ્વિતીય લાભ શીરીતે મળી શકત? મને આજના જેવો આનંદ કદાપિ થાત નહિ." આ શબ્દો બોલતાં બોલતાં રાજાનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું અને આંખમાંથી હર્ષના અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં.

બીજે દિવસે ભિક્ષા માગવાને સમયે બુદ્ધ ભગવાન્ હાથમાં પાત્ર લેઇ કપિલવસ્તુ ચાલ્યા. જ્યારે તેઓ નગરનાં દ્વાર સમીપ પહોંચ્યા ત્યારે વિચાર કર્યો કે નગરમાં ફરતા ફરતા રાજદ્વાર તરફ જવું તે ઠીક છે કે સિધાજ ત્યાં જવું એ વધારે ઠીક છે? આખરે સંઘના નિયમ પ્રમાણે ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવાનો નિશ્ચય કર્યો. જ્યારે રાજાને ખબર પડી કે રાજકુંવર ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગતો ફરે છે, ત્યારે શુદ્ધોદન રાજા એકદમ ચકિત થયો અને બુદ્ધ ભગવાન્ જ્યાં ભિક્ષા માગતા હતા ત્યાં આવીને કહેવા લાગ્યો: "હે પ્રભો! તમે અમને શું કરવા શરમમાં નાખો છો? અન્નને વાસ્તે શા સારૂ ભિક્ષા માગોછો? શું આટલા ભિક્ષુકોને જમાડવા જેટલું પણ સામર્થ્ય મારામાં નથી?"

બુદ્ધભગવાને જવાબ આપ્યો. "આ અમારા કુળનો ધર્મ છે."

શુદ્ધોદન રાજાએ કહ્યું: "પણ આપણે તો ઇક્ષ્વાકુ વંશમાંથી ઉતરી આવ્યા છીએ, અને આપણા વંશમાં કોઇએ હજુ સુધી ભિક્ષા માગી નથી."

બુદ્ધભગવાને જવાબ વાળ્યો. "તમે અને તમારૂં કુટુંબ તે ઇક્ષ્વાકુ વંશમાંથી ઉતરી આવ્યા હો, પણ હું તો પ્રાચીન બુદ્ધોનો વંશજ છું, અને તેઓ તો મારી માફક ભિક્ષા માગીનેજ ઉદર-નિર્વાહ કરતા હતા."

શુદ્ધોદને કાંઇ પણ જવાબ ન આપ્યો. પણ બુદ્ધભગવાનનું પાત્ર લેઇને તેમને રાજમહેલ તરફ દોરી ગયા. તે મહેલમાં તેમને માન આપવાને કુટુંબના સઘળા મનુષ્યો અને નોકરો વગેરે એકઠા થયા હતા. પણ યશોધરા તે દિવાનખાનામાં આવી નહતી. તે પ્રેમમૂર્તિએ

એમજ વિચાર્યું હતું કે જો રાજકુમારમાં કાંઈ પણ દિલસોજી રહી હશે તો તે મારી પાસે ચાહી ચાલીને આવશેજ.

આ વિચારથી તે ઓરડામાંજ બેસી રહી, બુદ્ધભગવાન્ તેણીના મનના ભાવ જાણતા હતા તેથી બે શિષ્યો સાથે પોતે યશોધરા બેઠી હતી તે ઓરડામાં ગયા. તે બે શિષ્યોને તેમણે ચેતવણી આપી કે "આપણા સંઘના નિયમ પ્રમાણે શ્રમણે સ્રીને અડકવું જોઈએ નહિ અથવા અડકવા દેવી જોઇએ નહિ; છતાં પણ જો તે યશોધરા આવી મને અડકે તો તેને તમે રોકતા નહિ." બુદ્ધભગવાને પીળાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં, તેમનું મુખ તથા માથું મુંડાવેલું હતું અને એવી સ્થિતિમાં જ્યારે તે ઓરડામાં તેઓ દાખલ થયા ત્યારે યશોધરા જો કે આવી સ્થિતિમાં તે હશે, એમ જાણુતી હતી, છતાં આ વખતે તેણીનું મન કાબુમાં ન રહ્યું, તે તેમના પગે બાઝી પડી અને તેણીની આંખમાંથી અશ્રુની ધારા ચાલવા લાગી. પણ પોતાની અને બુદ્ધભગવાનની વચ્ચે અગમ્ય મહાસાગર જેટલું અંતર્ જોઈને છેવટે તે ઉભી થઈ અને બાજુએ ઉભી રહી.

શુદ્ધોદન રાજાએ કહ્યું: "હે પુત્ર! જ્યારથી તું ઘર છોડીને ગયો છે, ત્યારથી આ સતી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, એકવાર જમે છે, રાત્રિએ સાદડી પર પડી રહે છે, અને અસહ્ય દુઃખ અનુભવે છે."

બુદ્ધે દયાપૂર્ણ મુખ યશોધરા તરફ ફેરવીને પોતાનો પૂર્વ ભવનો સંબંધ કહ્યો અને પ્રસંગને અનુસરતો યોગ્ય ઉપદેશ આપ્યો. યશોધરા તે મતની 'ઉપાસિકા' થઈ; અને જ્યારે પાછળથી બુદ્ધ-

ભગવાનની ઇચ્છા વિરૂધ્ધ* તેમને સાધ્વીનો વર્ગ સ્થાપવો પડ્યો ત્યારે
તે બુધ્ધમતની મુખ્ય સાધ્વી થઇ.

બુદ્ધભગવાનની માસી પ્રજાપતિ ગૌતમી, જેણે સિદ્ધાર્થકુમાર
ને ઉછેર્યો હતો, તેના પુત્ર નંદનો વિવાહ અને રાજ્યાભિષેક બીજે
દિવસે હતો. તે આ શુભ દિવસે પોતાના ભાઇ બુદ્ધભગવાનને મળવા
ગયો. બુદ્ધ ભગવાને એવો તો અલૌકિક બોધ આપ્યો કે તેથી
પલળીને તેણે રાજ્યસુખ અને વિવાહસુખ અસાર માન્યું
અને તુરતજ દીક્ષા લીધી. રાજભવનમાં આથી હાહાકાર વર્તાઇ
રહ્યો, અને તેનું મન ફેરવવાને ઘણો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, જે
સર્વ વ્યર્થ ગયો. અનંતકાળના સુખની જેને ઝાંખી થઇ હોય તે શું
આ પૃથ્વીનાં દુઃખગર્ભિત અને ક્ષણિક સુખથી કદાપિ સંતુષ્ટ બને ?

આ વાતને એક અઠવાડીયું થઇ ગયું અને યશોધરાએ
પોતાના પુત્ર રાહુલને વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવીને કહ્યું: “આજે તારા
પિતા પાસે જઇ પિતૃધન માગજે.” રાહુલને સાત વર્ષ થયાં હતાં,
પરંતુ પોતાના પિતા કોણ છે તે તે જાણતો નહતો; તેથી તેણે સરળ-
તાથી પૂછ્યું: “મારા પિતા કોણ છે ? રાજા શુદ્ધોદન સિવાય હું
કોઇને ઓળખતો નથી.” યશોધરાએ બારીએથી આંગળી બતાવી કહ્યું:

---

*સ્ત્રીઓ વાસ્તે 'ભિક્ષુણી' વર્ગ સ્થાપવાની બુદ્ધદેવની ઇચ્છા ન હતી.
પણ જ્યારે એમના પિતાના મરણ પછી વિધવા બનેલી એમની
અપરમાતા પ્રજા પતિ ગૌતમીએ ઘણો આગ્રહ કર્યો અને જ્યારે
બુદ્ધ દેવના પ્રિય શિષ્ય આનંદે તે પ્રજાપતિ વાસ્તે ઘણીજ ભલામણ
કરી ત્યારે ભિક્ષુણી વર્ગ સ્થાપવાની તેમણે રજા આપી અને 'ભિક્ષુણી'
ઓ વાસ્તે ઘણા સખત કેટલાક નિયમો બાંધ્યા.

" જો ! પેલા ઉજ્વળ શાંત મૂર્તિવાળા સંન્યાસી જેવા જણાય છે, એ તારા પિતા છે; તેમની પાસે પુષ્કળ ધન છે. માટે તેમની પાસે જઇને તે માગજે અને કહેજે કે હું તમારો પુત્ર છું, હું શાક્ય-વંશનો નેતા થઇશ; હું તમારી પાસેથી વારસો મેળવવા માગું છું, માટે મને તે આપો."

રાહુલ સીધો બુધ્ધભગવાન્ પાસે ગયો અને નિર્ભયરીતે પ્રેમ-પૂર્વક કહેવા લાગ્યો: " હે પિતા ! તમારી પાસે આવવાથી મને ઘણો આનંદ થાય છે, " બુધ્ધભગવાને જવાબ ન આપ્યો, પણ ભોજન કર્યા પછી વડવનમાં તે રહેતા હતા ત્યાં જવા નીકળ્યા.

રાહુલ ત્હેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો અને વારસો માગવા લાગ્યો. બુધ્ધભગવાને કે તેમના શિષ્યોએ તેને તેમ કરતો અટકાવ્યો નહિ. વડવનમાં જઈ બુધ્ધ ભગવાને વિચાર્યું કે " જે ધન એને જોઇએ છે તે ક્ષણિક અને નાશવંત છે, માટે બોધિવૃક્ષ નીચે ધ્યાન કરતાં મને જે સપ્ત રત્નો મળ્યાં હતાં તેજ હું તેને આપીશ, અને તેને આધ્યા-ત્મિક શકિતઓનો વારસ બનાવીશ." પછી સારિપુત્રને કહ્યું કે "રાહુલને શ્રમણ બનાવો, " અને તુરતજ તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું.

જ્યારે આ સમાચાર રાજકુટુંબને વિદિત થયા, ત્યારે સર્વ કોઇ શોકાતુર થયું; કારણકે નન્દે થોડાજ દિવસ ઉપર શ્રમણ પદ-અંગીકાર કર્યું હતું. શુદ્ધોદન રાજાના બન્ને પુત્રો શ્રમણ થયા હતા, અને પૌત્ર રાહુલ પણ શ્રમણ થયો, તેથી શુદ્ધોદનની નિરાશામાં વૃદ્ધિ થઇ અને તેટલા માટે બુદ્ધ પાસે જઇ કહ્યું કે " આજથી **મા-બાપની રજા સિવાય** ' સંઘ ' માં કોઇને પણ દીક્ષા ન આપવી એવો નિયમ દાખલ કરો. " સમયજ્ઞ બુદ્ધ ભગવાને તે માગણી

સ્વીકારી, અને થોડા દિવસ ત્યાં રહી રાજગૃહ તરફનો માર્ગ લીધો.

માર્ગમાં અનોમા નદીને કાંડે અનુપ્રિય નામના વનમાં થોડોક સમય રહ્યા, તે સમયે તેમના સ્વજનોમાંથી અને શાક્યોમાંથી કેટલાક તેમના શિષ્યો થયા, જેમાં મુખ્ય આનંદ, દેવદત્ત, ઉપાલિ અને અનિરૂદ્ધ છે. આનંદ બુદ્ધભગવાનના કાકાનો પુત્ર હતો. તે નિરંતર તેમની સાથે રહેતો હતો, અને મરણ પ્રસંગે પણ તે સાથેજ હતો. દેવદત્ત પણ તેમના કાકાનો છોકરો હતો, પણ પાછળથી તેમનો પ્રતિસ્પર્ધી થયો, અને બુદ્ધભગવાન્ ઉપર કલંક લાવવાને પણ તે ચૂક્યો નહતો. ત્રીજો ઉપાલી જાતનો હજામ હતો, પણ તેની ધાર્મિક વૃત્તિ બેહદ હતી, અને તેની બુદ્ધિ બહુ વિલક્ષણ હતી તેથી તે સંઘનો મોટો નાયક બન્યો હતો, અનિરૂદ્ધ માનસશાસ્ત્રમાં અતિ પ્રવીણ હતો.

ગુરૂતરીકેના જીવનમાં બુદ્ધભગવાને અનેક શિષ્યો કર્યાં. ઉચ્ચ તેમજ નીચ, શ્રીમંત તેમજ ગરીબ, બ્રાહ્મણ તેમજ ચાંડાળ, જૈનો તેમજ આજીવિકો, સંન્યાસી તેમજ ગૃહસ્થી, લુંટારા તેમજ મનુષ્યાહારી, ઉમરાવ તેમજ ખેડુત, પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓ સઘળી જાતના મનુષ્યો તેમના શિષ્યો થયા. કેટલાક ‘શ્રમણ’ થયા, ત્યારે બીજાઓ તે મત સ્વીકારી ‘શ્રાવક’ અથવા ‘ઉપાસક’ થયા.

તેમના અનુયાયીઓમાંથી કેટલાકનાં નામ આપણે યાદ કરી શકીશું. કોશલ દેશનો પ્રસેનજીત રાજા, કપિલ મતાનુયાયી પંચશિખ, કાશીનો મહા કાત્યાયન, કૌશાંબીનો રાજા ઉદયન, દનમતી ગામનો બ્રાહ્મણોનો ઉપરી કુટદન્ત, એકનાલ નામના બ્રાહ્મણ નગરનો ભારદ્વજ, કોશલ દેશને ત્રાસ ઉપજાવનાર–મોટો લુંટારો—અંગુલી

માલ, આલવાઈ ગામનો મનુષ્યોનો પણ આહાર કરનાર આલવક, દોરડાપર નાચનાર–કસરતી ઉગ્રસેન, હજામ ઉપાલી, અને રસ્તો સાફ કરનાર સુનીત—આ સર્વમાં કેટલાક ' શ્રમણ ' થયા, અને કેટલાક ' ઉપાસક ' થયા.

આ બધા શિષ્યમંડળમાં બુદ્ધધર્મનો ફેલાવો કરવાને ઉપદેશ આપનાર તરીકે બાર શિષ્યો પ્રસિદ્ધિને પામ્યા છે, તેઓનાં નામ, અજ્ઞાત કૌડિન્ય, અશ્વજીત, સારિપુત્ર, મૌદ્ગલાયન, મહા કાશ્યપ, મહાકાત્યાયન, અનિરૂદ્ધ, ઉપાલી, પિંડોળાભારદ્વજ, કૌસ્થિલ, રાહુલ, અને પૂર્ણમૈત્રેયાણીપુત્ર એ પ્રમાણે છે.

જ્યારે બુદ્ધભગવાને પ્રથમ વર્ષા ઋતુ વેણુવનમાં ગાળી, ત્યારે કોશલ દેશની શ્રાવસ્તી નગરીનો સુદત્ત નામનો એક ધનવાન વણિકપુત્ર દરરોજ ધર્મ શ્રવણ કરવા આવતો હતો. નવા ધર્મની પવિત્રતા, શાંતિ, આનંદ, પ્રેમ અને કરૂણા જોઈ, તથા બુદ્ધ ભગવાનનું અનુપમ જીવન જોઇ તેણે બુદ્ધધર્મ અંગીકાર કર્યો. આ સુદત્ત ગરીબોનો બેલી, નિરાધારનો આધાર, અને દાન આપવામાં અગ્રેસર હતો, તેથી તે ' અનાથ પિંડદ ' એ નામથી વિખ્યાત થયો હતો. તે બુદ્ધભગવાનને શ્રાવસ્તી નગરીમાં આવવાનું નિમંત્રણ કરી સ્વદેશ ગયો. શ્રાવસ્તી, કોશલ દેશની રાજધાની હતી, ત્યાં પ્રસેનજીત રાજા રાજ્ય કરતો હતો, અને તેના પુત્રના નામ ઉપરથી ત્યાં આવેલા એક રમણીય વનનું નામ જેતવન રાખવામાં આવ્યું હતું. અનાથ-પિંડદે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી તે વન ખરીદી લીધું, અને બુદ્ધના સાધુઓને વાસ્તે એક ભવ્ય ' વિહાર ' (આશ્રમસ્થાન) બંધાવ્યો,

અને તે બુદ્ધ અને તેમના શિષ્યોને વાસ્તે તેણે ખુલ્લો મૂક્યો. અહીં બુધ્ધભગવાને ઘણી વર્ષાઋતુઓ પસાર કરી હતી, અને ઘણાં વ્યાખ્યાનો અને સૂત્રો આજ સ્થળે આપવામાં આવ્યાં હતાં. બુદ્ધધર્મને આશ્રય આપનારાઓમાં વૈદ્ય જીવકને ભુલવો જોઇએ નહિ. જીવક, બિંબસાર રાજાનો સામાન્ય વૈદ્ય હતો, અને બુધ્ધ અથવા તેમના શિષ્યોની તનદુરસ્તીની સારવાર કરવાને તેને રોકવામાં આવ્યો હતો. પ્રથમ ભિક્ષુકો ચિંથરાં અને ફાટેલાં વસ્ત્ર પહેરતાં હતાં, પણ તેથી અનેક પ્રકારના રોગ ઉદ્ભવતા હતા, તે અટકાવવાને તેની સૂચનાથી બુધ્ધભગવાને નિયમ કર્યો કે 'શ્રાવકો' જે વસ્ત્ર ખુશીથી આપે તે સ્વીકારવામાં 'ભિક્ષુકો' ને દોષ નથી. શ્રાવસ્તીના એક **જૈન વ્યાપારી** મિગરાની પુત્રવધૂ પણ બુધ્ધ ધર્મને આશ્રય આપનાર તરીકે સુપ્રસિધ્ધ છે.

તેના ઉપદેશથી મિગાર બૌધ્ધધર્મી થયો, અને તેથી તે વિશાખા નામની સ્ત્રી 'મિગારની માતા' તરીકે બૌધ્ધ ગ્રન્થોમાં વિખ્યાત છે. તે બુધ્ધધર્મની ઉપસિકાઓમાં મુખ્ય થઈ, અને શ્રાવસ્તી પાસે પૂર્વારામ નામનો વિહાર તેણે બંધાવી આપ્યો. આ વિહાર જેતવનના વિહાર કરતાં સહેજ ઉતરતો હતો, પણ બીજી બધી રીતે ઘણો ઉત્તમ હતો.

અમ્બપાલી નામની સ્ત્રી જે ઘણી સુંદર હતી, અને ગીતમાં અતિ કુશળ હતી, તેણે પોતાનો પ્રાસાદ અને આમ્રવન બુધ્ધસંઘને અર્પણ કર્યું અને પોતે 'ભિક્ષુણી' થઈ. બુધ્ધ ભગવાનની આટલી લોકપ્રિયતા જોઈ, તથા નવા મતના 'શ્રાવકો' એ જે ભેટો સંઘને અર્પવા માંડી તેથી કેટલાક તે વખતના જાદા જાદા પંથના નાયકોના

હૃદયમાં ઈર્ષ્યાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો, અને બુદ્ધ ભગવાનની કીર્તિને કલંક લગાડવા અને લોકોની નજરમાં તેમને હલકા પાડવા તેઓએ કેટલાક હલકા પ્રયત્ન કર્યા. અન્ય મતવાળાઓએ ચિંચા નામની એક સ્ત્રીને પોતાના તંત્રમાં લીધી. જ્યારે સાયંકાળે બુદ્ધના ઉપાસકો ધર્મ શ્રવણ કરી 'વિહાર'થી નગર તરફ જતા હતા, ત્યારે ચિંચાને વસ્ત્રાભૂષણ સજાવી 'વિહાર' તરફ મોકલી: લોકોએ તેણીને પૂછ્યું. "તું ક્યાં જાય છે?" તે કાંઇ પણ બોલ્યા વિના ચાલી ગઇ. પ્રાતઃકાળે જ્યારે લોકો નગરમાંથી 'વિહાર' તરફ જતા હતા ત્યારે ચિંચા વિખરાયેલા પોશાક સાથે વિહાર તરફથી નગર તરફ જતી હતી. આવા નીચ કૌશલથી કેટલાકના મનમાં બુદ્ધ ભગવાનના ચરિત્ર વિષે શંકા ઉપજાવવા તે સમર્થ થઇ. એક દિવસ સર્વ મનુષ્યોની સમક્ષ આવી તે બોલી: "મને બુદ્ધથી ગર્ભ રહ્યો છે." તેણે પેટે એક ન્હાનો જોડો બાંધ્યો હતો, જે દૈવજોગે છૂટી જવાથી તેનું પોગળ ફુટી ગયું! હવે તે લોકોએ બીજી એક સુન્દરી નામની સ્ત્રીને વશ કરી. તે જગ્યાએ જગ્યાએ કહેવા લાગી કે "બુદ્ધનું ચરિત્ર સારૂં નથી" આ વાત જ્યારે થોડી ઘણી ફેલાઇ ત્યારે તે લોકોએ કેટલાક દારૂડીઆ પાસે તેને મારી નખાવી અને તેનું મુડદું તેમના 'વિહાર' પાસે નાંખ્યું અને જગતને જાહેર કર્યું કે બુદ્ધે પોતાનું કલંક છુપાવવા આ બીજું પાતક કર્યું છે. પણ થોડાક દિવસે તે દારૂડીઆઓ દારૂના ઘેનમાં હતા ત્યારે ઘેનમાં ને ઘેનમાંજ તેઓથી બોલી જવાયું કે "અમારી સત્તા એટલી બધી છે કે બુદ્ધનું પણ ચરિત્ર સુંદરીને મારીને કલંકિત કરવા અમે સમર્થ છીએ." આ પ્રમાણે બુદ્ધભગવાનના ચરિત્રપર આવેલું કલંકરૂપી વાદળ, સત્યના સૂર્યપ્રકાશ આગળ, અદૃશ્ય થયું, અને જ્યારે

આ દારૂડીઆઓને ન્યાયસભામાં બોલાવવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓએ પોતાનું પાપ કબુલ કર્યું અને જે લોકોએ તેમને આ નીચ કામ કરવા ઉશ્કેર્યા હતા તેમનાં નામ પણ આપી દીધાં ! એક વખત ખોરાકમાં ઝેર ભેળવી શ્રીગુપ્ત મારફતે બુદ્ધભગવાનનો પ્રાણ લેવા અન્ય મતવાળાઓએ યુક્તિ રચી, પણ બુદ્ધ ભગવાનના જાણવામાં તે વાત આવી અને તેમણે તે શ્રીગુપ્તને ક્ષમા આપી; અને દ્વેષ, દ્વેષથી નહિ પણ પ્રેમથીજ નાશ પામે છે, એ ઉત્તમ સિદ્ધાંત ખરો પાડી બતાવ્યો.

બુદ્ધ ભગવાનને જ્યારથી બોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, ત્યારથી તેમનું **દરરોજનું જીવન** કેવા પ્રકારનું હતું, તે સંબંધી જો કાંઇ પણ જાણવામાં આવે તો તે ઉપયોગી જણાશે, એમ ધારી અત્રે તે નિવેદન કરવામાં આવે છે.

"બુદ્ધભગવાન્ પ્રાતઃકાળમાં પાંચ વાગ્યાને સુમારે જાગૃત થતા, અને પોતાના શિષ્યને શ્રમ ન પડે તે ખાતર જાતેજ સ્નાન કરી વસ્ત્ર પહેરી લેતા. તે પછી ભિક્ષા માગવાનો સમય થાય ત્યાં સુધી તે એકાંત જગ્યામાં જતા અને ધ્યાનમાં બેસતા હતા. જ્યારે ભિક્ષાનો સમય થાય ત્યારે ત્રણ વસ્ત્ર પહેરીને હાથમાં પાત્ર લેતા, અને કેટલીક વાર એકલા, અને કેટલીક વાર શિષ્યો સાથે, પાસેના ગામ કે નગરમાં, કેટલીકવાર સાધારણ રીતે અને કેટલીકવાર ચમત્કારો સાથે, દાખલ થતા હતા.

પછી લોકો ઘરમાંથી બ્હાર નીકળી તેમને ભોજન ગ્રહણ કરવાનો આગ્રહ કરતા હતા, જે ભોજન તે ત્યાંને ત્યાંજ ખાઇ લેતા હતા. જ્યારે ભોજન પૂરૂં થઇ રહે ત્યારે લોકોની આધ્યાત્મિક શક્તિ

તપાસીને તેમના અધિકાર મુજબ ઉપદેશ આપતા હતા, જે સાંભળી કેટલાક 'ઉપાસક' અથવા 'શ્રાવક' નું વ્રત અંગીકાર કરતા હતા, ત્યારે કેટલાક 'શ્રમણ' માર્ગ ગ્રહણ કરતા હતા, અને કેટલાક તે કરતાં પણ ઉચ્ચ અવસ્થાનો અનુભવ કરતા હતા. આ પ્રમાણે લોકો ઉપર ઉપકાર કરી તેઓ પોતાને સ્થાનેથી ઉઠી, જે વનમાં પોતે ઉતર્યા હોય ત્યાં જતા હતા; અને ત્યાં બીજા શિષ્યો ભોજન કરીને આવે ત્યાં સુધી તે શિષ્યોની રાહ જોતા બ્હારના ભાગમાં બેસતા હતા. પછી દ્વાર આગળ ઉભા રહી કેટલીક ઉપયોગી બોધપ્રદ સૂચનાઓ આપતા, અથવા તો કોઇક શિષ્યને ધ્યાનનો અમુક વિષય તેની આત્મિક શક્તિઅનુસાર જણાવતા હતા. જ્યારે શિષ્યો ધ્યાન વાસ્તે જતા ત્યારે બુદ્ધભગવાન્ થોડોક સમય આરામ લેતા હતા, અને જ્યારે શરીરને આરામ મળી રહે કે તરતજ ઉઠી પાસેના મનુષ્યોને કેવી રીતે પોતે મદદ કરી શકે, તેનો વિચાર કરતા હતા. સાંજના ચાર પાંચ વાગે પાસેના ગામના કે નગરના લોકો તેઓ જ્યાં ઉતર્યા હોય ત્યાં પુષ્પના ઉપહાર લેઇને આવતા હતા. ત્યાં વ્યાખ્યાન કરવાની જગ્યામાં આ પ્રમાણે આવીને બેઠેલા ઉપાસકો વગેરેને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે સત્યનો બોધ કરતા હતા. સંધ્યાકાળે તે લોકો પાછા જતા, ત્યારે તે કેટલીક વખત સ્નાન કરતા હતા. અને ધ્યાન વાસ્તે બેઠેલા શિષ્યો બધા તેમની પાસે એકઠા થતા હતા. તેમાંના કેટલાક શિષ્યો પોતાનો અનુભવ જણવતા, ત્યારે કેટલાક પોતાને પડેલી શંકા પૂછી તેનો પ્રત્યુત્તર માગતા અને કેટલાક સત્યનો બોધ આપવા પ્રાર્થના કરતા હતા. આ પ્રમાણે ધર્મસંબંધી વાર્તાલાપ કરવામાં રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર વીતી જતો; બાકીની રાત્રિનો કેટલોક ભાગ

ધ્યાનમાં પસાર થતો, અને કેટલોક ભાગ શાંત નિદ્રામાં જતો. પ્રાતઃકાળ થવા માંડે ત્યારે જાગૃત થઇ જગતના લોકોને પોતાની નજર આગળ ઉભેલા કલ્પી તેમાંથી કોણ કોણ મદદ મેળવવા લાયક છે, અને તેમને કેવી રીતની મદદ આપી શકાય તેમ છે તેનો વિચાર કરતા હતા. શિયાળા ને ઉનાળાના મળી આઠ માસ સુધી તે જૂદે જૂદે સ્થળે વિચરતા હતા. પણ વર્ષાઋતુમાં ચાર માસ સુધી તે એકજ સ્થળે રહેતા હતા. આ પ્રમાણે ભગવાન્ બુદ્ધસ્વામી પોતાનો સમય નિર્ગમન કરતા હતા."

પ્રકરણ ૧૦ મું—નિર્વાણ.

ક્ય મુનિ જ્યારથી બુદ્ધ થયા ત્યારથી ઉપર પ્રમાણે જૂદે જૂદે સ્થળે ઉપદેશ આપતા હતા અને અનેક જીવોને દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવતા હતા.

બુદ્ધભગવાન્ નિર્વાણ પામ્યા તે અગાઉ થોડાં વર્ષ પહેલાં તેમના કાકાનો પુત્ર દેવદત્ત, જે તેમનો શિષ્ય થયો હતો, તેણે સંઘમાં વિક્ષેપ પાડ્યો. દેવદત્ત જ્યારે કૌશાંબિ ગયો, ત્યારે તે નગરના મનુષ્યોએ તેનું અપમાન કર્યું. આ અપમાન સહન નહિ થવાથી તે રાજગૃહ ગયો, અને ત્યાં નવો મત સ્થાપવાની તેની પ્રબળ ઇચ્છા થઇ. બિંબસાર રાજાના પુત્ર અજાતશત્રુએ રાજગૃહમાં તેને એક ‘ વિહાર ’ બંધાવી આપ્યો. જ્યારે બુદ્ધભગવાન્ રાજગૃહમાં વેણુવનમાં વર્ષાઋતુ ગાળવા આવ્યા, ત્યારે દેવદત્ત કે જે હજુ પોતાને બુદ્ધનો અનુયાયી કહેવરાવતો હતો તેણે પોતાના આગેવાનીપણા નીચે નવો અને વધારે સખ્ત નિયમવાળો ધર્મ સ્થાપવા બુદ્ધભગવાન્ પાસે માગણી કરી. બુદ્ધભગવાને ના પાડી કે તરતજ તેણે નવો મત સ્થાપવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. થોડાં વર્ષ પછી અજાતશત્રુએ પોતાના પિતા બિંબસારને મારી નાંખ્યો:—એમ કહેવામાં આવે છે કે આ કામમાં દેવદત્તનો હાથ હતો. આ બનાવથી પોતાના નવીન પંથને સારી સાહાય્ય મળશે, એમ તેણે આશા

રાખી હતી. બુદ્ધ ભગવાનનો જીવ લેવાને પણ દેવદત્તે કેટલાક પ્રયત્ન કર્યા હતા, જે સર્વ નિષ્ફળ ગયા હતા. બુદ્ધભગવાનને મારવાને મોકલેલા મારાઓ તેમનો અમૃત ભર્યો ઉપદેશ સાંભળી શાંત થઇ ગયા અને બુદ્ધના અનુયાયી થયા; ગૃધ્રકૂટ પર્વતની ટોચેથી ગબડાવેલા પત્થરના બે કકડા થઇ બુદ્ધ ભગવાનની બન્ને બાજુએથી ચાલ્યા ગયા, પણ બુદ્ધભગવાનને તેથી જરા પણ ઈજા થઈ નહિ. જ્યારે બુદ્ધ ભગવાન્ રાજગૃહમાં ભિક્ષાર્થે ફરતા હતા, ત્યારે તેમના સામો ગાંડો મદોન્મત્ત હાથી છૂટો મૂકવામાં આવ્યો હતો, પણ બુદ્ધ ભગવાન્‌ના અપૂર્વ શાન્તિ બળથી તે શાંત થયો અને પગે પડયો.

જ્યારે દેવદત્ત કશામાં ન ફાવ્યો ત્યારે તેણે વધારે સખ્ત નિયમોવાળો મત સ્થાપ્યો, તેના માનનારાની સંખ્યા વધવા લાગી, અને અજાતશત્રુએ પણ તેને સારી રીતે ઉત્તેજન આપ્યું; પણ થોડા સમયમાં તે દેવદત્ત મરી ગયો; અજાતશત્રુને પોતાનાં પાપકર્મો માટે અંતઃકરણમાં પશ્ચાતાપ થયો, બુદ્ધભગવાન્ પાસે તે ગયો, અને શાંતિ અને મુક્તિનો માર્ગ તેમની પાસેથી શિખી બુદ્ધ ધર્મને સારો મદદગાર નીવડયો. બુદ્ધના નિર્વાણ પછી મળેલી પહેલી સભાને અજાતશત્રુએ સારો ટેકો આપ્યો હતો.

બુદ્ધભગવાને ૪૫ મી વર્ષાઋતુ વેલુગ્રામમાં ગાળી, ત્યાં તેમને સખ્ત માંદગી આવી; તેમણે જણાવ્યું કે હવે નિર્વાણકાળ સમીપ આવ્યો છે, તેથી બધા શિષ્યોને એકઠા કરીને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો:—

"હે ભિક્ષુકો! મેં જે ધર્મ પ્રકાશિત કર્યો છે તે સંપૂર્ણ

રીતે શિખો, તેને **અનુભવમાં** મૂકો, તેને ચાર બાજુએ ફેલાવો કે જેથી આ પવિત્ર ધર્મ ચિરકાળ ટકી શકે, અને કરોડો મનુષ્યનાં કલ્યાણનું કારણ થાય. લોકોના લાભને ખાતર, દેવોના ભલાને ખાતર આ સત્યોનો બોધ આપો. હે ભિક્ષુકો! ઘણા થોડા સમયમાં **તથાગત** ચાલ્યા જશે; ત્રણ માસમાં તથાગત આ શરીર છોડી જશે. મારૂં જીવન પુરૂં થવા આવ્યું છે. હે ભિક્ષુકો! **અપ્રમાદી, વિચારવંત** અને **શુદ્ધ** થજો; તમારા **નિશ્ચયમાં** દૃઢ રહેજો, તમારા હૃદય પર નજર રાખો. જે મનુષ્ય કંટાળ્યા વિના ખંતથી આ ધર્મને વળગી રહેશે, તે સંસારસમુદ્ર તરી દુઃખનો અંત અનુભવશે."

આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી બુદ્ધભગવાન્ કુશીનગર તરફ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં પાવાનગર આવી પહોંચ્યા.

ત્યાં ચુંડ નામના કંસારાને ત્યાં ભિક્ષા માગવા ગયા, ત્યારે એમ કહેવાય છે કે, તેણે "સુકર મદ્દવ"(ડુક્કરનું માંસ)ભોજન તરીકે આપ્યું.પણ આ વાત આપણે કબુલ કરીએ તે પહેલાં બુદ્ધભગવાને તે સંબંધમાં જે ઉદ્ગારો કહાડયા હતા, તે પણ આપણે લક્ષમાં લેવા જોઇએ. બુદ્ધ ભગવાને તે ચુંડ નામના કંસારાને કહ્યું: "હે ચુંડ! તે 'સુકર મદ્દવ' મનેજ આપ, અને આ ચોખા તથા રોટલી મારા શિષ્યોને આપ; કારણ કે હું જોઉં છું કે આ પૃથ્વી ઉપર, કે મારના દેવલોકમાં કે બ્રહ્મના દેવલોકમાં, કે શ્રમણોમાં કે બ્રાહ્મણોમાં, કે દેવોમાં કે મનુષ્યોમાં આ ખોરાક ખાઇને પચાવી શકે એવું મારા સિવાય બીજું કોઇ છેજ નહિ." આ શબ્દોજ ખુલ્લી રીતે જણાવે છે કે અહીં ડુક્કરનું માંસ તે સ્થૂળ ખોરાક નથી; કારણ કે તે તો માંસા-

હારી લોકો સહેલાઈથી પચાવી શકે; માટે અહીં ગુપ્ત અર્થ રહેલો છે×

તે પછી બુદ્ધભગવાન્ શરીરે નરમ થયા, અને કુશી નગર તરફ ગયા. રસ્તામાં કુકુષ્ટા નામની નદી આવી તેમાંથી આનંદે જળ લાવી આપ્યું, તે પી, વિશ્રાંતિ લઇ આગળ ચાલ્યા, અને કુશી નગરની બ્હારના ઉદ્યાનમાં આવી ઉતર્યા.

બુદ્ધભગવાનનું મરણ સમીપમાં છે, એમ જાણી તેમના પ્રિય શિષ્યથી રહેવાયું નહિ. તે તેમનાથી જરા દૂર જઇ રડયો અને બોલ્યો "હજુ હું પૂર્ણ નથી. મારા વ્હાલા ગુરૂદેવ ચાલ્યા જાય છે"।

બુદ્ધભગવાને તેને પાસે બોલાવી, આશ્વાસન આપ્યું અને સઘળા પદાર્થોની અનિત્યતા સમજાવી કહ્યું: "હે આનન્દ । દુઃખી થઇશ નહિ તેમ રડીશ નહિ. આપણને પ્રિય અને વ્હાલી લાગતી વસ્તુઓથી પણ આપણે છૂટા પડવાનું છે, તે શું તું નથી જાણતો? જેનો જન્મ છે, તેનું મરણ પણ છે. ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુનો નાશ થવો એ એનો ધર્મ છે; હે આનન્દ। લાંબા વખતથી તેં મારી સારી સેવા બજાવી છે. ખંતથી આ માર્ગમાં ચાલ્યાં કર, અને તું પણ જીવનતૃષ્ણા અને અજ્ઞાનબંધનથી છૂટો થઇશ."

× મૂળ પાલીભાષાના શબ્દો "સુકરમદ્દવ" છે. કેટલાક કહે છે કે આ શબ્દોનો અર્થ 'ડુકરનું માંસ' એવો થાય છે. કેટલાક કહે છે કે તે નામની એક વનસ્પતિ હતી, જેને સકરકંદ કહે છે; જે મહાત્મા પુરૂષે આખી જીંદગી માંસાહારના ત્યાગનો બોધ આપ્યો તે પોતે છેવટના પ્રસંગે માંસ ખાય એ કેવળ અસ્વાભાવિક અને નહિ માનવા જોગ છે.

આનંદે આંસુ રોકીને પૂછ્યું.

"હે પ્રભો! જ્યારે આપ અદૃશ્ય થશો ત્યારે અમને કોણ ઉપદેશ આપશે?"

બુદ્ધભગવાને જવાબ આપ્યો: "આ પૃથ્વી ઉપર આવનાર હું પહેલો બુદ્ધ નથી, તેમ હું છેલ્લો પણ નથી. હું તમને સત્ય શિખવવાને આવ્યો હતો, અને મેં આ પૃથ્વી ઉપર સત્યનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું છે. ગૌતમ સિદ્ધાર્થ મરણ પામશે, પણ બુદ્ધ તો જીવતો રહેશે. કારણ કે બુદ્ધ એ સત્ય છે, અને સત્ય કદાપિ મરતું નથી. જે સત્યને માને છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે, તે મારો શિષ્ય છે. હું તેને શિખવીશ, સત્યનો ફેલાવો થશે, અને પાંચસો વર્ષ સુધી ધર્મનું રાજ્ય વધ્યાં કરશે. પછી અજ્ઞાનરૂપી વાદળ કેટલોક વખત પ્રકાશને ઢાંકી દેશે; અને યોગ્ય અવસરે બીજો બુદ્ધ જાગ્રત થશે તે તમને જે સત્યોનો મેં બોધ કર્યો છે, તેજ શાશ્વત સત્યો શિખવશે."

આનંદે પૂછ્યું: "અમે તેમને શી રીતે ઓળખી શકીશું?" બુદ્ધભગવાને જવાબ આપ્યો "મારી પછી આવનાર બુદ્ધ મૈત્રેય બુદ્ધના નામથી ઓળખાશે, મારા શિષ્યો જ્યારે સેંકડોની સંખ્યામાં છે, ત્યારે તેના શિષ્યો હજારોની સંખ્યાથી ગણવામાં આવશે."

તે સમયે બુદ્ધ ભગવાનનું શરીર ચળકવા લાગ્યું. તેમણે આનંદને કહ્યું: "આજે મારૂં મરણ થવાનું છે તેનું આ ચિન્હ છે" પછી થોડીવાર આરામ લેઇ ઉઠયા અને શાલવૃક્ષ નીચે ઉત્તર તરફ શિર રાખી સૂતા, વૃક્ષો ઉપરથી પુષ્પ પડવા લાગ્યા, આકાશમાંથી દિવ્ય પુષ્પ વરસવા લાગ્યા, અને દિવ્યગીત સંભળાવા લાગ્યા. બુદ્ધ

ભગવાને આનંદને કહ્યું "મને સંમાન આપવાનો આ માર્ગ ઠીક છે; પણ જે પુરૂષ કે સ્ત્રી **મારા ઉપદેશ પ્રમાણે** વર્તે છે, તે મારી વધારે ભક્તિ કરે છે." ઘણા શિષ્યો ત્યાં એકઠા થયા, અને દેવો પણ ટોળાં બંધ બુદ્ધભગવાનનો નિર્વાણ સમય જાણી આવ્યા.

રાત્રે સુભદ્ર નામનો એક પંડિત બુદ્ધભગવાનને મળવા આવ્યો. આનંદે વિચાર્યું કે વાદવિવાદ લાંબો વખત ચાલશે, અને તેથી આવી માંદગીમાં તે અસહ્ય થઈ પડશે, તેથી તે સુભદ્રને ના પાડી. પણ બુદ્ધભગવાનને કર્ણે આ વાત પડી, અને શું વાતચિત થતી હતી તે જાણીને સુભદ્રને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેણે પૂછ્યુંઃ "ષડ દર્શનવાળા ખરૂં તત્ત્વ જાણે છે કેમ?" બુદ્ધભગવાને કહ્યુંઃ " તે સમજાવવાનો કે તે બાબત વાદવિવાદ કરવાનો આ સમય નથી. સાંભળ હું તને મારો સિદ્ધાંત સમજાવું" એમ કહી જણાવ્યું કે "જે ધર્મ સદ્ગુણી જીવનઉપર આધાર રાખતો નથી, જેની આદિ શુદ્ધતામાં અને જેનો અંત પ્રેમમાં નથી, તે ધર્મમાં કદાપિ મુક્તિનો માર્ગ જડે નહિ." સુભદ્ર આ વગેરે બોધ સાંભળી બુદ્ધધર્માનુયાયી થયો.

તરતજ આનંદને બોલાવીને બુદ્ધભગવાને કહ્યું: "હે આનંદ! તું કદાચ એમ વિચારે કે હવે ગુરૂ ગયા, તેથી ધર્મનો અંત આવ્યો; પણ કદાપિ એમ ધારતો નહિ. મારા નિર્વાણ પછી મેં ઉપદેશેલો ધર્મ અને સંઘના નિયમો એજ ગુરૂરૂપ થશે." પછી મોટા ન્હાના-નો વિનય કેવી રીતે સાચવવો તે ભિક્ષુકોને સમજાવ્યું, અને કોઇને નિયમ સંબંધી, અષ્ટવિધ માર્ગ સંબંધી, અથવા કોઈ પણ સિદ્ધાંત સંબંધી કાંઇ પૂછવું હોય તો આ વખતે પૂછી લેવાની પરવાનગી આપી, કે

જેથી પાછળથી એવી તક ન મળવા માટે દિલગીરી ન થાય. કોઇએ પ્રશ્ન ન પૂછ્યો. ત્યારે બુદ્ધભગવાને સૌથી છેલ્લા શબ્દો આ પ્રમાણે કહ્યાઃ

"હે ભિક્ષુકો! ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ વસ્તુઓ નાશ ધર્મવાળી છે. માટે ઉદ્યોગથી તમે તમારૂં નિર્વાણ મેળવી લો" આ શબ્દો બોલી થોડીવાર તે બેભાન જેવી સ્થિતિમાં જણાયા, અને તેમના આત્માએ આ સ્થૂલ ઉપાધિ છોડી નિર્વાણનો અનુભવ કર્યો.

કુશીનગરના મલ્લ રાજાઓએ, રાજાઓના પણ રાજા એવા બુદ્ધભગવાનના શરીરને ઉચિત ઠાઠમાઠ સાથે તથા સુગંધી દ્રવ્યોની સામગ્રી સાથે અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. શિષ્યો બુદ્ધભગવાનનાં હાડકાં તથા રાખ સુગંધી પુષ્પ સાથે એક પાત્રમાં મૂકી નગરમાં લેઈ ગયા. આ 'મહાન્ ગુરૂ'ના નિર્વાણના સમાચાર સાંભળી **રાજગૃહના અજાતશત્રુ**, વૈશાલીના **લીચ્છીવ** લોકો , કપિલ વસ્તુના **શાક્યલોકો**, અલકાપુરીના બુલીલોકો, **રામગ્રામના** કોલી લોકો, અને પાવાના **મલ્લ** લોકો વગેરે ભક્તો અત્યંત ભક્તિ તથા સંમાન સાથે રક્ષા (રાખ) લેઇ ગયા, અને તેને એક ધાતુના પાત્રમાં મૂકી, જમીનમાં દાટી; તેના ઉપર સ્તૂપ ચણાવવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે પવિત્રમાં પવિત્ર જીવનનો અંત આવ્યો. **મહા**-પરિનિર્વાણસૂત્ર કહે છે કેઃ "હાથ જોડીને નમસ્કાર કરો, હજારો વર્ષોમાં આવા બુદ્ધ મળવા દુષ્કર છે, દુષ્કર છે!"

પ્રકરણ ૧૧ મું-બુદ્ધ મહાત્માની ઉપદેશ પદ્ધતિ.

બુદ્ધભગવાનનું પરમપવિત્ર, શાન્ત અને પરોપકારમય જીવનચરિત્ર પૂર્ણ કરીએ, તે અગાઉ તેમની બોધ આપવાની શૈલિના સંબંધમાં થોડું લખવામાં આવે તે ઉચિતજ ગણાશે. તેઓ હમેશાં સાંભળનાર પાત્રની યોગ્યતાનો વિચાર કરીનેજ જવાબ આપતા હતા.

સામાન્ય મનુષ્યોને જ્યારે બોધ આપવાનો પ્રસંગ હોય ત્યારે તે સત્ય સમજાવવાને ઉપમાઓ, વાર્તાઓ, દંતકથાઓ, ઐતિહાસિક બનાવો, કહેવતો અથવા પોતાના તેમજ સાંભળનારના પૂર્વ જન્મના બનાવો વગેરેનો આશ્રય લેતા. આ જગતમાં દરેકને વાસ્તે મરણ છે, એ સિદ્ધાંત કિશાગોતમીને સમજાવવાને સરસવના દાણા લાવી આપવા બાબતનું દૃષ્ટાન્ત પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. એવાં ઘણાં દૃષ્ટાન્ત આપી શકાય. પણ સ્થળ સંકોચને લીધે ફક્ત એકજ દૃષ્ટાન્ત અત્રે આપવામાં આવે છે. મગધદેશના દક્ષિણ ભાગમાં (દક્ષિણગિરિ ઉપર) જ્યારે બુદ્ધભગવાન્ રહેલા હતા ત્યારે એક દિવસ તે એકનાલ નામના ગામમાં હાથમાં ભિક્ષા પાત્ર લેઇ ગયા. ભારદ્વાજ નામનો પૈસાદાર બ્રાહ્મણ ખેતરમાં મજુરી કરતા લોકો ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો.

બુદ્ધભગવાનને જોઇને કેટલાક મજુરો ઉઠયા અને વંદન કર્યું, પણ ભારદ્વાજ ઠપકો આપતો હોય તેમ બોલ્યોઃ " હે શ્રમણ ! હું હળ ખેડું છું અને વાવું છું, અને પછી જે ફળ આવે તે ખાઉં છું. જો તમે પણ ખેડવાની અને વાવવાની મહેનત લેતા હો તો કેવું સારૂં !"

બુદ્ધભગવાને જવાબ આપ્યોઃ "હે બ્રાહ્મણ ! હું પણ ખેડું છું અને વાવું છું અને ખેડયા અને વાવ્યા પછી જે ફળ મળેછે તે ખાઉં છું."

બ્રાહ્મણે પૂછયું. "જો તમે ખેડતા અને વાવતા હો તો તેની નીશાની કયાં છે? તમારા બળદ, બીજ અને હળ કયાં છે ?"

આ ઉપરથી શાક્યપ્રભુએ જવાબ આપ્યો, "હું શ્રદ્ધારૂપી બીજ વાવું છું; ભક્તિરૂપી વરસાદ તે બીજને પલાળે છે; વિનયરૂપી હળનું લાકડું છે; મન તે ધુંસરાનું બંધન છે; અપ્રમત્તદશા તે હળનો લોઢાનો ભાગ છે. સત્યથી તે હળ બંધાય છે, અને દયાથી તે ટુંકું કરી શકાય છે. શક્તિ તે મારા બળદો છે; આચારૂપી નકામા છોડવા કાઢી નાખી ખેડવાનું કામ થાય છે. તેનો પાક નિર્વાણ-નું અમૃત ફળ છે, અને આ રીતે ખેડવાથી સર્વ દુઃખનો અંત આવે છે." તરતજ તે બ્રાહ્મણે શાક્યમુનિના પાત્રમાં ખીર રેડી અને કહ્યુંઃ " હે શ્રમણ ! આ ખીરનું ભોજન કરો. ખરેખર તમે ખેડુત છો; તમે એવી ખેતી કરો છો કે જેનું ફળ અમરતાના રૂપમાં મળે છે."

જ્યારે જ્યારે કાંઇ ઠપકો આપવાને અથવા કાંઇ સાર બતા-વવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પોતાના અને તે પુરૂષોના પૂર્વભવો તે કહેતા હતા; આવી પૂર્વભવોની વાતોને બુદ્ધધર્મમાં જાતક વાર્તાઓ

કહેલી છે, પણ આ સર્વ કરતાં પણ તેમનો પોતાનો પ્રભાવ લોકોને બુદ્ધધર્મી બનાવવામાં અસાધારણ કારણભૂત હતો; જ્યારે તે કોઈ સાથે વાત કરતા, ત્યારે લોકો અંજાઇ જતા. શું કેવળ **શબ્દોથીજ અંગુલીમાલ** નામનો મોટો લુંટારો અથવા **આલવી** ગામનો મનુષ્યોનો આહાર કરનાર ક્રૂર મનુષ્ય બદલાઇ ગયા હશે? તેમની છાયા તળે **એકવાર** પણ જે આવ્યા તે હમેશને માટે તેમના થઈ રહેતા હતા. જે તેમને મળતા તે તેમની મૈત્રી (પ્રેમ) ને વશ થતા; અને જેઓ તેમને જાણતા તે સદાને માટે તેમના ભક્ત થઇ રહેતા.*

---

* બુદ્ધભગવાન્ વિષે એવું કહેવામાં આવે છે કે સર્વ મનુષ્યો પોત પોતાની ભાષામાં તેમનો ઉપદેશ સમજી જતા હતા. તેમના ચૈતન્યનો પ્રભાવ શ્રોતાવર્ગ ઉપર અપૂર્વ હતો. તેમનું 'ઑરા' (તેજ) એટલું વિશાળ હતું કે આખા વન સુધી તે વિસ્તરતું હતું. આ કારણથી તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવનાર સઘળા લોકો તેમના આ 'ઑરા' ની અસર તળે આવતા. તેમના આ ઑરાનો પ્રકાશ જોઇ ઉંચા દેવો પણ ત્યાં આવતા, અને તેઓ પણ આ લોકોને સત્યના બોધની અસર કરવામાં સહાયભૂત થતા હતા. જ્યારે આપણે પવિત્ર ધર્મગ્રન્થોમાં સાંભળીએ છીએ કે એક વ્યાખ્યાન સાંભળવાથી સેંકડો મનુષ્યો **અર્હત્** જેવી ઉચ્ચ સ્થિતિ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા, ત્યારે આ વાત જાણવાથી આપણને કાંઇ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. હિંદુસ્થાનના તે ભાગમાં જન્મેલા મનુષ્યોમાંના ઘણા ખરા પૂર્વભવોમાં બુદ્ધના સંબંધમાં આવેલા હતા, અને બુદ્ધને સર્વજ્ઞાન થાય તે પછી તેમનો બોધ સાંભળવાનો ઉમદા લાભ મળે તે હેતુથી તે સર્વ ત્યાં જન્મ્યા હતા.

આ બાબત અતીંદ્રિય વિષયને લગતી છે, પણ જેઓની દૃષ્ટિ

કોઇને પણ આ ધર્મ તેની ઇચ્છાવિરૂદ્ધ માનવાને આગ્રહ કરવામાં આવતો ન હતો. લોકોની બુદ્ધિ અને અંતઃકરણ જો કબુલ કરે તોજ અમુક સિદ્ધાંત સત્ય તરીકે માનવો, એવો બુદ્ધ ભગવાને ખુલ્લા શબ્દોમાં બોધ કર્યો છે. તે શબ્દોનું અંગ્રેજીમાં આ પ્રમાણે ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે:—

" Do not believe in anything, because it is said; nor in tradition, because they have been handed down from antiquity; nor in rumours as such; nor in writings by sages, because sages wrote them; nor in fancies that we may suspect to have been inspired in us by a deva; nor from inferences drawn from some haphazard assumption we may have made; nor because what seems

---

કેવળ આ સ્થૂળ ભુવનને લગતી હતી, તેઓ પણ બુદ્ધભગવાનને અસાધારણ પ્રભાવવાળા અને અલૌકિક સૌંદર્યવાળા રાજકુમાર તરીકે ગણતા હતા. તે તેમના કહેવાનો અર્થ ખુલ્લા શબ્દોમાં અને સ્પષ્ટતાથી કહેતા હતા. તે વખતના ચાલતા ધર્મના ગુરૂઓ બ્રાહ્મણોને દાક્ષિણા આપવાનું અને દેવોને બલિદાન આપવાનું શિખવવા ઉપરાંત ઘણો થોડો બોધ આપતા હતા. પણ આ નવા ધર્મગુરૂએ ઉપદેશ આપ્યો કે દેવોને પ્રસન્ન કરવાનો માર્ગ ઉમદા અને પવિત્ર જીવન છે; પશુઓનું બલિદાન આપવાનું નથી, પણ પાશવવૃત્તિઓનો ભોગ આપવાની જરૂર છે; અને બાહ્ય ક્રિયાઓ કરતાં, જીવનની શુદ્ધતા વધારે ઉપકારક અને વધારે સુખપ્રદ છે.

to be an analogical necessity; nor on the mere authority of our teacher or master. But we are to believe, when the writing, doctrine or saying, is corroborated by our own reason & consciousness."

"કોઇએ કહ્યું હોય તે ઉપરથી, અથવા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલી દંત કથાઓ ઉપરથી, અથવા લોકોમાં ઉડતી વાતો પરથી, તેમજ ઋષિઓએ લેખો લખેલા છે માટે તે લેખો પરથી, અથવા કોઇ દેવે પ્રેરણા કરી હોય એવા ભ્રમ ઉપરથી, અથવા કોઇ માની લીધેલી બાબતને લીધે આવેલા અનુમાન પરથી, અથવા ઉપમાને લીધે સરખું લાગતું હોય તે ઉપરથી, અથવા તો આપણા ગુરૂઓની કે શિક્ષકોની સત્તા ઉપરથી, કોઇ પણ બાબતને **માની લેતા નહિ;** પણ જ્યારે કોઇ લેખ, સિદ્ધાંત અથવા કહેવત આપણી બુદ્ધિ **તથા અંતઃકરણ** કબુલ કરે ત્યારેજ તે સત્ય તરીકે સ્વીકારવાં."

પ્રકરણ ૧૧ મું—શ્રી બુદ્ધનો ઉપદેશ.

બુદ્ધમહાત્માએ ઉપદેશેલા ધર્મના સિદ્ધાંતો યથાર્થ રીતે આપણા સમજવામાં આવે, તે માટે કેટલાક શબ્દોની વ્યાખ્યા આપવી જરૂર છે; કારણ કે તે શબ્દોના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ કરેલા જૂદા અર્થોને લીધે ઘણી ગેરસમજુત ફેલાયલી છે. જે એક શબ્દના સંબંધમાં અતીઘણો ગુંચવાડો ઉભો થયો છે, તે શબ્દ 'નિર્વાણ' છે. 'નિર્વાણ'નો અર્થ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો 'Blowing out of existence' 'હયાતીનો આત્યંતિક વિનાશ' અથવા 'ચૈતન્યનો વિનાશ' એમ કરે છે, પણ આ અર્થ વાસ્તવિક નથી. કારણ કે 'નિર્વાણ' એ ચૈતન્યના અતિશય વિકાશરૂપ છે, અને તે વિકાશદ્વારા આપણા સૂર્યમંડળની હદમાં તે આત્મા સર્વજ્ઞતા મેળવે છે. 'સર્વ પ્રકારના સ્થૂળ જીવનનો તેમજ આ સ્થૂળ સૃષ્ટિમાં મળી આવતી દરેક વસ્તુ તરફની તૃષ્ણાનો નાશ' આવો અર્થ 'નિર્વાણ' શબ્દથી સૂચવાય છે ખરો; અને પ્રાયઃ આ કારણને લીધેજ 'નિર્વાણ' એ શબ્દનો 'આત્યંતિક વિનાશ' એમ અર્થ કરવામાં આવ્યો હશે. પણ સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિના બનેલા રૂપોવાળા જગતમાંથી અસ્તિત્વનો વિનાશ થવો, તેનો અર્થ એવો નથી કે ઉચ્ચ ચૈતન્યપ્રદેશમાં પણ આત્માનો નાશ થાય છે; કારણ કે આપણા અનુભવમાં જે આકારો આવી શકે છે, તેવા આકારો જ્યાં નથી, તેવા આત્માનાજ પ્રદેશમાં આત્માનું અસ્તિત્વ

રહે છે. નિર્વાણ એ એવી આત્માની પરમદશા છે કે તેનો અનુભવ કરનારા ઋષિઓ પણ તેને શબ્દોદ્વારા વર્ણવી શકે નહિ. આ કારણથીજ જ્યારે બુદ્ધદેવને નિર્વાણવિષે પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે પોતે મૌન રહ્યા હતા.

> If any teach *Nirvana* is to cease,
> Say unto such they lie;
> If any teach *Nirvana* is to live,
> Say unto such they err.

"જો કોઇ એમ શિખવે કે 'નિર્વાણ' એટલે 'નાશ પામવો' તો તું તેમને જણાવજે કે તેઓ જૂઠું બોલે છે; જો કોઇ એમ શિખવે કે 'નિર્વાણ' એટલે 'જીવવું' તો તેમને જણાવજે કે તેઓ ભૂલ કરે છે." આપણે સામાન્યરીતે જે અર્થમાં 'નાશ પામવા' અથવા 'જીવવું' સમજીએ છીએ, તેવા 'નાશ' કે 'જીવન' થી નિર્વાણનો ખ્યાલ પામવા દુર્લભ છે. પત્થરમાં રહેલા ચૈતન્યમાં ને આપણી અંદર પ્રકટ થયેલા ચૈતન્યમાં જેટલું અંતર છે, તેના કરતાં પણ આપણા ચૈતન્યમાં અને 'નિર્વાણ દશા' પ્રાપ્ત કરનારના ચૈતન્યમાં મોટું અંતર છે. જે બાબત બુદ્ધદેવ પણ મૌન રહ્યા હતા એવી ચૈતન્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને 'વિનાશ' ના અર્થમાં સમજવી, તે વેદાંતીઓ બ્રહ્મને 'નેતિ નેતિ' શબ્દથી જણાવે છે, માટે બ્રહ્મ નથી, એમ માનવા બરાબર છે.

હવે 'બુદ્ધ' એ કોણ? એ વિચારીએ. એક મહાન્ આત્મા જે આ સૃષ્ટિપર અનેક જીંદગીનો અનુભવ મેળવીને સામાન્ય મનુષ્ય જાતિ કરતાં ગણે ઉંચે દરજ્જે ઉન્નતિ ક્રમ (evolution) માં

ન્હડેલો છે, અને પરમ તત્ત્વ સાથે જ્ઞાનસહિત ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થયેલો છે, તેને હિંદુ અને બુદ્ધધર્મ 'બુદ્ધ' એટલે 'બોધ પામેલો' એ તરીકે ગણે છે; પણ 'નિર્વાણ' પ્રાપ્ત કરનાર અને 'બુદ્ધ' એ બે વચ્ચે પણ વળી અંતર છે. જેણે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તે આત્મા કરતાં પણ બુદ્ધની દશા વધુ માનવંતી છે. નિર્વાણ દશા પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે અત્યંત દયાસાગર મહાન્ આત્મા મનુષ્યજાતિ રૂપ પોતાના ન્હાના બંધુઓના કલ્યાણ અર્થે નિર્વાણના સુખનો ભોગ આપીને, મનુષ્યજાતિને મદદ આપી શકાય તેવી સ્થિતિમાં રહે છે તેને 'બુદ્ધ' કહેવાય છે.

બુદ્ધધર્મના પાયારૂપ બે સિદ્ધાંતો છે: તે સિદ્ધાંતોનાં નામ 'કર્મ' અને 'પુનર્જન્મ' છે. તે બે સિદ્ધાંતો વિષે હવે આપણે વિચાર કરીએ, કારણ કે તે બાબતના જ્ઞાન સિવાય બુદ્ધધર્મના તત્ત્વની સમજણ પડવી અશક્ય છે. બુદ્ધધર્મ પ્રતિપાદન કરે છે કે જીવાત્મા અથવા વ્યક્તિ (Individuality) નિત્ય છે; તે સાથે એમ પણ સ્થાપન કરે છે પ્રથમની ઉપાધ (Personality) એ મૂકેલું બીજ, જેને 'સ્કન્ધ' કહેવામાં આવે છે, તેમાંથી અસંખ્ય ઉપાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ઉપાધિઓનાં જન્મ મરણ પણ થાય છે. ઘણીવાર જીવને અથવા નિત્યતત્ત્વને મણકાની અંદર પરોવેલા સૂત્રની ઉપમા આપવામાં આવે છે, અને ઉપાધિ તે મણકારૂપ છે. અથવા વધારે સારૂં દૃષ્ટાન્ત લેઇએ તો જે છોડવાઓ ભોંયની અંદર ચાલે છે, દરેક વસંત ઋતુમાં થડ અને પાંદડાં પ્રકટ કરે છે, અને જેનાં પાંદડાં વગેરે શિયાળો આવતાં નાશપામી અદૃશ્ય થાય છે, તે છોડવાઓનાં મૂળ સાથે જીવને સરખાવી શકાય, અને ઉપરનાં પાંદડાં તથા થડને ઉપાધિ સાથે સરખાવાય. આ મૂળ અદૃશ્ય પણ સ્થાયી છે અને તે

કારણથીજ તે મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થતા છોડવાઓ એક બીજા સાથે જોડાય છે, અને તે છોડવાઓરૂપ ઉપાધિ દૃશ્ય તેમજ અનિત્ય છે. આ ઉપાધિની અનિત્યતા ઉપર એટલો બધો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે જૂદી જૂદી ઉપાધિઓને જોડનાર સ્થાયી તત્ત્વ (આત્મા) જેવી વસ્તુજ નથી એમ કેટલાક માનવાને દોરાય છે, પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં જણાય છે કે બુદ્ધધર્મ અનાત્મવાદી નથી,

આ 'પુનર્જન્મ'ના નિયમની સાથે સ્થાયી સંબંધ ધરાવતો, અને પુનર્જન્મના નિયમમાંથીજ ફલિત થતો કર્મનો નિયમ છે. મનુષ્ય પોતેજ પોતાનો નિયંતા છે, અને જેવું મનુષ્ય વાવશે તેવું લણશે, એ આ નિયમનો ટુંકમાં સાર છે. જેવી રીતે પુરૂષની પાછળ તેની છાયા જાય છે, તેવીજ રીતે સારા કામનું ફળ તેની પાછળ જાયછે; અને જેવી રીતે બળદની પાછળ ગાડીનું પૈડું ચાલે છે, તેવીજ રીતે ખરાબ કામનું ફળ તેની પાછળ આવે છે.

સર એડવિન આર્નોલ્ડના શબ્દોમાં "કર્મ"નો નિયમ આ પ્રમાણે છે:—

Each man's life
The outcome of his former living is.
The bygone wrongs bring forth sorrows
and woes,
The bygone right breeds bliss,
He cometh, reaper of things he sowed,

અર્થ—દરેક મનુષ્યનું જીવન તેના પૂર્વ જન્મોના આચરણનું પરિણામ છે; ઘણા કાળ પૂર્વે કરેલાં અશુભ કૃત્યો શોક અને દુઃખ

ઉત્પન્ન કરે છે. તેમજ ભૂતકાળનાં શુભ કાર્યો આનંદ આપનાર બને છે; મનુષ્ય પોતે વાવેલું લણવા પાછો આવે છે.

જન્મ મરણના ચક્રની ધરી આંસુની બનેલી છે, અને તેની નાભિ શૂન્યની બનેલી છે; તે ચક્રમાંથી મનુષ્ય કેવી રીતે મુક્ત થઇ શકે તે શિખવવું; મનુષ્ય પોતાનાજ ભવિષ્યનો રચનાર છે, અથવા તેનું ભવિષ્ય તેના પોતાનાજ હાથમાં છે એમ જણાવવું; આનો ખ્યાલ આવ્યા પછી મનુષ્યે કેવાં પ્રકારનાં કાર્યો તથા વિચારો કરવા કે જે પુનર્જન્મના કારણને સહાયભૂત થાય નહિ, અને ભૂતકાળનું કર્મ ખપી જતાં મનુષ્ય મુક્તિ–નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકે; આ શિખવવું–**આમાંજ** બુદ્ધધર્મનો સાર આવી રહેલો છે.

સર્વ મનુષ્યોને શુદ્ધ વિચાર કરવાનું, અને પોતાના ખુદ શિષ્યોને ધ્યાન કરવાનું બુદ્ધ દેવ ભાર દેઇને જણાવતા હતા, તેનું કારણ પણ આજ હોવું જોઇએ, એમ આપણને જણાય છે. કાર્ય કરતાં પહેલાં વિચાર ઉદ્‌ભવે છે; વિચાર તે કાર્યનો નિયંતા છે. મનુષ્યની ઉન્નતિમાં, તેનું ચારિત્ર ઉત્તમ પ્રકારનું બનાવવામાં, અને તેનું ભવિષ્ય નિર્માણ કરવામાં ઉત્તમ વિચાર એ ઘણુંજ પ્રબળ સાધન છે. પાશ્ચાત્ય લોકોમાં તથા તેમના સંસર્ગને લીધે આપણા લોકોમાં સ્થૂળ શરીરની બાહ્ય પ્રવૃત્તિને અગત્યની ગણવાની અને સ્પષ્ટ તેમજ નિયમિત વિચારને, તેમજ લાંબા કાળ સુધી કરેલા ધ્યાનને ગૌણ માનવાની જે ટેવ પડી ગઇ છે, તેમને સારૂ બુદ્ધધર્મનું આ શિક્ષણ ઘણુંજ લાભકારક અને ઉપયોગી છે.

બુદ્ધધર્મનો મૂળ—મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે મનુષ્યનાં સર્વ દુઃખો અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી મનુષ્યની ઉન્નતિનું અને

સુખનું રહસ્ય અજ્ઞાનને દૂર કરવામાં અને જ્ઞાન મેળવવામાં સમાયેલું છે. "નિયમ રાજ્યની સ્થાપના" (અથવા ડૉ. -હીસ ડેવીડ્ઝના શબ્દોમાં કહીએ તો "ધાર્મિક જીવનના રાજ્યની સ્થાપના" "ધર્મ ચક્રપ્રવર્તન") એ નામના બુદ્ધદેવના એક વ્યાખ્યાનમાં તેમણે "**અષ્ટ વિધ ઉત્તમ માર્ગ**" એ નામના મધ્ય માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે, અને તે પ્રમાણે વર્તવાથી સર્વ પાપ અને દુઃખ, જેનું મૂળ અજ્ઞાન છે, તેમાંથી મનુષ્યો મુક્ત થઇ શકે એમ દર્શાવ્યું છે.

આ પ્રખ્યાત વ્યાખ્યાન—સંવાદ ડૉ. **-હીસ** ડેવીડ્ઝના માનવા પ્રમાણે તે વખતે જેવું કહેવામાં આવ્યું હતું, તેવુંજ શબ્દશઃ આપણને મળી આવેલું છે.

બુદ્ધ કહે છે—"હે ભિક્ષુકો ! જેઓ સંસાર બહાર નીકળી પડયા છે તેઓએ બે **એકદેશીય-ઐકાન્તિક** (Extreme) બાબતો આદરવી નહિ; એક બાજુએ ઇંદ્રિયજન્ય સુખોની-તેમાં મુખ્યત્વે મૈથુનાભિલાષની-આસક્તિવાળું જીવન આદરવાયોગ્ય નથી. કારણ કે તે પ્રમાણે વર્તવું તે નીચ, અધમ, અને સંસારપ્રપંચમાં મગ્ન થયેલાને વાસ્તે છે; વળી તે અયોગ્ય અને સ્થાયી લાભાવનાનું છે. તેમજ બીજી બાજુએ દેહકષ્ટ કરી આત્માને ગ્લાનિ પમાડવી તે રીત પણ આદરવાયોગ્ય નથી; કારણ કે, આ રીત પણ દુઃખદાયક, અયોગ્ય અને સ્થાયી લાભ વિનાની છે. હે ભિક્ષુકો ! આ બે પ્રકારના **એકદેશીય** માર્ગનો અનાદર કરનારો તથાગતે (બુધ્ધે) શોધેલો **મધ્ય** માર્ગ છે. તે માર્ગ ચક્ષુને ઉઘાડે છે, જ્ઞાન આપે છે, અને તે મનની શાન્તિ, ઉચ્ચ જ્ઞાન, સંપૂર્ણ બુદ્ધતા આપી નિર્વાણ ભણી લઈ જાય છે. અને તે મધ્ય માર્ગ કયો છે ? ખરેખર તે "**અષ્ટવિધ ઉત્તમ માર્ગ**" નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) શુદ્ધ વિચારો (વ્હેમ અને અજ્ઞાનરહિત)

(૨) શુદ્ધ અભિલાષા (ઉચ્ચ અને બુદ્ધિશાળી તેમજ અર્હત્ પુરૂષોને યોગ્ય.)

(૩) શુદ્ધ વાણી (દયાળુ નિષ્કપટી અને સત્યમય)

(૪) શુદ્ધ આચાર (શાન્તિ યુક્ત, પ્રમાણિક અને પવિત્ર)

(૫) શુદ્ધ વૃત્તિ–ઉદરનિર્વાહ (કોઇ પણ જીવતા પ્રાણીને ઇજા અથવા ભય ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય.)

(૬) શુદ્ધ પ્રયત્ન (આત્મકેળવણી તેમજ આત્મસંયમમાં.)

(૭) શુદ્ધ અપ્રમત્તતા (મન સાવધ તેમજ નિરીક્ષક હોવું જોઇએ.)

(૮) શુદ્ધ અત્યાનંદ (જીવનની સત્યતાને લગતી ઉંડી સમાધિમાં મળે છે તે.)

"હે ભિક્ષુકો ! દુઃખને લગતું ઉત્તમ સત્ય નીચે પ્રમાણે છે:–જન્મ દુઃખમય છે, તેમ જરા પણ છે; રોગ દુઃખકર છે, તેમ મરણપણ છે; અરૂચિકર વસ્તુનો સંયોગ દુઃખકર છે, તેમજ રૂચિકર વસ્તુનો વિયોગ પણ છે; અને કોઇ પણ અસંતુષ્ટ ઇચ્છા પણ દુઃખકર છે. ટુંકામાં અસત્યભાવનાથી ઉત્પન્ન થતા "પંચ સ્કન્ધો" દુઃખકર છે.

"હે ભિક્ષુકો ! દુઃખની ઉત્પત્તિને લગતું ઉત્તમ સત્ય નીચે પ્રમાણે છે:–જે તૃષ્ણા પુનર્જન્મનું કારણ છે, જે તૃષ્ણા ઇંદ્રિયજન્ય સુખોની સહચારી છે, અને જે તૃષ્ણા એક વખત આ સ્થળે અને અન્ય સમયે બીજે સ્થળે સંતોષ શોધે છે, તે તૃષ્ણામાંથી દુઃખ

ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો [વિકારતૃપ્તિની તૃષ્ણા અને ભવિષ્યજીવનની તૃષ્ણા આ દુઃખનાં કારણો છે. (વિષયેચ્છા, જીવનેચ્છા, અને જીવનઅભિમાન આ ત્રણ પણ કારણો છે.)

"હે ભિક્ષુકો ! દુઃખના વિનાશને લગતું ઉત્તમ સત્ય નીચે પ્રમાણે છેઃ—

કોઈ પણ પ્રકારની ઈચ્છા રહે નહિ એવી રીતે **તૃષ્ણાનો નાશ** કરવામાં દુઃખનો અંત આવે છે. તે વાસ્તે તે તૃષ્ણાને દૂર કરવી, તેનો ત્યાગ કરવો, તેમાંથી મુક્ત થવું અને ફરીથી તેને હૃદયમાં દાખલ થવા દેવી નહિ. હે ભિક્ષુકો ! દુઃખના નાશના માર્ગ ભણી લેઇ જનાર ઉત્તમ સત્ય નીચે પ્રમાણે છે; ખરેખર તે 'ઉત્તમ અષ્ટવિધ માર્ગ છે.'"

આ ઠેકાણે ઉપર જણાવેલા તે માર્ગના આઠ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. કેટલીકવાર તેમનું ભાષાન્તર નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છેઃ—

(૧) શુદ્ધ શ્રદ્ધા (૫) ઉદરનિર્વાહનાં શુદ્ધ સાધનો
(૨) શુદ્ધ વિચાર (૬) શુદ્ધ પ્રયત્ન
(૩) શુદ્ધ વાણી (૭) શુદ્ધ સ્મરણશક્તિ
(૪) શુદ્ધ સિદ્ધાંત (૮) શુદ્ધ ધ્યાન

વળી બીજી રીતે તેનું આ પ્રમાણે ભાષાંતર થઈ શકે છેઃ—

(૧) શુદ્ધ શ્રદ્ધા (૫) ઉદરનિર્વાહનાં શુદ્ધ સાધનો
(૨) શુદ્ધ આશયો (૬) શુદ્ધ પ્રયત્ન
(૩) શુદ્ધ વાણી (૭) શુદ્ધ અપ્રમત્તતા
(૪) શુદ્ધ આચાર (૮) શુદ્ધ ધ્યાન.

ઉપર જણાવેલા ભાષાંતરોમાંથી ગમે તે શબ્દો આપણે ગ્રહણ કરીએ તોપણ વિચારશ્રેણિતો એકજ પ્રકારની છે.

પ્રથમ શુદ્ધસત્યનું જ્ઞાન; તે પછી શુદ્ધ વિચારો; અને તે વિચારોને લીધે પોતે તેમજ પોતાના સંબંધમાં આવતા સર્વજીવ પ્રત્યે શુદ્ધવાણી અને શુદ્ધ કર્મ; અને તે પછી ત્રણ પ્રકારની આત્મકેળવણીઃ—(૧) શારીરિક કેળવણી (શુદ્ધ ઉદ્યોગ) (૨) માનસિક કેળવણી (અપ્રમત્તતા) અને (૩) આધ્યાત્મિક કેળવણી (ધ્યાન).

બુદ્ધ ધર્મના સર્વ પવિત્ર પુસ્તકોનો સાર એકજ સૂત્ર અથવા શ્લોકમાં આવી જાય છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"To cease from all sin,
To get virtue,
To cleanse one's own heart,
This is the religion of the Buddhas."

"સર્વ પ્રકારનાં પાપ કરતાં અટકવું; સદ્‌ગુણ મેળવવા; પોતાના હૃદયને શુદ્ધ બનાવવું;—આ બુદ્ધનો ધર્મ છે."

પંચમહાવ્રતો ('પંચશીળ') જે બુદ્ધધર્માનુયાયીઓને પાળવાનાં છે, તે સર એડવીન આર્નોલ્ડે કવિતા રૂપે નીચે પ્રમાણે પ્રદર્શિત કર્યાં છેઃ--

"Kill not for pity's sake-and lest ye slay
The meanest thing upon its upward way;
Give freely and receive, but take from none,
By greed or force, or fraud, what is his own.
Bear not false impress, slander not nor lie;

Truth is the speech of inward purity.
Shun drugs and drinks which work the wit abuse:
Clear minds, clean bodies, need no Soma juice,
Touch not thy neighbour's wife neither commit
Sins of the flesh, unlawful, and unfit."

અહિંસા—દયા ધર; કોઇને મારતો નહિ; ઉન્નતિક્રમના માર્ગપર ચાલતા શુદ્રમાં શુદ્ર પ્રાણીનો પણ તું વધ કરતો ના.

અસ્તેય—ઉદારતાથી આપવું અને લેવું, પણ પારકી વસ્તુ બીજા પાસેથી લોભથી, જોરથી કે કપટથી લેવી નહિ.

સત્ય—જુઠી સાક્ષી પુરવી નહિ, કોઇને માથે આળ ચઢાવવું નહિ; જુઠું બોલવું નહિ; સત્ય તે આંતરશુદ્ધિની વાણી છે.

મદ્યમાંસનિષેધઃ—જે વસ્તુઓ અને પ્રવાહી પદાર્થો મનુષ્યોને મદોન્મત્ત બનાવે છે તેનો ત્યાગ કર, શુદ્ધ મન અને શુદ્ધ શરીરને સોમ પાનની જરૂર નથી.

બ્રહ્મચર્યઃ—તારા પાડોશી (અન્ય કોઈ પણ) ની સ્ત્રીને અડવું નહિ. તેમજ અયોગ્ય અને અન્યાયયુક્ત શારીરિક પાપ આચરવાં નહિ.

આ " પંચશીળ "—એટલે પાંચ મહાવ્રતો નીચે પ્રમાણે તેમના દેવાલયમાં બૌદ્ધો ઉચ્ચારે છેઃ—

(૧) હું પ્રાણીઓનો વધ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.
(૨) હું ચોરી નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.
(૩) હું અસત્ય નહિ બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું
(૪) હું પરસ્ત્રી સાથે સંબંધ નહિ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.
(૫) હું માદક પદાર્થો અને આળસ ઉત્પન્ન કરે તેવા વસ્તુઓ નહિ વાપરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

આ ઉપરથી દરેક મનુષ્યને જણાશે કે: '**સર્વ પ્રકારની જીંદગી પવિત્ર છે**' તે વાત આ અતિશય વિખ્યાતિ પામેલા ધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને બુદ્ધધર્મના પવિત્ર પુસ્તકોમાં, સર્વ પ્રાણીઓને **જીવવાનો હક** છે, એમ માનવાની અનિવાર્ય ફરજ દર્શાવવામાં આવી છે; અને સર્વ જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાની લાગણીથી વર્તવાની ફરજ પણ અગત્યની ગણવામાં આવી છે. બુદ્ધના શિક્ષણ પ્રમાણે જે દુર્ગુણોને લીધે મનુષ્ય 'સંઘ' બહાર થાય, તે દુર્ગુણોના વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે, અને આ દુર્ગુણોમાં જીવતાં પ્રાણી પ્રાણીપ્રત્યે દયા નહિ બતાવવાના દુર્ગુણને મુખ્ય પદ આપવામાં આવ્યું છે: અને જે મનુષ્ય સાધુના ગુણ શિવાય સાધુપણાનો ડોળ ઘાલે છે તે અધમમાં અધમ, સંઘબહાર કહાડવા યોગ્ય છે, અને સર્વ ભુવનોમાં તેને 'ચોર' ગણવામા આવે છે; સાધુના દશ પ્રકારના ધર્મ અથવા, "દશશીળ" નામના પુસ્તકમાં ભિક્ષુકો–ધર્મ સંઘના સભાસદો–ના કર્તવ્યનું વર્ણન આપેલું છે અને તેઓને જીંદગી ઉપર નિગ્રહ મેળવવાને અને તેને કેળવવાને ઘણાં વ્રત અને નિયમો પાળવા પડે છે.

બુધ્ધે પોતાના જીવન સમયમાંજ ભિક્ષુકો અને શિષ્યોનો એક 'સંઘ' સ્થાપ્યો; અને તે 'સંઘ' ને તેમણે સમગ્ર મનુષ્ય જાતિને

સ્પષ્ટ રીતે ઉપયોગમાં ન આવે તેવું વધારે ઉચ્ચ અને અધ્યાત્મવિદ્યાને લગતું ગુપ્ત શિક્ષણ આપ્યું, એમ માનવાને સબળ કારણો છે. કારણ કે તે તો ખુલ્લું છે કે ઉપર જણાવેલું નૈતિક શિક્ષણ ગમે તેવા ઉચ્ચ પ્રકારનું હોય, તોપણ ફક્ત તે શિક્ષણ નિર્વાણ શબ્દથી સુચવેલી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના ઉચ્ચ પગથી આપર મનુષ્યને લેઇ જવાને શક્તિમાન થશે નહિ. વધારે જ્ઞાન તેણે મેળવવું જોઇએ; અથવા જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ જે ગુપ્તજ્ઞાની (દીક્ષિત) ગુરૂ અથવા અર્હતનો ખાસ ગુણ છે, તે જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ તેણે મેળવવી જોઇએ. જગતના સર્વ ધર્મ સંસ્થાપકોની સર્વત્ર આવીજ રીતિ હતી.

હવે આ ગુપ્તજ્ઞાન અથવા મુમુક્ષુના ' માર્ગ ' નાં ન્હાનાં તેમજ મ્હોટાં પગથિયાંનું જ્ઞાન તેમજ તે ' માર્ગ ' પર ચાલવાની દૃઢ ઇચ્છા રાખનારામાં જોઇતા વિવિધ ગુણોનું જ્ઞાન ' ગુપ્ત મદદગારો ' (Invisible Helpers) એ નામના ગ્રન્થને આધારે નીચે પ્રમાણે છે.

મુમુક્ષુના પ્રથમના અદીક્ષિત અવસ્થાનાં પાંચ પગથીયાં છે, પણ પૂર્વ તરફના ઘણા ધર્મપુસ્તકોમાં તે શુદ્ધ માર્ગ (Path proper) ને લગતા હોય એમ ગણવામાં આવ્યું નથી અને તેને લીધે આ વિષય સંબંધીના પૂર્વ તરફના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતાં મુખ્ય અને ગૌણ વિભાગના દરજ્જાનો ફેરફાર શોધતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

પ્રથમ પગથીયું " મનોદ્વારાવર્જન " અથવા મનનાં દ્વાર ઉઘાડવાં તે છે; જ્યારે મનનાં દ્વાર ખુલ્લાં થાય છે ત્યારે તેને લીધે કેવળ ઐહિક ઇચ્છાઓની અનિત્યતા અને નિરર્થકતાની તે જીજ્ઞાસુને દૃઢ

ખાતરી થવા માંડે છે અને તે જીજ્ઞાસુ અનન્ય નિષ્ઠાથી અધ્યાત્મ-માર્ગ ભણી વળે, તે પહેલાં આવી ખાત્રી જરૂરની છે, તેતો સ્પષ્ટ છે. આ ગુણને હિંદુઓ 'વિવેક' નામથી ઓળખે છે.

બીજું પગથીયું "પરિકમ્મ" અથવા કાર્ય વાસ્તે તૈયારીનું છે. અહીંયા મનુષ્ય પૂર્વ દેશના ધર્મગ્રંથો જણાવે છે તેમ કાર્યના ફળના ઉપભોગની આશા વિના તેમજ બદલા કે શિક્ષાની અપેક્ષા વિના શુભ ખાતરજ શુભ કર્મ આચરે છે; આ ગુણને વેદાન્તમાં વૈરાગ્યનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ત્રીજું પગથીયું "ઉપચાર" છે. તેનો અર્થ ધ્યાન અથવા ચારિત્ર છે. હિંદુધર્મમાં જેને "ષટ્ સંપત્તિ" કહે છે તે ગુણો મેળવવાનું આ સ્થાન છે. તે ગુણો નિચે પ્રમાણે છેઃ–(૧) શમઃ મનની શાંતતા અથવા મનોનિગ્રહ, જો કે તે ગુણ પ્રાપ્ત કરવો દુષ્કર છે, તોપણ માનસિક કાર્યની ફત્તેહને વાસ્તે અતિ અગત્યનો છે. (૨) દમ–મનોનિગ્રહને લીધે વચન તેમજ કાર્યપર તેવા પ્રકારનો નિગ્રહ. (૩) ઉપરતિ–ધર્માંધતાનો ત્યાગ કરવો તે. કોઇપણ ધર્મે જણાવેલા કાર્ય અથવા ક્રિયાની આવશ્યકતામાં તેમજ ઉપયોગીપણામાં શ્રદ્ધા અને તેને લીધે વિચારની સ્વતંત્રતા અને વિશાળ ઉદાર સહનશીળતાનો ઉદ્‌ભવ. (૪) તિતિક્ષાઃ–કર્મના પરિણામરૂપે મળેલા સુખ દુઃખને શાંત મનથી સહન કરવું તે. કોઈ પણ મનુષ્ય દુઃખ પમાડવામાં સાધનભૂત થાય તેના તરફ દ્વેષનો અભાવ. (૫) સમાધાન અથવા મનના એકાગ્રતા; કોઇ પણ પ્રકારની લાલચથી મનની સ્થિરતાનો ભંગ ન થાય તે. (૬) શ્રદ્ધા. ગુરૂમાં તેમજ પોતાના આન્તર દૈવી સ્વભાવમાં વિશ્વાસ.

ચોથું "અનુલોમ" ક્રમવાર ચડવું તે. ઉપર જણાવેલા ગુણો-માંથી સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે તે ગુણ આવે છે. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ તત્ત્વ જોડે સંયોગની તેમજ મુક્તિ-નિર્વાણની અનિવાર્ય ઇચ્છા (મુ-મુક્ષા) નું આ સ્થાન છે.

પાંચમું પગથીયું "ગોત્રભૂ" નું છે. આ શબ્દનો અર્થ ગુપ્ત જ્ઞાન (રહસ્ય) ની દીક્ષાને વાસ્તે અધિકારીપણું એમ થાય છે. અહીંયાં તે પોતાના સર્વ ગુણોને એકત્ર કરે છે. અને હવે અદીક્ષિત અવસ્થા-માંથી દીક્ષિત અવસ્થામાં પ્રવેશ કરવાને તૈયાર થાય છે.

અહીંયાં જણાવવું જોઇએ કે, ઉપર જણાવેલા સર્વ ગુણો નવા ઉપાસકમાં સંપૂર્ણ ખીલેલા હોવા જોઇએ એવી તેની પાસેથી આશા રાખવામાં આવતી નથી. અથવા તે ગુણો એક પછી એક અનુક્રમે મેળવવા જોઇએ તેમ પણ નથી. તે ઉપાસકે એકજ સમયે ચારિત્ર યોજનાના કાર્યમાં, ધ્યાનની દિશામાં અને ઉપર જણાવેલા માર્ગાનુસાર ઉન્નતિ મેળવવાના કાર્યમાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. પોતાની આગળ ઉન્નતિને વાસ્તે કેવું વિશાળ ક્ષેત્ર છે, તેના સાભિજ્ઞ (conscious) જ્ઞાનસિવાય પણ (ગોત્રભૂ) શબ્દે સૂચ-વેલે પગથીએ બાહ્ય ધર્મમાં ગુંથાયેલા અથવા કોઇ પણ ખાસ ધર્મ વિનાના ઘણા પુરૂષો આવી શકે છે અને આવવા જોઇએ. અને 'ગોત્રભૂ' તે કોણ? આ પશ્નના ઉત્તરમાં બુદ્ધદેવે જણાવ્યું છે કે જે સામગ્રી દ્વારા આત્માને પવિત્ર બનાવવાના કાર્યનો આરંભ થાય-છે, તે સામગ્રીસંયુક્ત મનુષ્ય તે 'ગોત્રભૂ' છે.

આ અદીક્ષિત અવસ્થાના વિભાગની પેલી પાર કેવળ શુદ્ધ માર્ગના ચાર વિભાગ છે. અને આ પગથીઆ પર થઇને પસાર

ચતાં, જે સંયોજન—બંધન તેને જન્મમરણનાં ચક્ર સાથે બાંધે છે, અને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરતાં અટકાવે છે, તે દશ સંયોજનથી ઉપાસકે મુક્ત થવું જોઇએ. હવે થોડી ફતેહથી ચાલી શકે તેમ નથી. હવે તો જે તૃષ્ણાઓ શિષ્યને બંધનકર્તા છે તેમાંથી તેણે મુક્ત થવું જ જોઇએ. અને આ પગથિયાપર એવા વિશાળ ગુણો મેળવવાની આવશ્યકતા છે કે, માર્ગના આ વિભાગમાંથી પસાર થતાં સાત જન્મની જરૂર પડે છે, એમ ધર્મશાસ્ત્રો જણાવે છે. દરેક વિભાગ બીજા વિભાગથી ખાસ દીક્ષા ક્રિયા (initiatoin) થી જૂદો પડે છે. પ્રથમ વિભાગને " સોત્તાપત્તિ " અથવા ' સોહન ' કહેવામાં આવે છે. અને સોવાની અથવા સોતાપન્ન (જેણે 'પ્રવાહ' માં પ્રવેશ કર્યો છે એવો આત્મા) કદાચ 'માર્ગ'થી વિમુખ થાય, કોઇક સમયે તે નિષ્ફળ નિવડે, અને કોઇક સમયે પોતાની ઉન્નતિમાં વિલંબ કરે, તે છતાં પણ તે પગથીઉં તેણે કદાપિ પ્રાપ્ત ન કર્યું હોય તેવો તો કદી તે બને નહિ. આ ઠેકાણે ત્રણ બંધનો તોડવા યોગ્ય છે. (૧) આત્મભ્રાન્તિઃ ઉપાધિને જીવરૂપ માનવામાં અને પોતાના આત્માને સમસ્ત આત્મા (પરમાત્મા) કરતાં ભિન્ન માનવામાં અને તેથી તેનો પોતાનો સ્વાર્થ તેના જાતિ ભાઇઓના સ્વાર્થનો વિરોધી છે તેમ ગણવામાં આત્મભ્રાન્તિનો સમાવેશ થાય છે. (૨) શંકા અથવા અનિશ્ચય; મનુષ્યના સ્વભાવ અને ભવિષ્ય વિષેના મૂળસત્યનું પોતે અપરોક્ષ (direct) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને અથવા સુપ્રસિદ્ધ બુદ્ધિગમ્ય જ્ઞાનની શ્રદ્ધાવડે શંકાને દૂર કરવાની છે; પણ **અંધશ્રદ્ધાથી તે શંકાનું સમાધાન કરવાનું નથી.** (૩) વ્હેમઃ હૃદયશુદ્ધિ અર્થે બાહ્ય ધર્મની કોઈ પણ ક્રિયા અથવા કાર્ય ઉપર આધાર રાખવો તેનો સમાવેશ 'વ્હેમ ' માં થાય છે.

બીજું મ્હોટું ઉચ્ચ પગથિયું "સકૃદાગામી" નું છે. આ સ્થાનમાં કોઇ પણ ખાસબંધનને તોડવાના નથી. પણ તે સમય માનસિક અને અતીંદ્રિય શકિતની ખાસ ઉન્નતિનો છે.

ત્રીજું ઉચ્ચ પગથીયું "અનાગામી"નું છે. અનાગામી એટલે જેને ફરી જન્મ લેવાનો નથી તેવો પુરૂષ; આ સ્થાનમાં વિષયોપભોગ પ્રતિની આસકિતનો સર્વાંશે ત્યાગ કરવો જોઇએ. ક્રોધ અથવા દ્વેષ અને તેના સંબંધી પુરૂષોની ઉપાધિના રાગને વાસ્તે તેના હૃદયમાં કાંઇ પણ સ્થાન મળવું જોઇએ નહિ; રાગનો ત્યાગ કરવો તે ઉપરથી શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રેમ જે જીવાત્માઓ વચ્ચે સાંકળરૂપ છે, અથવા જે પ્રેમ વિશાળ સર્વગત (universal) અને સર્વ પ્રાણીપ્રતિનો છે, તેનો ત્યાગ કરવાનો નથી.

ચોથું પગથીયું "અર્હત્"નું છે. અર્હત્ તે યોગ્ય વંદનીય પુરૂષ છે. આ સ્થાનમાં બાકીનાં પાંચ બંધનના શેષ ભાગને પણ દૂર કરવો જોઇએ. તે નીચે પ્રમાણે છે:-(૧) શરીરમાં જીવનેચ્છા, ગમે તેવા ઉચ્ચ પ્રકારનું શરીર હોય તોપણ તેમાં જીવવાની ઇચ્છા (૨) શરીરરહિત જીવનેચ્છા(૩) માન: માનનો ત્યાગ એટલે પોતાની મહત્વતાનો તેમજ કાર્ય સિદ્ધિના ભાનનો અભાવ; ઉચ્ચનીચ વિષે ભેદાભાવ; સર્વને એક રૂપ માનવું તે (૪) આત્મસ્થિરતાનો અભાવ; પોતાની ઉપર આવી પડતાં સંકટથી આત્મસ્થિરતાના ભંગનો અથવા ચંચળતાનો સંભવ; (૫) અજ્ઞાન. અજ્ઞાન દૂર કરવું એટલે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું તે. આપણા હાલના સૂર્યમંડળને લગતી અનુભવ સિદ્ધ (practica) સર્વજ્ઞતા-

આ પગથીયું મૂકયું કે મનુષ્ય "અશેખ" બને છે તેને હવે કાંઇ વધારે જાણવાનું રહેતું નથી. તે 'નિર્વાણી' કહેવાય છે " જે

કોઇ એમ શિખવે કે નિર્વાણ એટલે નાશ થવો, તો તેમને કહેવું કે તેઓ જૂઠું બોલે છે. જો કોઇ એમ શિખવે કે નિર્વાણ એટલે જીવવું તો તેમને કહેવું કે તેઓ ભૂલ કરે છે. તેઓના પરિમિત જ્ઞાનની પેલી પાર શું છે, તેમજ કાળરહિત, આકારથી પરિમિત જીવનરહિત આનંદ શું છે, તે તેઓ સમજતા નથી. ”

આવી ઉચ્ચ અને ભવ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનાર પુરૂષ સંબંધી “મેત્તાસૂત્ર”માં નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છે. જે માતા પોતાની જીંદગીના ભોગે પણ પોતાના એકના એક બાળકનું રક્ષણ કરે છે તે માતા જેવી રીતે પ્રેમ રાખે છે તેવો પ્રેમ સર્વ પ્રાણીપ્રત્યે રાખો. અમર્યાદિત શુભેચ્છા-પ્રેમ સકળ જગતમાં ઉંચે નીચે સર્વ બાજુએ સંપૂર્ણ રીતે ભેદભાવ કે વિરોધવિના પ્રસરે. જ્યારે મનુષ્ય જાગતાં -ઉંઘતાં-બેસતાં-સૂતાં સર્વ સમયે આવી મનની સ્થિતિમાં રહે છે ત્યારે ‘આ જીંદગીમાં પણ ઉચ્ચ પ્રકારની પવિત્રતા મળી શકે’ એવું ઉત્તમ કથન ખરૂં પડે છે. બુદ્ધનું શિક્ષણ મનુષ્યના આત્માને વાસ્તે જગદ્દ્ધારક અને મનુષ્ય જાતિના પાળક થવાનું આવું ભવ્ય અને સર્વોત્કૃષ્ટપદ દર્શાવે છે. પણ તેનો આરંભ જગતમાં તેમજ ગૃહમાં સદ્ગુણી જીવન ગાળવામાં થવો જોઇએ.

ચરિત્રમાળાઃ પુસ્તક ૨ જું.

શ્રી બુદ્ધનો ઉપદેશ.

પ્રયોજક-મણિલાલ નથુભાઇ દોસી. બી. એ
રતનપોળ, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ પહેલી. પ્રત ૨૩૦૦.

પ્રકાશક-સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
મંત્રી-ભિક્ષુ-અખંડાનંદ.
કાલબાદેવી, મુંબઈ.

સંવત ૧૯૬૮ માર્ગશીર્ષ. (પ્રથમ વર્ષ.)

અમદાવાદમાં ધી ડાયમંડ જ્યુબીલી પ્રીન્ટીગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

નિવેદન.

ચરિત્રમાળાના પ્રથમ પુસ્તકરૂપે શ્રી બુદ્ધ ભગવાનનું ચરિત્ર આવે તેની સાથેજ તેમના ઉપદેશો અપાય તો વધારે સારૂં, એમ સમજીને બીજા પુસ્તક દાખલ તે રજુ કરવામાં આવે છે. જેમાં શ્રી બુદ્ધ ભગવાનનું ધર્મપદ અને શ્રી બુદ્ધનાં વિવિધ શિક્ષણો ઉપરાંત, બુદ્ધ ધર્માનુયાયી મહારાજા અશોકના સુબોધક શિલા લેખોના ભાષાન્તરનો સમાવેશ થયેલો જણાશે.

શ્રી બુદ્ધ ભગવાનના આ ઉપદેશો બુદ્ધધર્માનુયાયી જનો માટેજ ઉપદેશાયલા હોય તો પણ એકંદરે તે સર્વ મનુષ્યોને ઉપયોગી જણાયાથીજ તેની પસંદગી કરવામાં આવી છે. ઉન્નતિના દરેક અભિલાષીને માટે આ ઉપદેશો ઉત્તમ જ્ઞાન અને સદ્‌ગુણોની વૃદ્ધિ તથા દૃઢતા કરનારા અને શુભ ધર્મ, કર્મ અને વિચારોમાં આગળ વધવાનું બળ–ઉત્તેજન આપનારા અનુભવાયા વિના રહેશે નહીં.

ચરિત્રમાળાના પ્રથમ પુસ્તકની છાપમાં કેટલીક ન્યૂનતા જણાશે, આ કામ માટે ખાસ જુદી જાતના તૈયાર કરી મંગાવેલા કાગળોપર એ પુસ્તક પહેલુંજ છપાયલું હોવાથી તેમ બન્યું છે. આ અનુભવ પછી છપાવવાની ગોઠવણમાં જે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે તેને લીધે આ બીજા પુસ્તકની છાપમાં મનમાનતો સુધારો થએલો વાંચનાર જોશેજ. 'ચરિત્રમાળા'માં એવીજ છાપ હવે પછી પણ આવતી રહેશે.

આ સાથે આપેલા ચરિત્રમાળાના નિયમો તથા લેખકની પ્રસ્તાવના તરફ દરેક વાંચનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી. હરિઃ ૐ તત્સત્.

ભિક્ષુ–અખંડાનન્દ.

'મંત્રી' સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.

પ્રસ્તાવના.

હિંદુ લોકોને જેવી ભગવદ્‌ગીતા પ્રિય છે, મુસલમાનોને કુરાન પ્રિય છે, ખીસ્તી લોકોને બાઇબલ પ્રિય છે, તેટલોજ આ ધમ્મપદ ગ્રન્થ બૌદ્ધોને પ્રિય છે. આ ગ્રન્થમાં જૂદા જૂદા ૨૬ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે; અને દરેક વિભાગમાં કેટલાક જૂદા જૂદા શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે. આ દરેક વિભાગના શ્લોકો એક શાથે બોલાચેલા નથી. શ્રી બુદ્ધ દેવ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી પોતાના ભવિષ્ય જ્ઞાનદ્વારા એ વિચાર કરતા હતા કે આજ હું કોનો ઉદ્ધાર કરૂં ? આજે મારી મદદ મેળવવાને કોણ યોગ્ય છે ? આ પ્રમાણે વિચાર કરી જૂદે જૂદે સ્થળે તે જતા અને જ્યાં જેને જેટલો યોગ્ય હોય ત્યાં તેને તેટલો ઉપદેશ આપતા હતા. આ પ્રમાણે જૂદે જૂદે સ્થળે શ્રી બુદ્ધદેવે ઉપદેશેલા શ્લોકોનો આ ગ્રન્થમાં સંગ્રહ છે. દરેક શ્લોકને લગતું એક કથાનક છે. જ્યાં સુધી આ કથાનક આપણા જાણવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે શ્લોકનું ગૌરવ આપણા સમજવામાં ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. માટે આ શ્લોકોમાં પૂર્વાપર સંબંધ ન દેખાય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. શ્રી બુદ્ધ ઘોષે આ ગ્રન્થ ઉપર વિસ્તારથી ટીકા લખેલી છે, અને તે દરેક શ્લોકને લગતો ઇતિહાસ તેમાં આપેલો છે.

આ ગ્રન્થ પાલી ભાષામાં લખાયેલો છે, તે તે વખતમાં મગધ, કાશી, કોશળ વગેરે બંગાલના પૂર્વ ભાગમાં બોલાતી ભાષા હતી. હાલ તો આ બુદ્ધ ધર્મના ગ્રન્થોની પાલી ભાષા જૈન ધર્મના ગ્રન્થોની માગધી ભાષાની માફક ભાગ્યેજ વપરાશમાં આવે છે. આ બન્ને ભાષાઓને ઘણો નિકટનો સંબંધ છે, અને બન્ને સંસ્કૃતની પુત્રીઓ છે. સંસ્કૃત ભાષા જ્યારે શિષ્ટજન વાપરતા, ત્યારે બાળકો, સ્ત્રીઓ, મંદ બુદ્ધિવાળા, નોકરો વગેરે પાલી કે માગધી ભાષા વાપરતા હતા. સમગ્ર મનુષ્યોને આ ઉમદા સિદ્ધાંતોનો લાભ મળે, તેવી અનુગ્રહ બુદ્ધિથી આ ભાષામાં ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હતો.*

---

*बालस्त्रीमन्दमूर्खाणां नृणां चारित्रकांक्षिणाम् ॥
अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥ १ ॥

આ પાલી અને માગધી ભાષા સંસ્કૃતમાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલી છે. જો સંસ્કૃતના જાણનાર વિદ્વાનો આ ભાષાઓના અભ્યાસ પાછળ લક્ષ આપે તો ઘણા થોડા સમયમાં તે ભાષામાં નિપુણતા મળી શકે; અને આ ભાષાઓનું જ્ઞાન પ્રાચીન ગ્રન્થોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ઘણુંજ મદદગાર નીવડે.

૧૮૭૯ માં પ્રોફેસર મેક્ષમુલરે આ ગ્રન્થનું અંગ્રેજી ભાષામાં ભાષાન્તર કર્યું, ત્યાર પછી જુદા જુદા રૂપમાં ઘણી ભાષાઓમાં તેનું ભાષાન્તર થયું છે. ચીનની ભાષામાંથી સેમ્યુઅલ બીલે પણ અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કર્યું છે, સને ૧૮૯૮ માં કલકત્તાની બુદ્ધિસ્ટ ટેક્ષ્ટ સોસાયટીએ બુદ્ધ ઘોષની ટીકા સહિત આ ગ્રન્થ પ્રકટ કર્યો છે. ગુજરાતીમાં પ્રથમ સ્વર્ગસ્થ નારાયણ હેમચંદ્રે આ ગ્રન્થનું ભાષાન્તર પ્રકટ કર્યું હતું. હિંદુસ્થાનીમાં મૂળ સુદ્ધાં આરાકાન નિવાસી ભિક્ષુ ચંદ્રમણિએ તે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

આ ભાષાન્તર કરવામાં પણ ઉપર જણાવેલાં ઘણાંખરાં ભાષાન્તરોની મદદ લીધી છે, અને તે માટે તે સર્વે લેખકોનો હું આભાર માનું છું. સરલ અને સમજાય તેવી ભાષામાં આ મહાન્ ગુરૂનાં વચનામૃતો રજુ કરવાનો પોતાને પ્રસંગ મળ્યો, તે માટે પોતાની જાતને આ લેખક ભાગ્યશાળી માને છે. જેના સમયમાં હિંદનો સૂર્ય મધ્યાન્હકાળે પહોંચ્યો હતો, તે પ્રતાપી બૌદ્ધ ભૂપતિ મહાન્ અશોકના શિલાલેખો પણ આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલા છે કે જેથી બૌદ્ધ ધર્મના વિશાળ સિદ્ધાંતોની કેવી અસર થવા પામી હતી તેનો વાચકવર્ગને કાંઇક ખ્યાલ આવે. વળી શ્રી બુદ્ધનાં વિવિધ શિક્ષણો પણ આપવામાં આવ્યાં છે કે જેથી લોકોને જુદી જુદી બાબતો ઉપર બુદ્ધધર્મના વિચારો જાણવાનો પ્રસંગ મળે. આ સંબંધમાં લખવા યોગ્ય ઘણું છે પણ હાલ તો જે કાંઇ ઉપયોગી હાથ લાગ્યું તેટલું વાચકવર્ગ આગળ ધરી આનંદ માનું છું.

રતનપોળ—અમદાવાદ.
તા. ૧-૧-૧૯૧૨

મણિલાલ નથુભાઈ દોશી.

વિષયાનુક્રમ.

ધર્મપદ.

શ્રી બુદ્ધનાં વિવિધ શિક્ષણો.

પ્રતાપી બૌદ્ધ રાજા મહાન્ અશોકના શિલાલેખો.

શાસન.

ચરિત્રમાળાની યોજના.

જેમાં ચરિત્રોના સાહિત્યની મહત્તા; ચરિત્રોના સાહિત્યના બહોળા પ્રચાર માટે તે સસ્તું હોવાની જરૂર; સાહિત્યને સસ્તું કેવી રીતે કરી શકાય? ચરિત્રમાળાની શરૂઆત; ચરિત્રમાળાના નિયમો; ચરિત્રમાળાદ્વારા આપવા ધારેલાં ઉત્તમ ચરિત્રો; અને આમંત્રણ, એ વિષયો છે—

ચરિત્રોના સાહિત્યની મહત્તા.

શરીરની કે ધનની, મનની કે વાણીની, વ્યવહારની કે પરમાર્થની, કોઈ નહિ ને કોઇ પણ પ્રકારની શ્રેષ્ઠતા મેળવવાની શુભેચ્છા કયા મનુષ્યના હૃદયમાં નહિ હોય? એવી ઇચ્છાવાળા દરેક મનુષ્યે, વિવિધ પ્રકારની શ્રેષ્ઠતા મેળવી ચૂકેલાં અનેક મહાન્ સ્ત્રી પુરૂષોનાં ચરિત્રો અવશ્ય વાંચવાં જોઇએ.

જગતમાં અગાઉ થઈ ગયેલાં અને વર્તમાન સમયનાં અનેક મહાન્ નરનારીઓના કયા અસાધારણ ગુણોને લીધે મહાન્ જનોમાં ગણના થઈ, તે ગુણો તેઓએ કેવી રીતે મેળવ્યા, કેવી રીતે દર્શાવી આપ્યા, અને અસાધારણ કસોટીના તેમજ લાલચોના પ્રસંગોમાં તે કેવી રીતે ટકાવી રાખ્યા, એ વિગેરે બાબતો તેઓનાં જીવનચરિત્રોમાં એવી રીતે ગુંથાયલી હોય છે કે જેથી તે વાંચનારને તેમાં ઘણો રસ પડે છે, અને તેઓ તરફ તેમજ તેમના શ્રેષ્ઠ ગુણો તરફ પૂજ્ય ભાવનાથી તે આકર્ષાય છે. મનુષ્ય માત્રના-હૃદયક્ષેત્રમાં થોડા યા ઘણા અસાધારણ ગુણોનાં જે સૂક્ષ્મ બીજ ગુપ્ત રહેલાં હોય છે, તે એવા વાચન, શ્રવણ ને મનનરૂપી પ્રકાશ અને જળના સંયોગે આપોઆપ

ખીલવા માંડે છે; અને જેમ બીજમાંથી અંકુર, છોડ અને વૃક્ષ બની જઇ સુખદાયક ફળફૂલથી સુશોભિત થાય છે, તેમ તે સદ્દગુણોનાં બીજ ચરિત્રોના શ્રવણ અને વાચનમાંથી વિચારમાં, ઉચ્ચારમાં, અને પછી આચારમાં પરિણામ પામ્યા વિના રહેતાં નથી. આ પ્રમાણે સદ્દગુણો આચારમાં મૂકાતાં તેમાં જે કાંઇ ન્યૂનતા કે બેડોળપણું હોય છે, તે વિવિધ પ્રસંગોમાં ઘડાઇ ટીપાઇને દૂર થતાં, તે સદ્દગુણો સૂર્યપ્રભાની પેઠે પ્રકાશી નીકળે છે. સદ્દગુણોની આવી વિશુદ્ધિ, એજ તેની અસાધારણતા. અસાધારણતા, એજ સામાન્ય જનોની અપેક્ષાએ વિશેષતા. વિશેષતા, એજ મહત્તા; અને મહત્તા, એજ મહાપુરૂષોનું લક્ષણ હોવાથી, જીવનચરિત્રોનો ખરા શોખથી અભ્યાસ કરનાર સજ્જનમાં શુભ સંસ્કારોની સહજ સ્વભાવે વૃદ્ધિ થવા માંડે છે, અને પારણામે તે પોતે મહાપુરૂષજ બની રહે છે.

જીવનચરિત્રોના સાહિત્યની એવી મહત્તા હોવાને લીધેજ તેની ગણના શ્રેષ્ટતર સાહિત્યમાં થાય છે.

ચરિત્રોના સાહિત્યના બહોળા પ્રચાર માટે તે સસ્તું હોવાની જરૂર.

જીવનચરિત્રોનું આવું ઉપયોગી સાહિત્ય લોકોમાં બને તેટલું વિશેષ ફેલાવવાની અગત્ય માટે મતભેદ હોઇ શકે નહીં. ઇંગ્રેજી ભાષામાં તો આ સાહિત્ય એટલા બહોળા પ્રમાણપર જઇ પહોંચેલું છે, કે દુનિયામાંના કોઇ પણ શ્રેષ્ટ મનુષ્ય વા સ્ત્રીનું નાનું વા મોટું ચરિત્ર એ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયા વિના ભાગ્યેજ રહ્યું હશે.

અહિંની દેશી ભાષાઓમાં પણ ચરિત્રોનું સાહિત્ય થોડું થોડું નીકળતું જાય છે અને ગુજરાતીમાં ચરિત્રોનાં કેટલાંક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે; પરન્તુ દેશની આર્થિક હીન સ્થિતિ અને બીજા હાથપર ઉત્તમ સાહિત્યના પ્રચારની આવશ્યકતા તરફ જોતાં જણાવવાની જરૂર

છે કે,–ઉત્તમ સાહિત્ય તૈયાર કરાવવા ખાતે અને તેવું તૈયાર સાહિત્ય યોગ્ય બદલો આપી ખરીદી લેવા ખાતે, તેમજ જૂજ કિંમત રાખી તેનો બહોળો પ્રચાર કરવા ખાતે, પરોપકાર દૃષ્ટિથી ઉદારતાપૂર્વક ખર્ચ કરવાની જરૂર, પરોપકારી શ્રીમન્તો અને સંસ્થાઓ ન સ્હમજી શકે ત્યાં સુધી, આવા નિર્ધન અને કેળવણી રહિત દેશમાં, ધનવાન અને કેળવાયલા દેશોના જેવી કિંમતે ઉત્તમ સાહિત્યનો પૂરતો પ્રચાર થવો અશક્યજ રહેશે.

સારા લેખકોને મહેનતના યોગ્ય બદલાથી ઉદરનિર્વાહની નિરાંત મળવાનું તો રહ્યું; પણ ઉલટું લખાણો તૈયાર કરવાની મહેનત ઉપરાંત છપાવવાનું અને ફેલાવવાનું કાર્ય પણ તેઓનેજ કરવું પડતું હોય, ત્યાં તેમના તરફથી સારા સાહિત્યના સસ્તાપણાની આશા ક્યાંથીજ રાખી શકાય ? માત્ર ઉત્તમ સાહિત્ય તૈયાર કરવાનુંજ કાર્ય કરવાનું હોય તો અનેકગણી જનસેવા તે દ્વારા બજાવી શકે, એવા કંઈએક લેખકો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાનું જે કામ નહીં, તે કામ કરવા જતાં ઉલટા કેવા ફસાઇ પડે છે, તે બાબતથી જેઓ માહિતગાર હશે તેઓ તો આવા સંયોગો છતાં હાલની કિંમતે મળતા રૂડા સાહિત્ય બદલ તેમનો આભારજ માનશે.

પરંતુ આમ એક તરફ સારા અને સસ્તા સાહિત્યની આવશ્યકતાવાળો ગરીબ જનસમાજ અને બીજી તરફ યોગ્ય કદર થયા વિનાના અને ઉલટા કેટલીક મુસ્કેલીઓ ભોગવતા લેખકો, આ બે જનસમાજરૂપ સાંકળની અગત્યની કડીઓ યોગ્ય જોડાણ વિના એક બીજાને પુરતી સહાયક નિવડી શકે નહીં, એ વાર્તા કેવી દુઃખદાયક છે ?

સાહિત્યને સસ્તું કેવી રીતે કરી શકાય ?

શું એ બાબતનો કોઇ ઉપાય નથી ? હા છેજ; અને તે એ કે, આપણા દેશમ પ્રાચીન પરંપરાથી ઉતરી આવેલા દાનધર્મરૂપ સદ્-

ગુણના પ્રતાપે હજી પણ જે કરોડોની ઉદારતા અન્નદાન, વસ્ત્રદાન, તીર્થદાન, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે ગાડરીયા પ્રવાહે થતી આવે છે; તેને બદલે દેશકાળના ફેરવાયલા સંયોગોને અનુસરીને વર્તમાન સમયની લોકોની ખરી હાજતો સમજી શકનાર ઉદાર ધનવાનો અને વિદ્વાનોએ પોતાની ઉદારતાનો પુરતો લાભ આવી અતિ અગત્યની બાબતમાં પણ આપવા માંડવો જોઇએ; એટલુંજ નહિ પરન્તુ એવો હેતુ પાર પાડવાને માટે ઉદાર, સંગીન, વિશાળ, સાર્વજનિક અને સ્થાયી બંધારણવાળી એવી સંસ્થાઓ સ્થાપવી જોઇએ કે જેથી ઉત્તમ સાહિત્ય રચાવવા અને અન્ય ભાષાઓમાંથી દેશી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવવા ખાતે ઉદારતાથી ખર્ચ કરી શકવા ઉપરાંત તે છપાવવા ખાતે નાણાં રોકવાની પુરતી જોગવાઇ થઇ શકે, અને તેની વ્યવસ્થા ખાતે, પ્રચારના ઉપાયો લેવા ખાતે અને માત્ર નજીવી કિંમત રાખવા ખાતે જે ખોટ ખમવી જોઇએ તે ખમવાનું બની શકે.

લેખકવર્ગને પણ અહીં ખાસ ભાર મૂકીને સૂચવીશું કે જો તેઓ ટુંક બુદ્ધિ વાપરીને ધનવાન વર્ગને આ માર્ગે દોરવાનો યત્ન નહીં કરે અને કોઈ અણસમજુ કે સ્વાર્થી પેપર કે લેખકની દોરવણીથી અવળે રસ્તે દોરવાશે, તો તેઓ લાખો કરોડો ગરીબ અને અજ્ઞ દેશ બંધુઓના મહાન્ હિતની આડે આવવાનું મ્હોટું પાપ વહોરશે; એટલુંજ નહીં પણ પરિણામે તેમનું પોતાનું તેમાં જે ખાસ આર્થિક હિત રહેલું છે, તેની ઉપર પણ તેથી તેઓ કુહાડો મારશે. અમે જે યોજનાઓ કરાવવા ઇચ્છીએ છીએ તેનું રહસ્ય એ છે કે, કાગળ, છપાઇ, અને બંધાઇની કિંમત લોકો પાસેથી લેવી અને પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાનો તેમજ તેની વ્યવસ્થાનો ખર્ચ ધનવાન વર્ગની ઉદારતાથી નિભાવવો. આવી યોજનાઓની દિશામાં પરોપકારી પુરૂષોની ઉદારતાને દોરવાના હેતુથીજ અમારો હાલનો પ્રયાસ છે. સામાન્ય લોકોમાં

વાંચનનો શોખ અને તેના લાભોનું જ્ઞાનજ ક્યાં છે ? એ કાર્ય પણ હાલના સંયોગોમાં આ ખાતાનેજ કરવું પડે છે. એવા શરૂઆતના પ્રયાસમાંજ એટલે કે–અમુક ઇમારતનો પાયો ખોદાતો હોય ત્યારેજ અને તે ખોદનારા મજુર પાસેથીજ કોઇ સાતમા માળની હવાનું સુખ માગે તેમ–બહારની મદદના અભાવે વ્યવસ્થા ખર્ચ પણ કિંમતમાં ચડાવી લેવો પડતો હોય અને મુશ્કેલીથી હાલની સસ્તી કિંમત રાખી શકાતી હોય તેવા વખતમાં કોઇ કોઈ લેખક અમારા જેવા નિષ્કિંચન મજૂરો તરફથી કામ અને દામની પુરતી આશા રાખે, તો તેને અમે શી રીતે પૂરા પડી શકીએ ? અમે સમજીએ છીએ કે લેખકવર્ગ એ પ્રજાનો ચાલુ જમાનાનો ગુરૂવર્ગ છે, અને શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય રૂપી ઉચ્ચ વસ્તુ મેળવવાના બદલામાં ધન જેવી કનિષ્ઠ વસ્તુથી પ્રજાએ તેમની યોગ્ય સેવા કરવી એ કાંઇ મહત્વની વાત નથી; પણ તેવા ધોરણની યોજનાઓ શરૂ કરાવી શકાય તે અગાઉથીજ અમારા જેવા મજૂરો પાસેથી ફળની આશાઓ કરવી એ કોઇ પણ બુદ્ધિવાનને છાજે તેમ છે ? બેશક, કોઇ કોઇ વિદ્વાન્ બંધુઓ અમારા કામનો હેતુ સમજીને તેમાં લેખોથી બનતો ટેકો આપે છેજ, તોપણ કેટલાકો વગર સમજે ઉલટા વિચારે ચ્હડી જતા હોવાથી આટલું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતમાં આ દિશામાં કામ કરનારી 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી' જેવી સંસ્થા છે ખરી, પરન્તુ તેના બંધારણને લીધે તેમાં ૫૦) રૂપિયા ભરી લાઇફ્મેમ્બર થવાની શક્તિવાળાઓનેજ વિના મૂલ્યે તેમજ થોડા મૂલ્યે પુસ્તકો આપવાનું તેનાથી બની શકતું હોવાને લીધે, તેમજ તેવી શક્તિ વિનાના અધિક સહાયપાત્ર અસંખ્ય લોકોને માટે તેને ઉલટી પડતર કરતાં વધુ કિંમત રાખવી પડતી હોવાથી તેવું ધોરણ તે બદલે નહીં ત્યાં સુધી ઉપલો હેતુ તેનાથી પાર પડે તેમ નથી.

ગ્રંથો રચાવવા, છપાવવા અને વ્યવસ્થા ખાતે ખર્ચ કરવાની સગવડ છતાં, ઓછી શક્તિવાળા છુટક ખરીદદારો માટે વધુ કિંમત રાખવાનું તેનું ધોરણ કોઈ પણ પ્રકારે સુધારી શકાય તેવું છે કે કેમ, તે બાબતની વિશેષ માહિતીના અભાવે તે વિષે હાલ તો એટલુંજ કહી શકાય કે,–પોતાના મેમ્બરોના હિતની જાળવણી ઉપરાંત પોતાના ધોરણમાં તેણે એવો સુધારો કરવો જોઇએ કે જેથી તેના તરફથી નીકળતાં પુસ્તકોની કિંમત, કાગળ, છપાઈ અને બંધાઈના ખર્ચ-જોગીજ રાખી શકાય અને બીજો કોઈ પ્રકારનો બોજો તેના ખરીદનારાઓ પર પડે નહિ. જે સાર્વજનિક હિતના મુખ્ય આશયથી સાહિત્યની ખીલવણી અને પ્રચાર ખાતે દેશમાંથી તરત વેળા સંગીન ગણાય તેવો આર્થિક ટેકો તેને મળ્યો છે, તેનો સાર્વજનિક હિતમાં યથાર્થ ઉપયોગ થએલો ત્યારેજ ગણી શકાય.

ઉપલી સૂચના બર આવે તોપણ સાહિત્યદ્વારા જનસેવાનો પ્રદેશ એટલો વિશાળ પડેલો છે, અને તે ખાતે વિવિધ દૃષ્ટિયો અને પ્રકારોદ્વારા એટલું તો બહોળું કાર્ય કરવાનું છે, કે તેને પહોચી વળવાને માટે ઉક્ત એકાદ સંસ્થાને પૂરતી ન સમજતાં આ નિર્ધન દેશમાંના લાખો મનુષ્યોના હિત માટે એવી દશવીસ સંસ્થાઓ નીકળે તોપણ તે થોડીજ પડે તેમ છે, અને તેથી એવી નવીન સંસ્થાઓ સ્થાપવા તરફ પણ ઉદાર પરોપકારી પુરૂષોએ પુષ્કળ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

ચરિત્રમાળાની શરૂઆત.

જનસેવાર્થે ઉક્ત પ્રકારનો પરોપકાર કરવાની જે શ્રીમાન અને વિદ્વાન લોકોની તેમજ રાજા મહારાજાઓની અને નામદાર સરકારની ફરજ છે તેમનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાય તેટલા સારૂ તે બાબતમાં જે કાંઈ થોડું ઘણું કાર્ય શરૂઆત દાખલ બની શકે તે કરી

બતાવવું એજ હેતુ આ **સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક મિત્રમંડળ અને કાર્યાલય**ની સ્થાપનામાં મુખ્ય હતો અને છે. એ હેતુને માટે જેટલા સમય અને વિસ્તારની ધારણા તેના સ્થાપકે રાખેલી તે જોતાં તે સમય અને વિસ્તારની હદની બહાર આ ખાતું હાલ સુધીમાં જઈ ચૂકેલું હોવાથી, હવે તેનું કાર્ય ૧૯૬૮ નું વર્ષ પૂરૂં થયા પછીથી ચાલુ રહેશે કે કેમ, તે અનિશ્ચિત છતાં, અને આ વર્ષ દુષ્કાળનું હોવા છત, ચરિત્રમાળા શરૂ કરવાનું એક કારણ એ છે કે દુષ્કાળ નક્કીપણે મનાઈ કર્યો તેની કેટલાક માસ અગાઉ ચરિત્રમાળાની આ યોજના નક્કી થઇને તે માટે ખાસ જુદી જાતના કાગળો પણ સામટા એક વર્ષની ખરચી જોગા વિલાયતથી સંગાવાઈ ચૂકયા હતા.

દુષ્કાળના સમયને લીધે ચરિત્રમાળાના જરૂર જોગા બે હજાર ગ્રાહકો નહીં થાય તો વધારાનાં પુસ્તકો બીજાં સારાં પુસ્તકોના જેવાંજ ઉપયોગી હોવાને લીધે, ધીમે ધીમે તે છૂટક પણ ખપી જવાનો સંભવ, એ બીજું કારણ છે.

જે વ્યક્તિની કાર્યશક્તિપર આ સંસ્થાના કાર્યનો આધાર કહેવાય છે તે વ્યક્તિની તે શક્તિ કેટલાક કારણથી એટલે દરજ્જે ઘટી ગએલી છે કે હવે વધુ સમય તે કાર્ય તેનાથી લેવાય તો અન્ય આવાં કામો કરનારને પોતાના અનુભવનો લાભ અને સલાહ આપવા જેટલું સામર્થ્ય પણ તેની પ્રકૃતિમાં રહે તેમ નથી. જેથી આ સં. ૧૯૬૮ નું વર્ષ પણ તેને જેમ તેમ કરીનેજ ચલાવવાનું હોવાથી, વર્ષ આખરે આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ ઘણું કરીને બંધ કરવી પડે તેમ છે. જેથી જીવનચરિત્રોના સાહિત્ય ખાતે કંઈક પ્રયાસ કરવાનો જે વિચાર કેટલાક સમયથી ચાલતો હતો તેની પણ ભેગાભેગી આ વર્ષમાંજ બનતી શરૂઆત કરવાની દૃઢ પ્રેરણા, એ આ બાબતનું ત્રીજું કારણ છે.

ઉપલાં મુખ્ય કારણોને લીધે ચરિત્રમાળાની આ યોજના શરૂ થાય છે. હે નાથ ! कर्मण्येवाधिकारस्ते माफलेषु कदाचन । એ આપના વાક્યને અનુસરીને આપ સર્વેશ્વરનીજ પ્રેરણા અને સત્તા-સ્ફૂર્તિવડે શરૂ થતી આ પ્રવૃત્તિ હરકોઇને હાથે, હરકોઇ પ્રકારે આગળ વધો, ન્યૂન થાઓ, કે બંધ પડો અથવા જનસમાજના પ્રારબ્ધયોગે આપની ઇચ્છાનુસાર તેનું જે થવું ઘટે તે થાઓ, તેમાં કોઇ પ્રકારનો આગ્રહ આપની કૃપાથી અમને રહેતો નથી; છતાં તેજ પ્રસાદીના અન્ય અંશરૂપ શ્રદ્ધામૈયા તો એવો આનંદપ્રદ આદેશ આપ્યાજ કરે છે કે 'પરિણામે નિમિત્તભૂત વ્યક્તિઓનું અને સમાજનું એથી હિતજ સધાશે !'

ચરિત્રમાળાના નિયમો.

વિષય.

૧. ચરિત્રમાળામાં દેશવિદેશના મહાન્ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓનાં સંક્ષિપ્ત તેમજ વિસ્તૃત ચરિત્રો, આખ્યાનો અને તેમના ઉપદેશોનો વિષય આવશે.

કદ વિષે.

૨. ચરિત્રમાળાના દરેક પુસ્તકમાં સરાસરી (રોયલ ૧૬ પેજી) સવાસો પૃષ્ઠ આવશે. જેમાં આ ખાતાને લગતી, તેમજ બીજાં પરોપકારી ખાતાંઓને લગતી, યોજનાઓ તથા જાહેરખબરો, તેમજ બીજાં માસિકોની બદલામાં લેવાની જાહેરખબરોનો સમાવેશ થશે. મૂલ્યથી લેવાની જાહેરખબરો એમાં નહીં ગણાતાં જુદીજ ગણાશે.

૩. ચરિત્રમાળાના ગ્રાહકોને ઉપર પ્રમાણે દરેક મહિને સવાસો પૃષ્ઠના હિસાબે દર વર્ષે ૧૫૦૦ (દોઢ હજાર) પૃષ્ઠ જેટલાં પુસ્તકો

અપાશે; તેમાં છબીઓ અપાશે તેના ખર્ચ જોગાં પૃષ્ઠો એ સંખ્યામાંથી બાદ થશે. પુસ્તકોના કદમાં કોઈ કારણે ફેરફાર કરવો પડશે તો ઉપર જણાવ્યા જેટલું લખાણ સમાઇ રહે તે પ્રમાણમાંજ કરાશે.

સમય.

૪. ચરિત્રમાળાનું પહેલું વર્ષ સંવત્ ૧૯૬૮નું છે, અને તેની શરૂઆત કાર્તિક માસથી ગણાશે.

૫. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થવા છતાં કાર્તિક માસથીજ ગ્રાહક ગણીને વાર્ષિક મૂલ્ય લેવાશે અને કાર્તિકથીજ પુસ્તકો અપાશે.

કાગળો.

૬. ચરિત્રમાળામાં કાગળો સગવડ પ્રમાણે ૫૦ રતલી એન્ટીક પેપર (આ યોજના જે આ કાગળોપર છાપેલી છે અને જે કાગળોના ચરિત્રમાળાના પ્રથમ વર્ષ જોગો સામટો જથો મંગાવી રાખવામાં આવ્યો છે તે) ઉપર છપાશે અથવા ૫૦ રતલી ગ્લેજ પેપરોપર તે છપાશે.

વર્ગ, મૂલ્ય, ટપાલખર્ચ, કમીશન.

૭. ચરિત્રમાળામાં બે વર્ગ રાખ્યા છે, તે બંનેમાં કાગળ એકજ જાતના આવશે. પૂઠાંમાં અને વાર્ષિક મૂલ્યમાં નીચે પ્રમાણે ફેર છે.

ક. **સાદાં પૂઠાં.** એમાં પૂઠાં કાગળનાં સાદાં આવશે, અને તેનું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૨) બે લેવાશે.

ખ. **પાકાં પૂઠાં.** એમાં પૂઠાં કપડાનાં પાકાં આવશે, અને વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૩) ત્રણ લેવાશે.

૮. અમદાવાદ અને મુંબઈ તેમજ બહાર ગામના, એડનના, બ્રહ્મદેશના અને સીલોનના ગ્રાહકો પાસેથી **ટપાલ ખર્ચ** જૂદું લેવાશે નહિ. **વેલ્યુપેબલ ખર્ચ** જૂદું લેવાશે.

૯. આફ્રિકા, ઇંગ્લંડ તેમજ બીજા જે દેશાવરોનું ટપાલ ખર્ચ વધુ લાગતું હશે તેટલું ત્યાંના ગ્રાહકો પાસેથી વધુ લેવાશે.

૧૦. ચરિત્રમાળાની યોજના તેના વાર્ષિક ગ્રાહકોના ધોરણપરજ રચાયલી છતાં, તેમાંનાં છૂટક પુસ્તકો લેવા ઇચ્છનારને (સગવડ હશે ત્યાં સુધી) તેપર છૂટક વેચાણ માટે છપાતી કિંમતે અપાશે.

૧૧. ચરિત્રમાળાના ગમે તે વર્ગના મળીને વાર્ષિક રૂ. ૪૦) થાય તેટલા ગ્રાહકો એકજ નામપર કરી મોકલનાર માટે આ ધોરણ છેઃ—

૧. જો તે બુકો દર વખતે **અમદાવાદની** શાખામાંથી રૂબરૂ મંગાવી લેશે તો રૂ. ૪૦) ને બદલે રૂ. ૩૦) લેવાશે.

૨. જો તે રેલરસ્તે મંગાવશે તો તે જણાવશે તે સ્ટેશને દર વખતે પહોંચાડવામાં આવશે, અને રૂ. ૪૦) ને બદલે તેની પાસેથી હેલ, મજુરી, રેલ્વેખર્ચ સાથે રૂ. ૩૫) લેવાશે.

૩. એ રકમ જો રૂ. ૪૦) થી વધુ થશે તેના પ્રમાણમાં તે વધારાની રકમમાંથી પણ ઓછું લેવાશે.

૧૨. ચરિત્રમાળાનું દરેક વર્ષ પુરૂં થતાં તે પછીના વર્ષનું વાર્ષિક મૂલ્ય પહેલું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલીને વસુલ કરવામાં આવશે.

૧૩. ઉપલા કારણથી જેમને બીજા વર્ષથી કે હરકોઈ વર્ષથી ગ્રાહક તરીકે ચાલુ ન રહેવું હોય તેમણે ચાલતું વર્ષ પૂરૂં થતાં સુધીમાં તે વિષે પત્ર લખી અવશ્ય ખબર આપવી જોઇએ, કે જેથી તેમનાપર વી. પી. મોકલાતું અટકે. આ પ્રમાણે ખબર નહિ આપનાર વી. પી. આવતાં પાછું વાળશે તો તેવાઓનાં નામ ગ્રંથમાળાદ્વારા ખુલ્લાં પાડવામાં આવશે, અને તે વી. પી. બાબત ખાતાને પોષ્ટેજ તથા મહેનતનું થએલું નુકશાન તેમણે ભરી આપવું પડશે.

૧૪. નવીન ગ્રાહક થનારે વાર્ષિક મૂલ્ય પ્રથમ મોકલી આપવું, અથવા નીકળેલાં પુસ્તકો વી. પી. થી મંગાવવાં, અને તે સાથે નીચે પ્રમાણે કાર્ડ ભરી મોકલવો અથવા રૂબરૂ આપવો.

'સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય 'ની શાખા મુ. અમદાવાદ.

વિ. કે, "ચરિત્રમાળા"ના સંવત ૧૯૬૮ની શરૂઆતથી મને ગ્રાહક ગણી તેનાં કારતકથી હાલ સુધીમાં નીકળેલાં પુસ્તકો વી. પી. થી મોકલી વાર્ષિક મૂલ્ય વસૂલ કરશો; અને પછી પણ દર વર્ષે તેનું પ્રથમ પુસ્તક વી. પી. થી મોકલી વાર્ષિક મૂલ્ય વસૂલ કરતા રહેશો. ગ્રાહક નહિ રહેવું હોય ત્યારે અગાઉથી તમને ખબર આપીશું. (કાચા પૂઠાનાં કે પાકાં પૂઠાનાં તે નીચે લખવું.)

ગ્રાહક થનારનું પૂરું નામ.	ઠેકાણું ______ ગામ ______ પોષ્ટ ______ જીલ્લો ______	વર્ગ.	વાર્ષિક મૂલ્ય.

તારીખ ______ ૧૯૧૨. ગ્રાહકની સહી. ______

લવાજમની પાવતી.

૧૫. આ ખાતાની મુખ્ય કે શાખા ઑફીસમાં અથવા ખાતાના સત્તા આપેલા માણસને કે એજન્ટને રૂબરૂમાં વાર્ષિક મૂલ્ય આપતી વખતે, ખાતાના છાપેલા નામવાળી તથા વ્યવસ્થાપકની સહી શિક્કાવાળી પાવતી, નાણાં વસૂલ લેનારની સહી સાથેની લેવી જોઇએ.

૧૬. મનીઑર્ડરથી વાર્ષિક મૂલ્ય મોકલનારને તે બદલ પોષ્ટ ખાતું તેના નિયમ પ્રમાણે જે પાવતી પહોચાડે છે તે આ ખાતા તરફનીજ પાવતી હોવાથી, બીજી જૂદી પાવતી આપવાનું રાખ્યું નથી.

૧૭. વેલ્યુપેબલથી પુસ્તક મંગાવનારને વેલ્યુપેબલ બૂકપોષ્ટની ઉપર વીંટાળેલા કાગળપર તેનું શિરનામું લખવા ઉપરાંત તેના વાર્ષિક મૂલ્યનું બીલ પણ લખી મોકલવાનું રાખ્યું છે. વેલ્યુપેબલ સ્વીકારનારે તે બીલને પાવતી તરીકે સમજવું.

૧૮. ઉપલામાંના હરકોઈ પ્રકારે મળનારી પાવતી વાર્ષિક મૂલ્ય ભર્યાના દાખલા બદલ જાળવી રાખવી.

રજીષ્ટર્ડ નંબર.

૧૯. દરેક ગ્રાહકપર પહેલું તેમજ તે પછીનું દરેક પુસ્તક રવાના થશે તેના શિરનામાની સાથે તે ગ્રાહકનો રજીષ્ટર્ડ નંબર પણ જણાવવામાં આવશે. આ નંબર ગ્રાહકને આ સંસ્થા તરફ હરકોઈ કારણે પત્ર લખવો પડતાં તેમાં જણાવવો. આ પ્રમાણે નંબર નહીં લખ્યો હોય તો તે પત્રપર અમલ કરવાનું મુશ્કેલ બનશે અને બનશે તોપણ વખતસર બનશે નહીં.

વર્ગ બદલવા વિષે, અને ગ્રાહકમાંથી નીકળી જવા વિષે.

૨૦. વાર્ષિક મૂલ્ય ભર્યા પછીથી પાંચ દિવસ સુધીમાં જો પાકાં પૂઠાંવાળા વાર્ષિક રૂ ૩) ના વર્ગમાં જવું હશે, તો તે વિષે ખબર આપવા સાથે, આવેલાં પુસ્તકો જેવી ને તેવી સારી હાલતમાં પાછાં મોકલી આપવાથી પાકા પૂઠાનાં પુસ્તકો વી. પી. થી મોકલી વધારાનું મૂલ્ય વસૂલ લેવાશે.

૨૧. મૂલ્ય મોકલાઈ ચૂક્યા પછી પણ કોઈ કારણે કોઇને ગ્રાહકમાંથી નીકળી જવું હશે તો પાંચ દિવસ સુધીમાં તે પુસ્તક પાછું મોકલી આપનારને મૂલ્ય તેના ખર્ચે પાછું મોકલાશે.

૨૨. ઉપર પ્રમાણે વર્ગ બદલાવનારનો રજીષ્ટર્ડ નંબર પણ બદલાય છે, અને તે નંબર તે વધારાની પાવતી અથવા બીલમાં જણાવાય છે; માટે તે પછી વ્યવહારમાં તે નવો નંબરજ લખવો.

પુસ્તકની રવાનગી અને તે ગેરવલ્લે જવા વિષે.

૨૩. ચરિત્રમાળાનું દરેક પુસ્તક તૈયાર થશે તેમ બનતી તાકીદે રવાના કરવામાં આવશે. જે એકજ પુસ્તકનું કદ ૧૨૫ પૃષ્ઠના એક પુસ્તક કરતાં મ્હોટું એટલે કે તેવાં બે કે વધુ પુસ્તક જેટલું થાય તેમ હશે, ત્યારે બનતા સુધી ૧૨૫ પૃષ્ટના જુદા જુદા ભાગો નહિ બંધાવતાં આખું પુસ્તક ભેગુંજ બંધાઇને રવાના થશે, અને જેટલાં પુસ્તકનું કદ તેનું થશે તેટલાં પુસ્તકના અંક તે ઉપર લખાશે.

૨૪. પુસ્તકો રવાના કરવામાં ગફલત ન થાય તે માટે દરેક ગ્રાહકને તેમનું પુસ્તક પુરતી ચોકશી કરી નોંધી લઇને રવાના કરવાનું રાખ્યું છે; છતાં પોષ્ટમાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી આ સંસ્થાને શિર ગણી શકાય નહિ. તેમ છતાં તે બાબત નીચેની મતલબનો ખરી હકીકતનો પત્ર લખી જણાવવાથી તે પત્ર તે બાબતની તપાસ થવા અર્થે પોષ્ટ ખાતાપર મોકલી આપવામાં આવશે; અને યોગ્ય લાગશે તો ગેરવલ્લે ગયેલું પુસ્તક ફરીથી મોકલાશે.

૨૫. જે પુસ્તક તેના પછી નીકળેલું પુસ્તક મળી ગયા છતાં પણ કોઈ ગ્રાહકને ન પહોંચે, અથવા જે પુસ્તક બીજા ગ્રાહકોને મળી ગયાને પંદરેક દિવસ વીતવા છતાં પણ કોઈ ગ્રાહકને ન પહોંચે, ત્યારેજ અને પોષ્ટવાળાથી તપાસ કર્યા પછીજ, પુસ્તક ગેરવલ્લે ગયાનું અનુમાન કરીને ગ્રાહકે અહીં ખબર આપવાની છે.

પુસ્તક ગેરવલ્લે જતાં ગ્રાહકે લખવાના કાર્ડની નકલ નીચે મુજબ છેઃ—

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની શાખા મુ. અમદાવાદ.

વિ. કે, ચરિત્રમાળાનું ____ મું પુસ્તક નામે ____________ અત્યાર સુધીમાં મને મળી જવું જોઇએ તે હજી સુધી મળ્યું નથી. બદદાનતથી કે મળ્યા પછી ગેરવલ્લે જવાને લીધે જુજ રકમનું પુસ્તક ફરીથી મેળવવા ઇચ્છનાર, એક ધર્મકાર્યમાં તેટલું નુકશાન કરી કેવા પાપનો ભાગી થાય છે, એ હું સમજું છું. તમે ફરીથી મોકલી આપ્યા પછી જો તે મૂળ પુસ્તક મ્હારા તરફ આવશે તો તે પાછું મોકલીશ.

મ્હારો રજીષ્ટર્ડ નંબર, ____________

નામ, ____________

ગામ, ____________ પોષ્ટ, ____________

ઠેકાણું, ____________ જીલ્લો ____________ તારીખ ____________

સહી ____________

૨૭. જે ગ્રાહકોને પોતાનું ઠેકાણું મહિનો બે મહિના માટે બદલાવાનું હોય તેમણે તે વિષે પોતાને ત્યાંની પોષ્ટ ઑફીસનેજ લખી બંદોબસ્ત કરી લેવો. વધુ સમય માટે બદલવાનું હોય તેમણે તે વિષે સવળા અહીં લખી જણાવવું.

૨૮. શિરનામું બદલવાનો પત્ર વખતસર ન લખવાથી અથવા તે પત્ર મળ્યા અગાઉ મૂળ શિરનામે રવાના થઇ ચૂકેલું પુસ્તક મોડું પહોંચે અથવા ગેરવલ્લે જાય તો તેનો દોષ આ ખાતાને શિર નથી, માટે નવું ઠેકાણું અહિં લખવા સાથે પ્રથમની પોષ્ટને પણ લખવું.

વ્યવસ્થાનું ઠેકાણું.

૨૯. ચરિત્રમાળા છપાવવાની તથા પોષ્ટ કરવાની વ્યવસ્થા આ સંસ્થાની અમદાવાદની શાખામાં રહેશે; માટે ગ્રાહકોએ તે સંબંધી સર્વ પત્ર વ્યવહાર નીચેને શિરનામે રાખવો.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની શાખાના વ્યસ્થાપક.

મુ. અમદાવાદ.

૩૦. તળ મુંબઈના ગ્રાહકો માટે ચરિત્રમાળાની વ્યવસ્થા મુંબઈમાંની આ સંસ્થાની મુખ્ય ઑફીસમાં (**કાલબાદેવી રોડપર ભાંગવાડીને નાકે આવેલા હાથીબિલ્ડીંગમાં ત્રીજે માળે**) રાખેલી હોવાથી તેમણે તેજ ઠેકાણે સર્વે વ્યવહાર રાખવો.

૩૧. ઉપલા નિયમોમાં ફેરફાર કરવાનો હશે ત્યારે તે વિષે અગાઉથી ખબર આપવામાં આવશે.

ચરિત્રમાળાદ્વારા આપવા ધારેલાં ઉત્તમ ચરિત્રોમાંનાં થોડાંકની યાદી.

શ્રી બુદ્ધચરિત્ર અને ઉપદેશ. (ચરિત્રમાળાના પહેલા અને બીજા પુસ્તક દાખલ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે) પૃષ્ઠ શુમારે ૨૮૦ છે. છૂટક મૂલ્ય ૦-૭-૦ પાકું પૂઠું ૦-૧૦-૦ પોષ્ટેજ માફ.

વીરમંડળ, (દેશ વિદેશના વીરો અને વીરાંગનાઓનાં ચરિત્રો.)

કોંગ્રેસ ચરિત્રાવળી, (પ્રમુખો તથા અગ્રેસરોનાં ચરિત્રો.)

સોનેરી કામો, (ઇંગ્રેજીપરથી ભાષાંતર થાય છે.)

મહાન્ પુરુષોની માતાઓનાં જીવનચરિત્રોનો સંગ્રહ.

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો, (છપાય છે.) લેખક રા. રા. શિવપ્રસાદ. દલપતરામ. પંડિત. આ પુસ્તક જુદાં જુદાં માસિકો, પુસ્તકો અને ઇતિહાસોપરથી હાલ નવીનજ રચાયું છે. એનો પ્રથમ ભાગ ૪૦૦ કે ૫૦૦ પૃષ્ઠ જેટલો થોડા સમયમાં બહાર પડશે.

સાધુ ચરિત્ર પ્રકાશ, (દેશ વિદેશના સાધુ પુરુષોનાં ચરિત્રો.)

સ્વ૦ રાનડેનું ચરિત્ર, (તેમનાં પત્નીનું લખેલું.)

ડૉ૦ આનન્દીબાઇ જોશીનું વિસ્તૃત ચરિત્ર.

શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર, રામચરિત્ર, ગૌરાંગચરિત્ર, સ્વામી શ્રી વિવેકાનન્દનું ચરિત્ર, સ્વામી શ્રી રામતીર્થનું વિસ્તૃત ચરિત્ર, એ શિવાય સ્વ. **નારાયણ હેમચંદ્ર**દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલાં તથા બીજાં અનેક ઉત્તમ અને ઉપદેશદાયક ચરિત્રો ચરિત્રમાળામાં છપાશે.

આમંત્રણ.

આ પ્રમાણે ઉત્તમ ચરિત્રોની યોજનારૂપી માનસિક ભોજનની, રૂચિકર અને હિતકારક વિવિધ વાનીઓથી ભરપૂર પત્રાવળી તૈયાર કરીને, તેનાં ભોગી ભાઇ બ્હેનોને તે આરોગવા માટે પ્રેમપૂર્વક આમંત્રણ આપવામાં આવે છે.

સ્થૂલ શરીરનાં અન્ન વસ્ત્રાદિ માટે કરાતા સેંકડો અને હજારોના ખર્ચ સાથે સરખાવતાં આ ઉત્તમ વાંચનરૂપી માનસિક ખોરાકના લાભો કેટલા બધા વિશેષ છે, એ વાત કોણ નહિ સમજતું હોય ?

આ માનસિક ખોરાક એકાદ ટંક, દિવસ, માસ, વર્ષ કે પચીસ વર્ષેજ નહિ, પરન્તુ આ જન્મ અને પરજન્મપર્યન્ત પોતાને, કુટુંબને અને મિત્રવર્ગને કદી ભૂંસાય નહિ એવા શુભ સંસ્કારોને પ્રકટાવનારો અને પોષનારો છે; તો તે ખાતે વાર્ષિક જુજ રકમનો ખર્ચ શું વિસાતમાં ગણાય? દરેક ગરીબ મનુષ્યે પોતાના અન્ન વસ્ત્રાદિના ખર્ચમાંથી રૂપિયે એકાદ આનો પણ આ અધિક કલ્યાણકારી ખોરાક ખાતે ખર્ચવોજ જોઇએ. વાંચનાર બંધુઓ અને બ્હેનો ! આ સલાહ તમારે ગળે ઉતરશે ? તમારી સેવાની ખાતર મહા મહેનતે યોજાતી, આવી, તમારા ખાસ હિતની–થોડા ખર્ચમાં બહોળું વાંચન પૂરૂ પાડનારી–યોજનાઓનો લાભ લેવાની અગત્ય ત્હમને સમજાશે ?

મહાનકૃપાળુ સર્વેશ્વર પ્રભુની કૃપાનો લાભ લેવાને અને તેના હિતાવહ નિયમોને સમજી–અનુસરીને સર્વ પ્રકારનું હિત સાધવાને દરેક પ્રાણી સમર્થ થાઓ, એ આકાંક્ષાપૂર્વક ॐ તત્સત્.

માર્ગશીર્ષ, સં. ૧૯૬૮. }
ડિસેમ્બર સન ૧૯૧૧. }

ભિક્ષુ–અખંડાનંદ.
'મંત્રી' સ. સા. વ. કાર્યાલય.

શ્રી બુદ્ધનો ઉપદેશ.

ધમ્મપદ.

પ્રકરણ ૧ લું.

યમક વર્ગ.*

આપણી હાલની સ્થિતિ આપણા વિચારોનું પરિણામ છે, આપણા વિચારોપર આધાર રાખે છે, અને આપણા વિચારોથી બનેલી છે. જો કોઈ મનુષ્ય ખરાબ વિચારથી બોલે અથવા વર્તે તો ગાડીને ખેંચનાર બળદની પછવાડે જેમ પૈડું ચાલ્યું આવે છે, તેમ દુઃખ તેની પછવાડે આવે છે. ૧.

આપણી હાલની સ્થિતિ આપણા વિચારોનું પરિણામ છે, આપણા વિચારો પર આધાર રાખે છે, અને આપણા વિચારોથી બનેલી છે. જો કોઈ મનુષ્ય સારા વિચારથી બોલે અથવા વર્તે તો છાયા જેમ મનુષ્યની પછવાડે જાય છે, તેમ સુખ તેની પછવાડે ચાલ્યું આવે છે. ૨.

---

* યમક એટલે જોડ. આ પ્રકરણમાં બબ્બે શ્લોકની જોડ હોવાથી આ પ્રકરણને યમકવર્ગ કહે છે.

તેણે મને ગાળ દીધી, તેણે મને માર્યો, તેણે મને હરાવ્યો, તેણે મને લૂંટ્યો–આવા વિચારોને જે મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં જગ્યા આપે છે, તે મનુષ્ય કદાપિ દ્વેષથી છુટો થઈ શકે નહિ. ૩.

તેણે મને ગાળ દીધી તેણે મને માર્યો, તેણે મને હરાવ્યો, તેણે મને લૂંટ્યો–આવા વિચારોને જે મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં જગ્યા આપતો નથી, તેનો દ્વેષ બંધ પડે છે. ૪.

કારણ કે દ્વેષ કદાપિ દ્વેષથી નાશ પામતો નથી, પણ દ્વેષ સદા પ્રેમથીજ નાશ પામે છે. આ સનાતન ધર્મ છે. ૫.

જગત્ જાણતું નથી કે આપણા સઘળાનો અહીં અંત આવવાનો છે; પણ જેઓ આ બાબત જાણે છે, તેમના કજીઆનો અંત આવે છે. ૬.

જે કેવળ સુખનેજ શોધતો ફરે છે, જેની ઇન્દ્રિયો કાબુમાં નથી, જે ખાવામાં મિતાહારી નથી, જે આળસુ અને નિર્બળ છે તેને મારદેવ (મોહરાજા), જેમ પવન નબળા ઝાડને પાડે તેમ, પાડી દે છે–અર્થાત્ ફસાવે છે. ૭.

જે સુખનાં સાધનો શોધ્યા વિના જીવે છે, જેની ઇન્દ્રિયો બરાબર કાબુમાં આવેલી છે, જે ખાવામાં મિતાહારી છે, જે અપ્રમત્ત (active) અને મજબૂત છે તેને મારદેવ, જેમ પવન મજબૂત ખડકને અસર નથી કરતો તેમ, અસર કરી શકતો નથી. ૮.

(કષાયથી) પાપથી છુટા થયા સિવાય જે (કાષાય) પીળાં વસ્ત્ર પહેરે છે, જે સત્યને તેમજ ઇન્દ્રિય દમનને ગણકારતો નથી, તે કાષાય વસ્ત્ર પહેરવાને લાયક નથી. ૯.

પણ જે પાપથી છૂટેલો છે, જેણે સદ્ગુણમાં સ્થિરતા મેળવી છે, અને ઇન્દ્રિય દમન અને સત્યના ગુણ જેણે પ્રાપ્ત કર્યા છે, તેજ ખરેખર પીળાં વસ્ત્ર પહેરવાને લાયક છે. ૧૦.

જેઓ અસત્યને સત્ય તરીકે માને છે, અને સત્યને અસત્ય તરીકે માને છે, તેઓ કદાપિ સત્ય મેળવી શકતા નથી, પણ ખોટી ઇચ્છાઓમાં ખેંચાય છે. ૧૧.

જેઓ સત્યને સત્ય તરીકે પીછાણે છે, અને અસત્યને અસત્ય તરીકે માને છે, તેઓ સત્ય મેળવે છે, અને સારી ઇચ્છાઓ પ્રમાણે ચાલે છે. ૧૨.

સારી રીતે નહિ સંચારેલા છાપરામાંથી જેમ વરસાદ માર્ગ કરે છે, તેવી રીતે વિચાર નહિ કરનારના (અવિચારશીલના) મનમાં વિકારો ઘુસી જાય છે. ૧૩.

સારી રીતે સંચારેલા છાપરામાંથી વરસાદને માર્ગ જડતો નથી, તેમ સારી રીતે વિચાર કરનારના (વિચારશીલના) મનમાં વિકારો દાખલ થઈ શકતા નથી. ૧૪.

ખરાબ કામ કરનાર આ લોકમાં રડે છે, પરલોકમાં રડે છે, બન્નેમાં રડે છે. પોતાના અશુભ કામનું અશુભ પરિણામ આવે છે ત્યારે તે રડે છે અને દુઃખી થાય છે. ૧૫.

સદ્ગુણી મનુષ્ય આ લોકમાં ખુશી થાય છે, પરલોકમાં ખુશી થાય છે, બન્ને લોકમાં ખુશી થાય છે. પોતાના કાર્યની શુદ્ધતા જ્યારે તે જુએ છે, ત્યારે તે ખુશી થાય છે, અને આનંદ પામે છે. ૧૬.

ખરાબ કામ કરનાર આ લોકમાં દુઃખ ભોગવે છે, પરલોકમાં દુઃખ ભોગવે છે, બન્ને લોકમાં દુઃખ ભોગવે છે. જે ખોટું કામ પોતે કર્યું હોય તેનો વિચાર કરે છે, ત્યારે તે દુઃખી થાય છે; અને ખરાબ સ્થિતિમાં જતાં વધારે દુઃખી થાય છે. ૧૭.

સદ્‌ગુણી મનુષ્ય આ લોકમાં સુખી હોય છે, પરલોકમાં સુખી હોય છે. જે સારૂં કાર્ય પોતે કર્યું હોય છે, તેનો વિચાર કરે છે, ત્યારે તે સુખી થાય છે; અને સારી સ્થિતિમાં જતાં વધારે સુખી થાય છે. ૧૮.

અવિચારી મનુષ્ય જો કે ધર્મના નિયમોનો મોટો ભાગ મુખે બોલી જાય, પણ જો તે પ્રમાણે વર્તે નહિ તો તે યતિપણાને લાયક નથી, પણ તે બીજાની ગાયો ગણનાર ગોવાળ જેવો છે. ૧૯.

જે ધર્મના થોડા નિયમો મુખે જાણતો હોય, પણ જો તે પ્રમાણે વર્તી શકતો હોય, અને જો તેણે વિકારો (રાગ), દ્વેષ અને મૂર્ખાઇનો ત્યાગ કર્યો હોય, અને ખરૂં જ્ઞાન અને હૃદયની ગંભીરતા તેનામાં હોય તો આ લોકમાં કે પરલોકમાં કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા નહિ કરનાર તે ખરેખર આ યતિપણાને લાયક છે. ૨૦.

પ્રકરણ ૨ જું.

અપ્રમત્તતા.*

અપ્રમાદ તે નિર્વાણનો માર્ગ છે, અને પ્રમાદ તે મરણનો માર્ગ છે. જેઓ અપ્રમાદી હોય છે, તેઓ કદાપિ મરતા નથી, પણ જેઓ પ્રમાદી છે, તેઓ તો કયારનાએ મરી ચૂકેલ છે. ૧.

આ બરાબર સમજીને, જે અપ્રમત્તદશામાં આગળ વધેલો છે, તે પંડિત પુરૂષ તેમાં આનંદ પામે છે અને બુદ્ધોના જ્ઞાનમાં ખુશી માને છે. ૨.

આવા સુજ્ઞ, ધ્યાની, સ્થિર ચિત્તવાળા, મજબૂત શક્તિઓવાળા પુરૂષો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સુખરૂપ નિર્વાણ મેળવે છે. ૩.

જો અપ્રમાદી પુરૂષ જાગૃત થાય, જો તે જરા પણ ભૂલ ન કરે, જો તેનાં કાર્યો શુદ્ધ હોય, જો તે વિચારપૂર્વક વર્તતો હોય, જો તે આત્મસંયમ કરે, અને ધર્મના નિયમો પ્રમાણે જીવન ગાળે તો તેની કીર્તિમાં વધારો થશે. ૪.

જાગૃત થવાથી, અપ્રમત્તદશાથી, ઇંદ્રિયોના નિગ્રહથી અને મનના સંયમથી મનુષ્ય એવો દ્વીપ પ્રાપ્ત કરે છે કે ગમે તેવા પાણીના પૂરથી તેને અસર થઈ શકે નહિ. ૫.

મૂર્ખ લોકો ખોટી મહત્વતા પાછળ દોડે છે. પણ સુજ્ઞ મનુષ્યો અપ્રમાદને ઉત્તમ રત્નરૂપ ગણે છે. ૬.

---

* પ્રમાદ એટલે આળસ, ધર્મકામમાં શિથિલતા, અપ્રમાદ—અપ્રમત્તતા એટલે આળસનો અભાવ—જાગૃતિ.

ખોટી મહત્વતા પાછળ દોડતા નહિ; તેમજ રાગ કે કામના ઉપભોગની પાછળ પડતા નહિ; જે અપ્રમાદી અને વિચારવંત છે, તેજ અપૂર્વ આનંદ અનુભવે છે. ૭.

જ્યારે ડાહ્યો મનુષ્ય અપ્રમાદથી ખોટી મહત્વતાને દૂર કરે છે, ત્યારે તે જ્ઞાનના ઉચ્ચ શિખરપર ચઢી શકે છે, અને મૂર્ખ લોકો તલેટી આગળ ગોથાં ખાતાં માલૂમ પડે છે. જેમ પર્વત ઉપર ઉભેલો મનુષ્ય મેદાન ઉપર ઉભેલા મનુષ્યોને પોતાથી નીચા જુએ છે, તેમ દુઃખથી મુક્ત થયેલો પુરૂષ દુઃખમાં મગ્ન થયેલાં મનુષ્યોનાં ટોળાં તરફ જુએ છે. ૮.

પ્રમાદી મનુષ્યોમાં જે અપ્રમત્ત છે, અને ઉંઘતા મનુષ્યોમાં જે જાગતો છે, તે મનુષ્ય, શરતમાં સારો ઘોડો નિર્બળ ટટ્ટુને પાછળ મૂકીને આગળ વધી શકે છે, તેમ આગળ વધે છે. ૯

અપ્રમત્તદશાથીજ ઇન્દ્ર દેવોનો અધિપતિ થયો. લોકો પણ અપ્રમત્તદશાની સ્તુતિ કરે છે. પ્રમાદની સર્વદા નિંદા થાય છે. ૧૦

જે ભિક્ષુ અપ્રમત્તદશામાં આનંદ માને છે, અને પ્રમાદદશા તરફ ભયની નજરથી જુએ છે, તે અગ્નિ જેવો ફરે છે, અને નાનાં કે મોટાં સર્વ બંધનોને વિખેરી નાખે છે. ૧૧

જે ભિક્ષુ અપ્રમાદદશામાં આનંદ માને છે, જે અવિચારીપણાને ભયરૂપ ગણે છે, તે પૂર્ણતાથી કદાપિ પાછો પડે નહિ. તે નિર્વાણની સમીપમાં છે. ૧૨

પ્રકરણ ૩ જું.

ચિત્તવર્ગ (વિચાર.)

જેવી રીતે ધનુષ્યધારી પોતાના તીરને સિધું બનાવે છે, તેવીજ રીતે સુજ્ઞ મનુષ્ય પોતાના અનિશ્ચિત અને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા વિચારો, જેમને વશ કરવા અથવા રોકવા બહુ મુશ્કેલ છે, તેમને સીધા બનાવે છે. ૧.

કોઈ માંછલીને તેના જળના નિવાસમાંથી બ્હાર સૂકી જમીન પર મૂકવામાં આવે, તો જેવી રીતે તે તરફડે છે, તેવી રીતે માર (મોહ રાજા) ના રાજ્યમાંથી છૂટા થવાને આપણો વિચાર તરફડે છે. ૨.

મનને વશ કરવું એ ઉત્તમ કામ છે, કારણ કે મન બહુ મુશ્કેલીથી વશ થાય તેવું, અને ચપળ છે. તેની મરજી માફક તે જ્યાં ત્યાં દોડે છે. વશ કરેલું મન સુખ લાવી આપે છે. ૩.

ડાહ્યા પુરૂષોએ પોતાના વિચારો તરફ લક્ષ આપવું જોઇએ; કારણ કે તે જણાતા નથી, બહુ દગાખોર હોય છે અને તેઓની ઈચ્છા પ્રમાણે તે દોડે છે; સારીરીતે રક્ષણ કરાયેલા વિચારો સુખ લાવી આપે છે. ૪.

મન ઘણે દૂર ભટકે છે, એ એકલું ફરે છે, શરીર વગરનું છે, અને હૃદયના ઓરડામાં પુરાઈ જાય છે. આવા મનને જેઓ વશ કરે છે, તેઓ માર રાજાના પાશમાંથી મુક્ત થાય છે. ૫.

જો મનુષ્યની શ્રદ્ધા અનિશ્ચિત હોય, જો તે સદ્ધર્મ સમજતો ન હોય અને જો તેની મનની શાંતિમાં વિક્ષેપ થતો હોય તો તેનું જ્ઞાન કદાપિ સંપૂર્ણ હોઈ શકે નહિ. ૬.

જો મનુષ્યના વિચારો અસ્થિર ન હોય, જો તેનું મન ગભરાયેલું ન હોય, જો તેણે પુણ્ય તેમજ પાપનો ત્યાગ કર્યો હોય તો જ્યાં સુધી તે જાગૃત (અપ્રમત્ત) છે ત્યાં સુધી તેને ભય નથી. ૭.

આ શરીર કુંભના જેવું ક્ષણમાં નાશ પામવાના સ્વભાવનું છે, એમ જાણીને મનુષ્યે મજબૂત વિચારોનો કિલ્લો બાંધવો જોઈએ અને જ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રોવડે માર રાજાને જીતવો જોઈએ; તે જીતાય ત્યાર પછી પણ તેનાથી ચેતતા રહેવું જોઈએ, અને કદાપિ પ્રમાદી થવું નહિ. ૮.

લાંબો વખત જશે નહિ તે પહેલાં તો આ શરીર નિરૂપયોગી લાકડાના ઢીમચાની માફક જમીન પર અચેતન થઈ પડશે. ૯.

એક દ્વેષી બીજા દ્વેષીનું નુકશાન કરે, અથવા તો શત્રુ શત્રુનું જે નુકશાન કરે, તેના કરતાં ખોટે રસ્તો દોરાયેલું મન વધારે નુકશાન કરે છે. ૧૦.

જેટલો લાભ સારે રસ્તે દોરાયેલું મન કરી શકે છે, તેટલો લાભ માતા, કે પિતા કે બીજો કોઇ સ્વજન કરી શકશે નહિ. ૧૧.

પ્રકરણ ૪ થું.

પુષ્પ વર્ગ.

આ પૃથ્વી, યમલોક, અને દેવલોક ઉપર કોણ વિજય મેળવશે? જેવી રીતે ચતુર મનુષ્ય શુદ્ધ પુષ્પને શોધી કાઢે છે, તેવી રીતે સદ્ગુણનો સિદ્ધો માર્ગ કોણ શોધી કાઢશે? ૧.

મુમુક્ષુજ આ પૃથ્વી, યમલોક અને દેવલોક ઉપર જય મેળવશે. જેવી રીતે ચતુર મનુષ્ય પુષ્પને શોધી છે, તેવી રીતે મુમુક્ષુ સદ્ગુણનો માર્ગ શોધી કાઢે છે. ૨.

જે મનુષ્ય આ શરીરને પાણીના પરપોટા સમાન, અથવા તો ઝાંઝવાનાં નીર સમાન ગણે છે, તે મારદેવનું પુષ્પની અણીવાળું તીર ભાગી નાખશે, અને યમરાજને કદાપિ જોશે નહિ. ૩.

જેવી રીતે નદીનું પૂર ઉંઘતા ગામને ઘસડી જાય છે, તેવી રીતે જે પુષ્પ એકઠાં કરે છે,* અને જેનું મન અસ્થિર હોય છે, તેને મરણ ખેંચી જાય છે. ૪.

જે મનુષ્ય પુષ્પો એકઠાં કરે છે, અને જેનું મન અસ્થિર છે, તે પોતાની સુખની ઇચ્છા તૃપ્ત કરે તે પહેલાં તો મૃત્યુ તેને વશ કરી લે છે. ૫.

જેવી રીતે એક મધમાખી પુષ્પમાંથી રસ પીએ છે, પણ પુષ્પને કે તેના રંગને કે તેની સુગંધને ઇજા કરતી નથી, તેવી રીતે ભિક્ષુકે નગરમાં રહેવું જોઈએ. ૬.

---

* પુષ્પ એકઠાં કરવાં એ બાળકની રમત છે; માટે પુષ્પ એકઠાં કરનાર એ વિશેષણથી વિષયસુખમાં ગરક થયેલો બાળજીવ સમજવો.

ભિક્ષુકે બીજાની માંઠી આદતો, અથવા નહિ કરવાનાં કામ કરીને કરેલાં પાપો, અથવા કરવા યોગ્ય કામ નહિ કરીને કરેલાં પાપોને લક્ષમાં લેવાં નહિ, પણ પોતાના દુરાચરણો અને પોતાની ભૂલોને લક્ષમાં લેવી જોઈએ. ૭.

જે મનુષ્ય કહ્યા પ્રમાણે વર્તતો નથી, તેના સુંદર પણ અનુપયોગી શબ્દો રંગવાળા, પણ ગંધ વગરના સુંદર પુષ્પ જેવા છે. ૮.

પણ જે મનુષ્ય કહ્યા પ્રમાણે વર્તે છે, તેના સુંદર અને ઉપયોગી શબ્દો રંગવાળા તેમજ સુગંધવાળા સુંદર પુષ્પ જેવા છે. ૯.

પુષ્પના ઢગલામાંથી અનેક જાતની માળાઓ બનાવી શકાય, તેવી રીતે એક જન્મેલો મનુષ્ય અનેક સારાં કામો કરી શકે. ૧૦.

પુષ્પોની ગંધ પવનની સામે ફેલાતી નથી, તેમજ ચંદનની, તગરની કે મલ્લીક પુષ્પોની ગંધ પવનની સામે ફેલાતી નથી. પણ સુજનોની સુગંધ પવનની સામે પણ ફેલાય છે અર્થાત્ સુજનનો પ્રભાવ સર્વત્ર પડે છે. ૧૧.

ચંદન કે તગર કમળ કે વસીકી આ બધા પુષ્પોની ગંધ કરતાં સદ્‌ગુણની સુગંધ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૨.

ચંદન કે તગરની ગંધ કાંઇ હિસાબમાં નથી, સદ્‌ગુણી મનુષ્યોની ગંધ છેક ઉંચે દેવો સુધી પહોંચે છે. ૧૩.

જેઓમાં આ સદ્‌ગુણો છે, જેઓ કદાપિ અપ્રમત્ત નથી અને જેઓ સદ્‌જ્ઞાનને લીધે મુક્ત છે, તેમને ત્યાં મારદેવને સ્થાન મળતું નથી. ૧૪.

રસ્તામાં નાખેલા ઉકરડામાં પણ મધુર સુગંધ આપનારૂં અને આનંદજનક પુષ્પ ઉગી નીકળે છે, તેવી રીતે કચરાપટી જેવા મનુષ્યોની વચ્ચમાં પણ ખરેખરૂં જ્ઞાન પામેલો બુદ્ધનો શિષ્ય પોતાના જ્ઞાનથી સંસારાસક્ત અંધ મનુષ્યો કરતાં વિશેષ ઝળકી ઉઠે છે. ૧૫–૧૬.

પ્રકરણ ૫ મું.

બાળ વર્ગ. (મૂર્ખ)

જાગતા પુરૂષને રાત્રિ લાંબી જણાય છે, થાકેલાને ગાઉ લાંબા જણાય છે, તેજ પ્રમાણે સદ્‌નિયમને નહિ જાણનાર મૂર્ખને જીવન લાંબુ (કંટાળા ભરેલું) લાગે છે. ૧.

જો કોઈ મુસાફરને તેના માર્ગમાં તેનાથી ઉત્તમ અથવા તેના સરખો મનુષ્ય ન મળે તો તેણે દૃઢ રીતે નિર્જન માર્ગમાં મુસાફરી કરવી, પણ મૂર્ખની સાથે મિત્રતા કરવી નહિ. ૨.

આ પુત્રો મારા છે, આ ધન મારૂં છે, એવા વિચારથી મૂર્ખ દુઃખી થાય છે. તે પોતાની જાતનો માલીક નથી તો પછી પુત્ર અને ધનની તો વાતજ શી ? ૩.

જે મૂર્ખ પોતાની મૂર્ખતા સમજે છે, તેટલે અંશે તે ડાહ્યો છે. પણ જે મૂર્ખ પોતાને ડાહ્યો ગણે છે, તે ખરેખર મૂર્ખ કહેવાય છે. ૪.

મૂર્ખ મનુષ્ય આખી જીંદગી સુધી જ્ઞાની પુરૂષના સંગમાં રહે તોપણ, જેમ કડછી દુધપાકનો સ્વાદ જાણતી નથી તેમ, તે મૂર્ખ સત્યનો અનુભવ કરી શકશે નહિ. ૫.

જો બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ એક ક્ષણવાર જ્ઞાની પુરૂષના સંસર્ગમાં આવે તો, જેવી રીતે જીભ દુધપાકનો સ્વાદ જાણી શકે છે તે રીતે, તે બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ સત્યનો અનુભવ કરી શકે છે. ૬.

થોડી બુદ્ધિવાળા મૂર્ખ મનુષ્યો જાતેજ પોતાના મોટા શત્રુઓ હોય છે. કારણ કે તેઓ ખરાબ કામ કરે છે, જેનાં તેમને કડવાં ફળ ભોગવવાં પડે છે. ૭.

જે કામને વાસ્તે મનુષ્યને પશ્ચાત્તાપ થાય, અને જેનું ફળ રડતે રડતે અને આંખમાં આંસુ સાથે ભોગવવું પડે તે કામ ખચીત બરાબર થયેલું નથી. ૮.

જે કામને વાસ્તે મનુષ્યને પશ્ચાત્તાપ ન કરવો પડે અને જેનું ફળ આનંદથી અને ખુશમીજાજથી તે અનુભવે તે કામ ખરેખર સારી રીતે થયેલું છે. ૯.

જ્યાં સુધી ખરાબ કામનું ફળ આવ્યું નથી, ત્યાં સુધી મૂખ મનુષ્ય ધારે છે કે તે મધ જેવું છે, પણ જ્યારે તે ફળ પકવ થાય છે, ત્યારે તે મૂર્ખ દુઃખ અનુભવે છે. ૧૦.

મૂર્ખ માણસ હરહમેશ યતિની માફક કુશ નામના ઘાસની અણીવતી ભલે ખાય, છતાં જેણે ધર્મનું બરાબર સેવન કર્યું છે, તેને સોલમે ભાગે પણ તે નથી. ૧૧.

જેમ તાજું દોહેલું દુધ એકદમ બગડી જતું નથી, તેમ ખરાબ કામનું ફળ એકદમ આવતું નથી, રખ્યાથી ઢંકાયેલા પણ અંદર ભભુકતા અગ્નિની માફક તે ખરાબ કામ મૂર્ખ મનુષ્યની પાછળ જાય છે. ૧૨.

જ્યારે ખરાબ કામ જાહેર થાય છે, ત્યારે તે મૂર્ખને દિલગીરી ઉપજાવે છે; તે તેના ચળકતા ભાગ્યનો નાશ કરે છે અને મૂર્ખનું માથું ઉડાવી દે છે. ૧૩.

કેવળ મૂર્ખ મનુષ્યજ ખોટી કીર્તિની, ભિક્ષુકોમાં આગળ આવવાની, આશ્રમમાં પ્રભુત્વ પામવાની, અને લોકોમાં પૂજાવાની અભિલાષા રાખે! ૧૪.

ઉપાસક તેમજ ભિક્ષુક (સંસારી તેમજ ત્યાગી) આ કામ મેં કર્યું એમ વિચારે અને તેઓ કરવા યોગ્ય તેમજ નહિ કરવા યોગ્ય દરેક કામમાં મારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે—આવી મૂર્ખની ઇચ્છા હોય છે; આથી તેનો અહંકાર અને તૃષ્ણા વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૫.

એક માર્ગ ધન તરફ લેઈ જાય છે. બીજો માર્ગ નિર્વાણ ભણી લેઈ જાય છે, બુદ્ધનો શિષ્ય—ભિક્ષુક જો આ બાબત સમજતો હોય તો તે કીર્તિને વાસ્તે પ્રયત્ન કરશે નહિ, પણ સંસારમાંથી મુક્ત થવાને ઉદ્યમી થશે. ૧૬.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

પંડિત વર્ગ (ખરો જ્ઞાની.)

જે મનુષ્ય ત્યાગ કરવા લાયક શું છે તે બતાવે, જે ઠપકો આપે, અને બુદ્ધિશાળી હોય, તેવો જ્ઞાની મનુષ્ય જો તમને મળે તો, કોઈ ખાનગી ભંડાર બતાવનારની પાછળ પાછળ તમે જાઓ છો, તેમ તેને અનુસરજો. જે તેવા જ્ઞાની અનુસરશે તેની દશા બગડશે નહિ પણ વધારે સારી થશે. ૧.

તે જ્ઞાની પુરૂષને સલાહ આપવા દો, ઉપદેશ આપવા દો, અને જે અયોગ્ય હોય તેમાંથી પાછા હઠવાનું કહેવા દો. તે

દેવોને પણ વલ્લભ (પ્રિય) થશે, કેવળ ખરાબ મનુષ્યોજ તેને ધિક્કારશે. ૨.

ખરાબ કામ કરનારાને તમારા મિત્ર બનાવતા ના; હલકા મનુષ્યો સાથે મૈત્રી રાખતા ના; સદ્ગુણી મનુષ્યો સાથે મૈત્રીનો સંબંધ રાખો. ઉત્તમ મનુષ્યો સાથેજ મૈત્રી રાખો. ૩.

જે ધર્મ–અમૃત પીએ છે, તે શાંતચિત્તથી અને સુખમાં વસે છે. બુદ્ધોએ ઉપદેશેલા ધર્મના નિયમોમાં વિદ્વાન્ સર્વદા આનંદ માને છે. ૪.

કૂવા ખોદનારાજ પાણીને મરજી માફક દોરી જાય છે. તીરકામઠાવાળા તીરને મરજી મુજબ વાળે છે. સુતાર લાકડાના ઢીમચાને જેવું રૂપ આપવું હોય તેવું આપે છે, તેજ રીતે વિદ્વાન્ પુરૂષો પોતાની જાતના રચનારા છે. ૫.

જેવી રીતે મજબૂત ખડક પવનથી હાલતી નથી, તેવી રીતે સુજ્ઞ પુરૂષ પ્રશંસા કે નિંદાથી ડગતો નથી. ૬.

ધર્મનું શ્રવણ કરવાથી, સુજ્ઞ પુરૂષ ઉંડા, સુંવાળા અને શાંત સરોવર જેવો શુદ્ધ અને ગંભીર થાય છે. ૭.

સઘળા સંજોગોમાં સુજ્ઞ મનુષ્યો સાવધતાથી વર્તે છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયોની તૃપ્તિની ઇચ્છાથી સુજ્ઞ મનુષ્યો બોલતા નથી. સુખમાં કે દુઃખમાં જ્ઞાની પુરૂષો બહુ ફુલાઈ જતા નથી કે દીન (ગરીબ મુખવાળા) બની જતા નથી. ૮.

પોતાને વાસ્તે કે બીજાને વાસ્તે જે પુત્રની, ધનની કે સત્તાની ઇચ્છા કરતો નથી, તેમજ અયોગ્ય રસ્તે પોતાના વિજય-

ની ઇચ્છા કરતો નથી, તેજ મનુષ્ય સારો, જ્ઞાની અને સદ્‌ગુણી છે. ૯.

જેઓ સંસારરૂપી સમુદ્રને સામે કિનારે પહોંચે તેવા (અર્હત્ જેવા) પુરૂષો આ દુનિયામાં બહુ થોડા છે. બીજા મનુષ્યો કિનારાપર આમતેમ દોડનારા છે. ૧૦.

જેઓ એકવાર ધર્મનું રહસ્ય બરાબર સમજીને ધર્મના નિયમો પ્રમાણે વર્તે છે, તેઓ દુઃખે કરી ઓલંઘી શકાય એવા મૃત્યુના રાજ્યમાંથી પસાર થઈ જાય છે. ૧૧.

સુજ્ઞ મનુષ્યે સામાન્ય જીવનનું અંધકાર દૂર કરવું જોઇએ અને ભિક્ષુ તરીકેનું પ્રકાશિત જીવન ગાળવું જોઇએ. ઘર તજી અનગાર (ઘરબાર વગરનો) થઇ એકાંત વાસમાં અલભ્ય આનંદ મેળવવા તેણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૧૨.

સર્વ સુખનાં સાધનોનો ત્યાગ કરીને તેમજ સર્વ વસ્તુઓ ઉપરથી મારાપણાનો હક્ક દૂર કરીને સુજ્ઞ મનુષ્યે મનની સઘળી પીડાઓથી છૂટવું જોઇએ. ૧૩.

જેઓનું મન જ્ઞાનના સાત તત્ત્વો* સારી રીતે સમજે છે, જેઓ દરેક વસ્તુ ઉપરથી મમત્વ દૂર કરીને વિરાગ દશામાં આનંદ માને છે, જેઓની વૃત્તિઓ કાબુમાં છે, અને જેઓનું જ્ઞાન પ્રકાશમય છે, તેઓ આ દુનિયામાં રહેવા છતાં પણ મુક્તજ છે. ૧૪.

* બોધિજ્ઞાન મેળવવાના સાતઅંગ બુદ્ધ ધર્મમાં કહેલાં છે; તેમનાં નામ ૧ સ્મૃતિ, ૨ પ્રજ્ઞા, ૩ ઉત્સાહ, ૪ પ્રીતિ, ૫ પસ્યધી, ૬ સમાધિ, અને ૭ ઉપેક્ષા.

પ્રકરણ ૭ મું.

અર્હત્વર્ગ.

જેણે મુસાફરી પૂરી કરી છે, શોકનો ત્યાગ કર્યો છે, સર્વ બાજુએથી જે મુક્ત છે, અને સઘળાં બંધનોને ફેંકી દીધાં છે તેને વાસ્તે કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ નથી. ૧.

તેઓ પોતાના ચિત્તને બરાબર એકાગ્ર કરીને વિચારબળથી ઉદ્યમ કરે છે. તેઓ એક સ્થાનમાં રહેતા નથી. જેવી રીતે હંસ કાદવવાળા સ્થાનને તજીને જાય છે, તેવી રીતે તેઓ પણ ઘરબાર તજીને જાય છે (અનગાર બને છે). ૨.

જેઓ કાંઈ ધન રાખતા નથી, જેઓ અમુકજ પ્રકારનો ખોરાક ખાય છે, જેઓએ અપરિમિત સ્વતંત્રતા–નિર્વાણ મેળવ્યું છે તેઓનો માર્ગ આકાશમાં ઉડતા પક્ષીઓના માર્ગની માફક સમજવો બહુ મુશ્કેલ છે. ૩.

જેની વૃત્તિઓ શાન્ત છે, જે રાગમાં મગ્ન નથી, જેણે અપરિમિત સ્વતંત્રતા–નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેઓનો માર્ગ આકાશમાં ઉડતા પક્ષીઓના માર્ગની માફક સમજવો બહુ કઠણ છે.૪.

સારથીએ બરાબર કેળવીને વશ કરેલા ઘોડાઓની માફક જેની ઇન્દ્રિઓ વશ થએલી છે, જે અભિમાન અને તૃષ્ણાઓથી મુક્ત છે, તેની દેવો પણ ઇર્ષ્યા કરે છે. ૫.

જે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે, અને જે પૃથ્વી અથવા ઉમરાની માફક સહનશીલ છે, તે કાદવ વગરના સરોવર જેવો–નિર્મળ છે; તેને ભવિષ્યમાં જન્મ લેવા પડશે નહિ. ૬.

જ્યારે સદ્જ્ઞાનવડે તે મુક્ત થાય છે, અને જ્યારે તે તદ્દન શાન્ત બને છે, ત્યારે તેના વિચાર શાન્ત હોય છે, તેનું વચન તેમજ કાર્ય પણ શાન્ત હોય છે. ૭.

જે ખોટી માન્યતાઓથી મુક્ત છે, જે અસૃષ્ટ વસ્તુને ઓળખે છે, જેણે સઘળાં બંધનો તોડી નાંખ્યાં છે, સઘળી લાલચો દૂર કરી છે, અને સઘળી ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કર્યો છે, તે સૌથી ઉત્તમ મનુષ્ય છે. ૮.

ઝુંપડામાં કે જંગલમાં, દરિયામાં કે સૂકી જમીનપર, જ્યાં જ્યાં અર્હત્ વસે છે, તે સ્થાન આનંદદાયક બને છે. ૯.

જ્યાં જગત્‌ને આનંદ મળતો નથી, ત્યાં નિર્વિકારીને આનંદ મળે છે. તેને જંગલો પણ આનંદ આપનારાં નીવડે છે; કારણ કે તે બાહ્ય સુખને શોધતો નથી. ૧૦.

પ્રકરણ ૮ મું.

સહસ્ર (હજાર) વર્ગ.

એક મનુષ્ય હજાર શબ્દોનું ભાષણ આપે, પણ જો તેના શબ્દો અર્થ વગરના હોય તો તે ભાષણ નિરર્થક છે. પણ તેને બદલે અર્થવાળો એક શબ્દ, જે સાંભળવાથી મનુષ્ય શાન્ત બને, તે વધારે સારો ગણી શકાય. ૧.

કોઇ કાવ્ય હજાર શબ્દોનું બનેલું હોય પણ જો તે અર્થ વગરનું હોય તો તેના કરતાં તે ગાથાનો એક શબ્દ, જે સાંભ-

જવાથી મનુષ્ય શાન્ત થાય, તે શબ્દ વધારે ઉપયોગી ગણી શકાય. ૨.

નકામા શબ્દોની સો ગાથા એક મનુષ્ય બોલે તેના કરતાં ધર્મનો એક શબ્દ જે સાંભળવાથી મનુષ્ય શાંત બને તે વધારે ઉપયોગી ગણાય. ૩.

એક મનુષ્ય હજારવાર હજાર મનુષ્યો સાથે લડાઈમાં જીતે, અને બીજો મનુષ્ય ફક્ત પોતાના ઉપર જય મેળવે, તો બીજો મનુષ્ય વધારે ઉત્તમ જીત મેળવનાર છે. ૪.

બીજા મનુષ્યોને જીતવા કરતાં આત્મજય કરવો એજ ઉત્તમ છે. જેણે આત્મજય કર્યો છે, અને જે સંયમમાં રહે છે, તેના વિજયને પરાભવના રૂપમાં ફેરવવા દેવ કે ગન્ધર્વ કે (બ્રહ્મા સાથે) મારદેવ કોઇ સમર્થ નથી. ૫–૬.

એક મનુષ્ય દરસહિને હજાર પશુઓનો યજ્ઞ કરે અને જેના આત્માએ અનુભવ જ્ઞાન મેળવ્યું છે એવા કોઈ મહાન્ પુરૂષને એક ક્ષણવાર નમસ્કાર કરે, તો હજાર વર્ષના યજ્ઞ કરતાં એક ક્ષણનો તે નમસ્કાર વધારે કિંમતી છે. ૭.

એક મનુષ્ય સો વર્ષ સુધી જંગલમાં રહી અગ્નિની ઉપાસના કરે, અને જેના આત્માએ અનુભવજ્ઞાન મેળવ્યું છે, તેવા કોઇ મહાન્ પુરૂષને એક ક્ષણવાર નમસ્કાર કરે તો સો વર્ષની અગ્નિની ઉપાસના કરતાં એક ક્ષણનો નમસ્કાર વધારે કિંમતી છે. ૮.

પુણ્ય મેળવવાને મનુષ્ય આખા વર્ષ સુધી ગમે તેવો ભોગ કે બલિદાન આપે, છતાં તેની કિમત એક ફુટેલી બદામ જેટલી પણ નથી, પણ અર્હત્ તરફ બતાવેલો પૂજ્યભાવ વધારે ઉત્તમ છે. ૯.

જે મનુષ્ય વૃદ્ધોનો આદરસત્કાર કરે છે, અને તેમને મા
આપે છે, તેનું જીવન, સૌંદર્ય, સુખ અને બળ–આ ચાર બાબતે
વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૦.

એકસો વર્ષ સુધી મનુષ્ય વિષયી કે અજીતેંદ્રિય રહે, તેન
કરતાં સદ્ગુણી અને વિચારશીળ મનુષ્યની એક દિવસની જીંદગ
વધારે ઉત્તમ છે. ૧૧.

અજ્ઞાની અને અજીતેંદ્રિય મનુષ્યની સો વર્ષની જીંદગ
કરતાં જ્ઞાની અને વિચારશીળની એક દિવસની જીંદગી વધા
ઉત્તમ છે. ૧૨.

આળસુ અને નિર્બળ તરીકે ગાળેલી એક સો વર્ષની જીંદગ
કરતાં મજબુત મનવાળા તરીકે ગાળેલી એક દિવસની જીંદગ
વધારે ઉત્તમ છે. ૧૩.

આદિ અંત (જન્મ મરણ) નો વિચાર કર્યા વગરની સ
વર્ષની જીંદગી કરતાં આદિ અને અંત (જન્મ મરણ) ના જ્ઞાન
વાળી એક દિવસની જીંદગી વધારે ઉત્તમ છે. ૧૪.

અમરસ્થાન (નિર્વાણ) ના જ્ઞાન વગરની સો વર્ષની જીંદગ
કરતાં નિર્વાણનાં જ્ઞાનવાળી એક દિવસની જીંદગી વધા
ઉત્તમ છે. ૧૫.

ઉત્તમ ધર્મ સમજ્યા વગરની સો વર્ષની જીંદગી કરત
ઉત્તમ ધર્મ સમજીને ગાળેલી એક દિવસની જીંદગી વધા
ઉત્તમ છે. ૧૬.

પ્રકરણ ૯ મું.

પાપવર્ગ.

મનુષ્યે શુભ કામ કરવા તરફ ઉતાવળ કરવી જોઈએ, અને ખરાબ વિચારથી મનને દૂર રાખવું જોઇએ. જે મનુષ્ય સારૂં કામ કરવામાં આળસ કરે છે, તેનું મન પાપ કામમાં રમે છે. ૧.

કદાચ કોઈ મનુષ્ય કોઈ પાપ કરે તો તેણે ફરીથી તે કરવું નહિ. તેણે તે પાપમાં આનંદ માનવો નહિ. પાપ એકઠું થાય છે ત્યારે દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. ૨.

જો કોઈ મનુષ્ય સારૂં કામ કરે તો તેણે ફરીથી તે કરવું. સારા કામમાં તેણે આનંદ માનવો, કારણ કે સારૂં કામ એકઠું થાય છે ત્યારે સુખજનક છે. ૩.

જ્યાં સુધી ખરાબ કામનું ફળ આવ્યું નથી, ત્યાં સુધી ખરાબ કામ કરનાર સુખ જ જુએ છે; પણ જ્યારે ખરાબ કામનું ફળ આવે છે, ત્યારે તે ખરાબ કામનું ખરાબ ફળ તેના જાણવામાં આવે છે. ૪.

જ્યાં સુધી સારા કામનું ફળ આવ્યું નથી, ત્યાં સુધી સજ્જનને પણ ખરાબ દિવસ ભોગવવા પડે છે. પણ જ્યારે સારા કામનું ફળ આવે છે, ત્યારે સારા માણસને સારી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫.

પાપની મને અસર થશે નહિ, એવો વિચાર કરી કોઇએ પાપની તરફ બેદરકાર થવું નહિ. ટીપું ટીપું પાણી પડવાથી પણ ઘડો ભરાય છે, તે પ્રમાણે થોડું થોડું પાપ કરીને પણ મૂર્ખ મનુષ્ય પાપથી ભરાય છે. ૬.

થોડા પુણ્યની અસર થશે નહિ, એવું ધારીને કોઈએ પુણ્ય તરફ બેદરકાર રહેવું નહિ. ટીપું ટીપું પાણી પડવાથી પણ જેમ ઘડો ભરાય છે, તે પ્રમાણે થોડું થોડું પુણ્ય કરીને પણ જ્ઞાની પુણ્યથી ભરાય છે. ૭.

જે વેપારી પાસે પુષ્કળ ધન હોય છે, અને ઓછા સોબતીઓ હોય છે, તે જેમ જોખમકારક રસ્તાનો ત્યાગ કરે છે અને જેમ જીંદગીની દરકાર કરનાર ઝેરનો ત્યાગ કરે છે, તેમ મનુષ્યે પાપનો ત્યાગ કરવો. ૮.

જેના હાથપર જખમ નથી, તે ઝેરનો ભલે સ્પર્શ કરે. ઝેર તેવા જખમ વગરનાને અસર કરતું નથી. જે પાપ કરતો નથી, તેને વાસ્તે કાંઈ દુઃખ નથી. ૯.

પવનની સામે નાખેલી ધૂળ મનુષ્યના ઉપર આવી પડે છે, તેવી રીતે જે મનુષ્ય નિરપરાધી, પવિત્ર અને નિર્દોષ મનુષ્યને ઈજા કરે છે, તે મૂર્ખ ઉપર દુઃખ આવી પડે છે. ૧૦.

કેટલાક મનુષ્યોને ફરીથી જન્મ લેવો પડે છે. ખરાબ કામ કરનારા નરકે જાય છે. પુણ્ય કામ કરનારા સ્વર્ગ જાય છે. જેઓ સાંસારિક તૃષ્ણાઓથી મુક્ત છે તે નિર્વાણ પામે છે. ૧૧.

આકાશમાં, દરિયાના મધ્ય ભાગમાં, પર્વતના ચિરામાં, અથવા આખા વિશ્વમાં એવી એક પણ જગ્યા નથી કે જ્યાં વસવાથી મનુષ્ય પાપકર્મના ફળથી મુક્ત થઈ શકે. ૧૨.

આકાશમાં, દરિયાના મધ્ય ભાગમાં, પર્વતની ગુફામાં અથવા આખી દુનિયામાં એવી એક પણ જગ્યા નથી કે જ્યાં રહેવાથી મનુષ્ય મરણના ભયથી મુક્ત થઇ શકે. ૧૩.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

દંડ વર્ગ.

સઘળા મનુષ્યો સજાથી ડરે છે. સઘળા મનુષ્યો પાપથી ડરે છે. યાદ રાખો કે તમે પણ તેમના જેવા છો. હિંસા કરતા નહિ, અથવા કરાવતા નહિ. ૧.

સઘળા મનુષ્યો સજાથી કંપે છે. સઘળા મનુષ્યો જીવવાને ઇચ્છે છે. તમે પણ તેમના જેવા છો, એ યાદ રાખો. હિંસા કરતા નહિ, અથવા કરાવતા નહિ. ૨.

પોતાના સુખની ઇચ્છા કરતો જે પુરૂષ સુખની જ ઇચ્છા કરતા બીજા પ્રાણીઓને સજા કરે છે, અથવા તેની હિંસા કરે છે, તેને મરણ પછી સુખ મળતું નથી. ૩.

પોતાના સુખની ઇચ્છા કરતો જે પુરૂષ સુખની ઇચ્છા કરતા બીજા પ્રાણીઓને સજા કરતો નથી, અથવા મારતો નથી, તે મરણ પછી સુખ મેળવે છે. ૪.

કોઇને પણ કઠોર શબ્દો કહેતા ના. જેઓ કઠોર શબ્દો બોલે છે, તેમને જવાબ પણ કઠોર શબ્દોમાં મળે છે. ક્રોધ ભરેલું વચન દુઃખકારક છે. ઘાના બદલામાં ઘા સહન કરવા પડશે. ૫.

જેવી રીતે ભાગી ગયેલા ઘંટનો અવાજ નીકળતો નથી, તેમ જો તું કાંઇ પણ બોલીશ નહિ તો જરૂર તું નિર્વાણ મેળવીશ. ક્રોધ તો તારાથી દૂર ભાગશે. ૬.

જેવી રીતે ગોવાળ ગાયોને હાંકીને પોતાની લાકડી વતી તબેલામાં લેઈ જાય છે, તેમ વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ મનુષ્યના જીવનને હાંકી કાઢે છે. ૭.

મૂર્ખ મનુષ્ય જ્યારે ખરાબ કામ કરે છે, ત્યારે તે જાણતો નથી. પણ અગ્નિથી જેમ બળે, તેમ પોતાના ખરાબ કામોરૂપી અગ્નિથી તે બળે છે. ૮.

જે નિર્દોષ અને નિરપરાધી મનુષ્યોને દુઃખ દે છે, તેને નીચે જણાવેલી દશ સ્થિતિમાંથી એકાદ સ્થિતિ તરત મળે છે. (૧) તેને ત્રાસદાયક દુઃખ થશે, (૨) ભારે નુકશાન થશે, (૩) શરીરને નુકશાન થશે, (૪) અસહ્ય વેદના થશે, (૫) માનસિક ચિંતા થશે, (૬) રાજદંડ થશે, (૭) ભયંકર આરોપ તેનાપર આવશે, (૮) તેના સ્વજનનો વિયોગ થશે, (૯) તેનો ખજાનો નાશ પામશે, અથવા તો (૧૦) વીજળી પડવાથી તેનું ઘર બળી જશે. અને જ્યારે તેનું શરીર નાશ પામશે, ત્યારે તે મૂર્ખ નરકમાં પડશે. ૯–૧૨.

જ્યાં સુધી તૃષ્ણાઓ વશ કરી નથી, ત્યાં સુધી નાગા રહેવાથી, જટા ધારણ કરવાથી, મલીન રહેવાથી, ઉપવાસ કરવાથી, જમીન પર પડયા રહેવાથી, શરીર પર ભસ્મ ચોળવાથી, અને સ્થિર બેસી રહેવાથી મનુષ્ય પવિત્ર બનતો નથી. ૧૩.

સારાં વસ્ત્ર પહેરવા છતાં પણ જે શાંત છે, સ્થિર છે, જીતેંદ્રિય છે, સંયમી છે, પવિત્ર છે, અને બીજાના દોષો તરફ દૃષ્ટિ કરતો નથી, તે જ ખરેખર બ્રાહ્મણ, શ્રમણ અથવા ભિક્ષુ છે. ૧૪.

સારી રીતે કેળવાયેલા ઘોડાને ચાબુકની જરૂર પડતી નથી. તેમ જેને ઠપકાની જરૂર જ નથી એવો કોઇ ખરો જીતેંદ્રિય પુરૂષ જગતમાં છે? ૧૫.

સારી રીતે કેળવાયેલા ઘોડાને ચાબુકનો સ્પર્શ થતાં, જેવી રીતે તે ચંચળ અને ઉત્સાહી બને છે, તેમ તમે પણ શ્રદ્ધાથી, સદાચરણથી, ઉત્સાહથી, ધ્યાનથી અને ધર્મના જ્ઞાનથી, ચંચળ અને ઉત્સાહી બની દુઃખનો નાશ કરો, અને જ્ઞાનમાં તથા ચારિત્રમાં પરિપૂર્ણ બનો, અને કદાપિ પણ સન્નિયમને ભૂલતા નહિ. ૧૬.

નહેરો બનાવનારાઓ પાણીને મરજી મુજબ લેઈ જાય છે. બાણ તૈયાર કરનારા ગમે તેવા બાણને વાંકા વાળે છે. સુતારો લાકડાના ઢીસચાને વાંકા વાળે છે. તે જ રીતે સારા મનુષ્યો પોતાનું સ્વરૂપ પોતાની મેળે ઘડે છે. ૧૭.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

વૃદ્ધાવસ્થા.

જ્યારે આ જગત્ બળી રહ્યું છે ત્યારે હાસ્ય કેવું? ત્યારે આનંદ કેવો? તમે અંધારામાં ફસાયલા છો, છતાં તમે પ્રકાશને કેમ શોધતા નથી? ૧.

જેના ઉપર ઘા પડયા છે, જે મહા મહેનતે જોડાયલું છે, જે માંદું છે, જે ઘણીક યોજનાઓ રચે છે, પણ જે બળ કે

ટેકા વગરનું છે તે આ કપડાં પહેરેલા માટીનાં ઢેફા (શરીર) તરફ નજર કરો ! ૨.

આ શરીર પાતળું પડેલું છે, અનેક રોગોથી ઘેરાયલું છે, અને ક્ષણભંગુર છે, આ કચરાના ઢગલાના (શરીરના) કકડે કકડા થાય છે અને જીંદગીનો મૃત્યુમાં અંત આવે છે. ૩.

શરદ્ ઋતુમાં નાખી દીધેલા કમંડળના જેવા સફેદ રંગનાં હાડકાં ભણી જે નજર કરે છે, તે, જીંદગીમાં આનંદ શી રીતે માને ? ૪.

હાડકાંનો કિલ્લો બનાવી, તેને માંસ અને લોહીથી ઢાંકવામાં આવે છે, અને તેમાં વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ, અભિમાન અને કપટ આવી વસે છે. ૫.

રાજાઓના મોટા રથો ભાગે છે, શરીર પણ નાશ પામે છે; પણ સદાચારીના સદ્ગુણનો નાશ થતો નથી—આમ સજ્જનો સારા પુરૂષોને કહે છે. ૬.

જે મનુષ્યે થોડો અભ્યાસ કર્યો હોય છે, તે બળદની માફક વધે છે, તેનું માંસ વધે છે, પણ તેનું જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામતું નથી. ૭.

આ શરીરને બનાવનારની શોધમાં મેં ઘણા જન્મ ગુમાવ્યા છે; કારણ કે તે મને જડયો નહિ. જન્મ અને મરણ દુઃખદાયક છે. ૮.

પણ હે શરીરના રચનાર ! હવે તું જોવામાં આવ્યો છે; તું ફરીથી આ શરીર રચી શકીશ નહિ: આ શરીરરૂપી મકાન-

ના સઘળા વાંસ ભાગી ગયા છે. તારો મુખ્ય વાંસ પણ ભાગી ગયો છે, અને મન પણ શાશ્વત નિર્વાણ પાસે પહોંચવાથી તૃષ્ણારહિત થયું છે. ૯.

જે મનુષ્યોએ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળ્યું નથી, અને જુવાનીમાં ધનનો સંચય કર્યો નથી, તેઓ માંછલા વિનાના સરોવરમાં રહેનાર વૃદ્ધ બગલાની માફક નાશ પામે છે. ૧૦.

જે મનુષ્યોએ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળ્યું નથી, અને જુવાનીમાં ધનનો સંચય કર્યો નથી, તેઓ ભૂતકાળને સારૂ પશ્ચાત્તાપ કરતા, ભાગેલા ધનુષ્યની માફક, પડયા રહે છે. ૧૧.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

આત્મ વર્ગ.

જો કોઈ મનુષ્ય પોતાની જાતને વ્હાલી ગણતો હોય તો તેણે પોતાની જાતની બરાબર તપાસ રાખવી જોઇએ. ત્રણ પહેરામાંથી* એક પહેરો તો પંડિત જને અવશ્ય જાગૃત રહેવું જોઇએ. ૧૧.

જે કાંઈ યોગ્ય હોય તે, મનુષ્યે જાતે કરવું; અને પછી બીજાને ઉપદેશ આપવો; આ રીતે સુજ્ઞ મનુષ્ય દુઃખ પામશે નહિ. ૨.

જે બાબતનો બીજાને બોધ આપે, તે પ્રમાણે જો મનુષ્ય વર્તે તો પોતે આત્મસંયમી હોઈ બીજાને વશ રાખી શકે; કારણ કે આત્મસંયમ બહુ દુષ્કર (અઘરો) છે. ૩.

---

* આ ત્રણ પહેરા બાલ્યાવસ્થા, જુવાની અને વૃદ્ધાવસ્થા સંબંધી છે.

આત્મા જ આત્માનો નિયંતા છે. આત્માનો નિયંતા બીજો કોણ હોઈ શકે ? આત્મસંયમી મનુષ્ય બીજાઓને દુર્લભ એવા સ્વામીને મેળવે છે. ૪.

જેવી રીતે હીરો કીંમતી પથરાને પણ ભાગી નાખે છે, તેમ પોતે આચરેલાં, પોતે ઉત્પન્ન કરેલાં અને પોતે વધારેલાં પાપો મૂઢ મનુષ્યને કચરી નાંખે છે. ૫.

જેવી રીતે લતા જે ઝાડને વળગે છે, તે ઝાડને નીચે નમાવે છે, તેવીજ રીતે જેનું પાપીપણું વધારે છે તેવો મનુષ્ય, તેના શત્રુઓ તેની જે દશા ઇચ્છે તે સ્થિતિએ આવી પહોંચે છે. ૬.

ખરાબ અને પોતાને હાનિ કરનારાં કામો કરવાં સહેલાં છે, પણ સારાં અને લાભકારક કામો કરવાં મુશ્કેલ છે. ૭.

જે મૂર્ખ મનુષ્ય અર્હત્, આર્ય, અને સદાચરણી પુરૂષોની આજ્ઞાનો તિરસ્કાર કરે છે, અને અસત્ય મતને અનુસરે છે તે કત્થક નામના બરૂની માફક પોતાનો જ નાશ કરનારાં ફળ મેળવે છે. ૮.

પાપ કરનાર પોતે જ છે. તેમ ભોગવનાર પણ પોતે જ છે. પાપનો ત્યાગ કરનાર પણ પોતે છે, અને પોતાની શુદ્ધિ કરનાર પણ પોતે છે. પવિત્ર મનુષ્યો આપબળથી ટકે છે, અને પાપીઓ પડે છે. કોઈ, બીજાને પવિત્ર બનાવી શકતું નથી. ૯.

બીજાનું કર્તવ્ય ગમે તેટલું મોટું હોય તોપણ કોઇએ સ્વકર્તવ્યનો ત્યાગ કરવો નહિ. એકવાર પોતાનું કર્તવ્ય સમજ્યા પછી મનુષ્યે તે ધ્યાનપૂર્વક કરવું. ૧૦.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

લોકવર્ગ.

ખરાબ નિયમને અનુસરતા નહિ, પ્રમાદથી ચાલતા નહિ, અસત્ય નિયમને અનુસરતા નહિ, સંસારની વૃદ્ધિ કરતા નહિ. ૧.

ઉઠો, પ્રમાદ ન કરો, સદ્‌ગુણના નિયમને અનુસરો; સદ્‌ગુણી મનુષ્યો આ લોક તેમજ પરલોકમાં સુખમાં રહે છે. ૨.

સદ્‌ગુણના નિયમને અનુસરો, પાપના નિયમને અનુસરતા નહિ; સદ્‌ગુણી મનુષ્યો આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં સુખમાં રહે છે. ૩.

જગત્ પાણીના પરપોટા સમાન છે, એમ જાણો; જગત્ મૃગજળ જેવું છે, એમ જાણો; જગત્‌ને જેઓ આ રીતે તુચ્છ માને છે, તેના સામું યમદેવ પણ જોતો નથી. ૪.

આવો; અને આ બાદશાહી રથની માફક ચળકતા જગત્ તરફ જુઓ. મૂર્ખ મનુષ્યો તેમાં આસક્ત બને છે, ડાહ્યા મનુષ્યો તેને અડકતા પણ નથી. ૫.

જે પ્રથમ અવિચારી હતો, પણ પાછળથી અપ્રમત્ત થાય છે, તે વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્રની માફક જગત્‌ને પ્રકાશિત કરે છે. ૬.

જેનાં પૂર્વનાં ખરાબ કામો સારાં કામોથી ઢંકાયેલાં છે, તે વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્રની માફક જગતને પ્રકાશિત કરે છે. ૭.

જગત્ અંધકારમય છે. થોડા જ મનુષ્યો અહીં જોઈ શકે છે. જાળમાંથી છૂટેલા પક્ષીઓની માફક ફક્ત થોડા જ સ્વર્ગે જાય છે. ૮.

હંસ સૂર્યના માર્ગે જાય છે, તેઓ અજાયબ રીતે આકાશમાં ઉડે છે. જે સુજ્ઞ મનુષ્યો છે તે મારદેવ અને તેના દૂતોને જીતીને આ દુનિયાની પેલી પાર જાય છે. ૯.

જેણે ધર્મના એક પણ નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, જે અસત્ય બોલે છે, અને પરલોકની બાબતને હસી કાઢે છે, તેવો મનુષ્ય ગમે તેવું પાપાચરણ કરતાં ડરશે નહિ. ૧૦.

અનુદાર (કંજુસ) મનુષ્યો કદાપિ સ્વર્ગલોકમાં જતા નથી. કેવળ મૂર્ખ મનુષ્યો જ ઉદારતાની સ્તુતિ કરતા નથી. સુજ્ઞ મનુષ્યો ઉદારતાની પ્રશંસા કરે છે, અને પરલોકમાં સુખી થાય છે. ૧૧.

પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય મેળવવા કરતાં, સ્વર્ગે જવા કરતાં, અને સઘળાં ભુવનો ઉપર ઉપરિપણું પ્રાપ્ત કરવા કરતાં પવિત્રતાનું પહેલું પગથિયું–જે [1]સોતાપન્નની સ્થિતિ–તે મેળવવું વધારે સારૂં છે. ૧૨.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

બુદ્ધવર્ગ.

જેના જયને કોઈ જીતી શકે નહિ, જેના જયમાં કોઈ દાખલ થઈ શકે નહિ, તેવા અગમ્ય–ત્રિકાળજ્ઞાની–બુદ્ધને તમે કયે માર્ગે દોરી શકશો ? ૧.

---

૧ ખરો શબ્દ સ્રોતાપન્ન છે. એટલે ઝરામાં પગ મૂકનાર છે. નિર્વાણ સુધી વહેતા ઝરામાં પગ મૂકવો એ પ્રથમ પગથિયું છે. આ પગથિયાને ' વિવેક ' તરીકે હિંદુઓ કહે છે.

જેને વાસના તેના ઝેર અને પાશથી અવળે માર્ગે દોરી શકે નહિ, તેવા અગમ્ય—ત્રિકાળજ્ઞાની—બુદ્ધને તમે કયે માર્ગે દોરી શકશો ? ૨.

જે બુદ્ધ (ખરેખરો જ્ઞાની) છે, જે અપ્રમત્ત છે, જે ધ્યાનમાં મગ્ન છે, જે જ્ઞાની છે, અને સર્વ પ્રકારનો સંગત્યાગ કરવાથી મળતી શાંતિમાં જે આનંદ માને છે, તેવાની દેવો પણ ઇર્ષ્યા કરે છે. ૩.

મનુષ્યપણે જન્મવું એ દુર્લભ છે, મનુષ્યનું જીવન દુર્લભ છે, સદ્ધર્મનું શ્રવણ દુર્લભ છે, અને બુદ્ધનો જન્મ (બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ) દુર્લભ છે. ૪.

કોઈ પણ પ્રકારનું પાપ ન કરવું, સારૂં કામ કરવું અને મનને શુદ્ધ કરવું: એ જ સઘળા બુદ્ધોનાં શિક્ષણો છે. ૫.

બુદ્ધ કહે છે કે, ધૈર્ય એ મોટું તપ છે અને સહનશીલતા એ જ નિર્વાણ છે. કારણ કે જે બીજાને મારે છે તે 'પ્રવ્રજિત' (યતિ) નથી, જે બીજાનું અપમાન કરે છે તે 'શ્રમણ' નથી. ૬.

નિંદા ન કરવી, મારવું નહિ, ધર્મની આજ્ઞા પ્રમાણે જીતેંદ્રિય રહેવું, ખાવામાં મિતાહારી થવું, એકાંતમાં બેસવું અને સુવું, અને ઉંચા વિચારોનું ચિંતન કરવું એ જ બુદ્ધોનાં શિક્ષણ છે. ૭.

સુવર્ણના સિક્કાની વૃષ્ટિથી પણ તૃષ્ણા કદાપિ શાંત થાય નહિ. જે જાણે છે કે તૃષ્ણાની મીઠાશ ક્ષણિક છે, અને દુઃખગર્ભિત છે તે સુજ્ઞ છે. ૮.

તૃષ્ણાવાળો મનુષ્ય સ્વર્ગનાં સુખથી પણ સંતુષ્ટ થતો નથી. જે શિષ્યના મનનાં દ્વાર ખુલ્લી ગયાં છે તે સઘળી તૃષ્ણાઓનો નાશ કરવામાં જ આનંદ માને છે. ૯.

ભયથી નાઠેલા મનુષ્યો પર્વતોનો, જંગલોનો, વનનો કે પવિત્ર વૃક્ષોનો આશ્રય લે છે. ૧૦.

પરંતુ તે સહીસલામત આશ્રય નથી. તે ઉત્તમોત્તમ શરણ નથી. તે જગ્યાનો આશ્રય લેવાથી મનુષ્ય સઘળાં દુઃખોથી મુક્ત થતો નથી. ૧૧.

જે મનુષ્ય બુદ્ધનું, ધર્મનું અને સંઘનું એ ત્રણ શરણ ગ્રહણ કરે છે, જે ચાર પવિત્ર સત્યોને (દુઃખ, દુઃખનું કારણ, દુઃખનો નાશ અને દુઃખનો નાશ કરાવનાર અષ્ટવિધ માર્ગ *આ ચાર સત્યોને) ખુલ્લી રીતે જુએ છે, તેણે ઉત્તમ શરણ લીધું છે. તે જ ઉત્તમોત્તમ શરણ છે. તે શરણ લીધા પછી મનુષ્ય સઘળાં દુઃખોથી મુક્ત થાય છે. ૧૨-૧૪

અલૌકિક પુરૂષ (બુદ્ધ) દુર્લભ છે, તે સર્વત્ર જન્મતો નથી, જે વંશમાં તે જન્મે છે, તે વંશની આબાદી થાય છે. ૧૫.

બુદ્ધનો જન્મ સુખદાયક છે, સદ્ધર્મનો ઉપદેશ સુખદાયક છે, સંઘની શાંતિ સુખદાયક છે, જેઓ શાંત છે તેમની ભક્તિ સુખદાયક છે. ૧૬.

જેમણે મારદેવના સૈન્યને જીત્યું છે, જેમણે દુઃખના સમુદ્રને ઓળંગ્યો છે, જેમણે મુક્તિ મેળવી છે, અને જેઓ નિર્ભય થયા છે-તે બુદ્ધ અથવા તેમના શિષ્યો તરફ જે ભક્તિભાવ બતાવે છે તેનું પુણ્ય માપી શકાય નહિ. ૧૭-૧૮.

---

* જુઓ શ્રીબુદ્ધચરિત્ર પૃષ્ઠ ૧૪૨.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

સુખવર્ગ.

જે અમને ધિક્કારે છે, તેને નહિ ધિક્કારવાથી અમે સુખમાં રહીએ છીએ. અમને ધિક્કારનાર મનુષ્યોની વચ્ચમાં પણ અમે ધિક્કારથી છૂટા રહીએ છીએ. ૧.

પીડા પામતા મનુષ્યોમાં પણ પીડાથી મુક્ત થઈ, અમે સુખમાં રહીએ છીએ. જે લોકો પીડા પામે છે, તે લોકોની વચ્ચમાં પણ ચાલો આપણે પીડાથી મુક્ત રહીએ. ૨.

લોભી મનુષ્યોની વચ્ચમાં પણ નિર્લોભી થઈ અમે સુખથી રહીએ છીએ. લોભી મનુષ્યોની વચ્ચમાં પણ ચાલો આપણે નિર્લોભી તરીકે રહીએ. ૩.

અમારૂં કાંઈ નથી, એમ માનવાથી અમે સુખમાં રહીએ છીએ. સુખનું જ ભોજન કરનારા અમે ચળકતા દેવો જેવા થઈશું. ૪.

જીતથી વેર પેદા થાય છે, કારણકે હાર પામનાર દુઃખી થાય છે. જેણે જય કે પરાજય (પરાભવ)નો ત્યાગ કર્યો છે, તે સંતોષી મનુષ્ય સદા સુખી છે. ૫.

રાગ જેવો કોઈ અગ્નિ નથી, દ્વેષ જેવો કોઈ કલિ નથી; શરીરના જેવું કોઈ દુઃખ નથી; શાંતિ કરતાં ઉંચું સુખ નથી.

બધા રોગોમાં ભૂખ (ક્ષુધા) એ મોટો રોગ છે; શરીરનું 'ઉપાદાન' તે મોટામાં મોટું અનર્થ છે.—આ બરાબર જાણવું—તે જ નિર્વાણ—તે જ પરમ શાંતિ છે. ૭.

આરોગ્ય એ મોટી બક્ષીસ છે, સંતોષ એ મોટું ધન છે, વિશ્વાસ એ સૌથી ઉત્તમ સંબંધ છે, અને નિર્વાણ એ ઉત્તમ સુખ છે. ૮.

જેણે એકાંત અને શાંતિની મીઠાશ અનુભવી છે, અને જેણે શાસ્ત્રામૃત પીધું છે, તે ભય અને પાપથી મુક્ત છે. ૯.

આર્ય (આર્ય ગુણવાળા) નું દર્શન શુભ છે; તેનો સમાગમ તે સુખજનક છે; જો મનુષ્ય મૂર્ખને જોવા ન પામે તો તે ખરેખર સુખી થાય. ૧૦.

મૂર્ખની જોડે સહવાસ કરવામાં લાંબા કાળ સુધી દુઃખ ભોગવવું પડે છે. શત્રુના સહવાસની માફક મૂર્ખનો સહવાસ દુઃખકારક છે. ૧૧.

સગાંવ્હાલાંના સમાગમની માફક જ જ્ઞાનીના સહવાસથી આનંદ થાય છે; તેટલા માટે જેવી રીતે ચંદ્ર નક્ષત્રના માર્ગમાં જાય છે તેમ દરેક મનુષ્યે ડાહ્યા, બુદ્ધિમાન્, વિદ્વાન, સહનશીલ, કર્તવ્યપરાયણ અને પવિત્ર પુરૂષને અનુસરવું જોઈએ. ૧૨.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

પ્રિયવર્ગ.

જે મનુષ્ય જીવનનું કર્તવ્ય ભૂલીને પ્રિયવસ્તુની પાછળ દોડે છે, અભિમાનને તાબે થાય છે, અને ધ્યાન કરતો નથી, તે મનુષ્ય આગળ જતાં ધ્યાન કરનારની ઈર્ષ્યા કરવા માંડશે. ૧.

મનુષ્યે પ્રિય કે અપ્રિય કોઇ પણ વસ્તુને વળગી બેસવું નહિ. પ્રિય વસ્તુ ન મળવી એ પણ દુઃખ છે, અને અપ્રિય વસ્તુનો સંબંધ થવો તે પણ દુઃખ છે. ૨.

આ ઉપરથી મનુષ્યે કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર રાગ ધરવો નહિ. પ્રિયવસ્તુનો વિયોગ એજ દુઃખ છે. જેઓ કોઇ પણ વસ્તુ ઉપર રાગ ધરાવતા નથી, તેમજ તેને ધિક્કારતા નથી તેમને કોઈ પણ પ્રકારનાં બંધન નથી. ૩.

રાગથી શોક પેદા થાય છે, રાગથી ભય પેદા થાય છે; જે રાગથી મુક્ત છે તે શોક કે ભય જાણતો નથી. ૪.

સ્નેહથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે, સ્નેહથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે; જે સ્નેહથી મુક્ત છે તે ભય કે શોક જાણતો નથી. ૫.

રતિથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે, રતિથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. જે રતિથી મુક્ત છે તે ભય કે શોક જાણતો નથી. ૬.

કામથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે, કામથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. જે કામથી મુક્ત છે તે ભય કે શોક જાણતો નથી. ૭.

તૃષ્ણાથી શોક પેદા થાય છે, તૃષ્ણાથી ભય પેદા થાય છે; જે તૃષ્ણાથી મુક્ત છે તે શોક કે ભય જાણતો નથી. ૮.

જેનામાં સદ્‌ગુણ અને બુદ્ધિ છે, જે ન્યાયી છે, જે સત્યવાદી છે, પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે, તે વિશ્વને પ્રિય થશે. ૯.

જેનામાં નિત્યતત્ત્વ (નિર્વાણ) ની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવા પામી છે, જે મનમાં સંતુષ્ટ છે, જેના વિચારો રાગથી ભ્રમિત થયા નથી, તે ઉધ્વસ્રોતસ કહેવાય છે (અર્થાત્ તે નિર્વાણ સુધી વ્હેતા ઝરામાં આગળ વધેલો છે.) ૧૦.

જે મનુષ્ય લાંબા કાળ સુધી દૂર ગયો હોય, અને દૂરથી સહીસલામત પાછો ફરે છે, તે મનુષ્યને તેનાં સગાંવ્હાલાં, મિત્રો, અને ચહાનારાં નમસ્કાર કરે છે. ૧૧.

તેજ રીતે જેણે સારાં કામ કર્યાં હોય છે, અને જે આ લોકમાંથી પરલોકમાં જાય છે, તે મનુષ્યને–સ્વજનો પોતાંના મિત્રને પાછો આવતાં ભેટે છે તેમ–તેનાં સત્કાર્યો આવકાર આપે છે. ૧૨.

પ્રકરણ ૧૭ મુ.

ક્રોધ.

માણસે ક્રોધનો ત્યાગ કરવો જોઇએ, અભિમાન તજવું જોઇએ. અને સઘળા પ્રકારનાં બંધનોપર જય મેળવવો જોઇએ. જે નામ અને રૂપને (નામ રૂપાત્મક વસ્તુઓને) વળગતો નથી, અને કોઈ પણ વસ્તુને 'મારી' એમ કહેતો નથી, તે મનુષ્ય ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ આવી પડતું નથી. ૧.

જે ચાલતા રથની માફક ચઢતા ક્રોધને અટકાવી શકે છે, તેનેજ હું ખરો સારથી (હાંકનાર) માનું છું. બીજાઓ તો ફક્ત લગામ પકડનારા છે. ૨.

મનુષ્યે ક્રોધીને પ્રેમથી વશ કરવો જોઇએ, અસાધુ પુરૂષને સાધુતાથી વશ કરવો જોઇએ, કંજુસને ઉદારતાથી વશ કરવો જોઇએ, અને અસત્યવાદીને સત્યથી વશ કરવો જોઇએ. ૩.

સત્ય બોલો; ક્રોધને વશ થતા નહિ; માગવામાં આવે તો થોડું પણ આપો; આ ત્રણ પગથીયાંથી—સત્યથી, ક્રોધનિગ્રહથી અને દાનથી તમે દેવોની સમીપ જશો. ૪.

જે ભિક્ષુકો કોઇને હેરાન કરતા નથી, જેઓ પોતાના શરીરને નિરંતર કાબુમાં રાખે છે, તેઓ નિત્ય સ્થાન (નિર્વાણ) માં જશે, જ્યાં પહોંચવાથી તેઓ સર્વકાળને વાસ્તે દુઃખથી મુક્ત થશે. ૫.

જેઓ અપ્રમત્ત છે, જેઓ દિનરાત અભ્યાસ કરે છે, જેઓ નિર્વાણને વાસ્તે પ્રયત્ન કરે છે, તેઓના મનોવિકારો જરૂર દબાઈ જશે. ૬.

હે અતુલ!* આ વાત સર્વકાળને વાસ્તે ખરી છે કે,—

"જે ચૂપ બેસી છે તેની લોકો નિંદા કરે છે, જે બહુ બોલે છે તેની લોકો નિંદા કરે છે, જે થોડું બોલે છે તેની પણ તેઓ નિંદા કરે છે. આ જગતમાં એવો એક પણ નથી, કે જેની નિંદા ન થઈ હોય." ૭.

એવો એક પણ મનુષ્ય હતો નહિ, છે નહિ અને થશે પણ નહિ, કે જેની સર્વદા નિંદા થઈ હોય અથવા જેની સર્વદા પ્રશંસા થઈ હોય. ૮.

જે નિષ્કલંક છે, સુજ્ઞ છે, જ્ઞાની છે, અને સદ્‌ગુણી છે, અને જેની વિવેકી મનુષ્યો નિરંતર દિનપ્રતિદિન પ્રશંસા કરે છે, તેની—જંબુ નદીમાંથી નીકળેલા સુવર્ણના સીક્કાની માફક—નિંદા

* શ્રી બુદ્ધના એક શિષ્યનું નામ અતુલ હતું.

કરવા કોણ હિમ્મત ધરશે? દેવો પણ તેની પ્રશંસા કરે છે, બ્રહ્મદેવ પણ તેની સ્તુતિ કરે છે. ૯—૧૦.

શારીરિક ક્રોધથી ચેતતા રહો! તમારા શરીરને કાબુમાં રાખો; શારીરિક પાપોનો ત્યાગ કરો, અને તમારા શરીરથી સદ્‌ગુણી જીવન ગાળો. ૧૧.

જીભના ક્રોધથી ચેતતા રહો! તમારી જીભને વશ રાખો; જીભનાં પાપોનો ત્યાગ કરો, અને તમારી જીભવડે સદ્‌ગુણને પાળો. ૧૨

માનસિક ક્રોધથી ચેતતા રહો! તમારા મનને કાબુમાં રાખો; માનસિક પાપોનો ત્યાગ કરો, અને મનથી સદ્‌ગુણી જીવન ગાળો. ૧૩.

જે સુજ્ઞ મનુષ્યો આ રીતે પોતાના શરીરને, પોતાની જીભને અને પોતાના મનને કાબુમાં રાખે છે, તેઓજ ખરા નિગ્રહી-સંયમી-યતિ છે. ૧૪.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મલ (અશુદ્ધિ) વર્ગ.

તું પાકેલા પાન જેવો છે, યમદૂતો તારી પાસે આવેલા છે. તું જવાના (મરવાના) દરવાજાની પાસે ઉભો છે, છતાં તેં તારી મુસાફરીને વાસ્તે કાંઈ તૈયારી કરી નથી. ૧.

તારા વાસ્તે એક દ્વીપ બનાવ, બહુ મહેનત કર, અને ડાહ્યો થા. જ્યારે તારી અશુદ્ધતા દૂર જશે, અને તું દોષથી મુક્ત થઇશ, ત્યારે તું આર્યના પવિત્ર સ્વર્ગમાં દાખલ થઇ શકીશ. ૨.

તારી જીંદગી પૂરી થવા આવી છે, તું યમની પાસે આવી પહોંચ્યો છે, માર્ગમાં તારે વિસામાની જગ્યા નથી, અને મુસાફરીને વાસ્તે કાંઈ ભાથું તારી પાસે નથી. ૩.

તારા વાસ્તે એક દ્વીપ બનાવ, ઉદ્યમ કર અને ડાહ્યો થા. જો તારી અશુદ્ધતા દૂર થશે, અને તું દોષથી મુક્ત થઇશ, તો તારે ફરીથી જન્મ મરણના ફેરામાં પડવું પડશે નહિ. ૪.

જેમ સોની રૂપાનો મેલ કાઢી નાખે છે, તેમ સુજ્ઞ મનુષ્યે હૃદયની અશુદ્ધતા ધીમે ધીમે, જરા જરા અને પળે પળે કાઢતા રહેવું જોઇએ. ૫.

લોઢામાંથી જે કાટ ઉત્પન્ન થાય છે, તે લોઢાપર જ્યારે ચઢે છે, ત્યારે લોઢાને ખાઈ જાય છે, તેવીજ રીતે સત્ય માર્ગનું ઉલ્લંઘન કરનારનાં કામ તેને દુર્ગતિમાં દોરી જાય છે. ૬.

અભ્યાસ ન કરવો એ વિદ્યાનું કલંક છે, મરામત ન કરવી એ ઘરનું કલંક છે, આલસ્ય એ શરીરનું કલંક છે, અને અસાવધપણું એ ચોકીદારનું કલંક છે. ૭.

વ્યભિચાર એ સ્ત્રીઓનું કલંક છે; કંજુસાઈ એ દાતારનું કલંક છે; આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં સઘળા અધર્મના માર્ગ કલંકવાળા છે. ૮.

પણ આ બધા કરતાં એક મોટું કલંક છે; અને તે મોટું કલંક અવિદ્યા છે. હે ભિક્ષુકો ! એ મલને દૂર કરો અને નિર્મળ બનો. ૯.

જે નિર્લજ છે, કાગડા જેવો છે, તોફાની છે, બીજાનું અપમાન કરનાર છે, ઉદ્ધત અને હલકો છે તેને જીવનયાત્રા બહુ સરળ છે. ૧૦.

પણ જે વિનયી છે, જે શુદ્ધતાનો અભિલાષી છે, જે નિઃસ્વાર્થી છે, શાંત છે, નિષ્કલંક છે અને બુદ્ધિમાન્ છે તેને વાસ્તે જીવનયાત્રા કઠીન છે. ૧૧.

જે પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે, અસત્ય બોલે છે, લોકમાં કોઇએ નહિ આપેલી વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે, પરદારાનું સેવન કરે છે, સુરા (દારૂ) આદિ માદક પદાર્થોનું પાંન કરે છે, તે મનુષ્ય આ લોકમાં પણ પોતાની પડતીનું મૂળ ખોદે છે, એટલે પોતાનો નાશ કરનાર બને છે. ૧૨-૧૩.

હે માનવી ! જેઓને પોતાના ઉપર કાબુ નથી, તેઓ ખરાબ સ્થિતિમાં છે, એમ માન. દુરાચરણ અને લોભને લીધે તું લાંબા વખત સુધી દુઃખમાં ન આવી પડે તેથી તું ચેતતો રહે. ૧૪.

મનુષ્યો પોતાની શ્રદ્ધા અને પોતાની મરજીને અનુકૂળ દાન કરે છે. બીજાને આપવામાં આવેલા અન્ન કે પાણીને લીધે જે મનમાં બળે છે, તેને દિવસે કે રાત્રિએ શાન્તિ મળતી નથી. ૧૫.

જેનામાં આ લાગણી નાશ પામી ગઇ છે, અર્થાત્ તદ્દન નિર્મૂળ થઇ છે, તે દિવસે તેમજ રાત્રિએ શાંતિ મેળવે છે. ૧૬.

વિકાર સમાન અગ્નિ નથી, દ્વેષના જેવો મગર નથી, અજ્ઞાન જેવી જાળ નથી, અને તૃષ્ણા જેવી નદી નથી. ૧૭.

બીજાઓના દોષ સહેલાઇથી જોઇ શકાય છે, પણ પોતાના દોષ જોવા મુશ્કેલ છે. મનુષ્ય પોતાના પડોશીના દોષ ફોતરાંની

માફક છૂટા પાડે છે, પણ જેવી રીતે એક ઠગ રમનારાઓથી ખોટો સિક્કો સંતાડે છે, તેમ તે પોતાના દોષ સંતાડે છે. ૧૮.

જો મનુષ્ય બીજાના દોષ જોયાં કરે, અને જો હમેશાં ગુસ્સે થયાં કરે, તો તેના વિકારો વૃદ્ધિ પામશે, અને તે વિકારોના નાશના માર્ગથી ઘણે દૂર જાય છે. ૧૯.

હવામાં થઇને જવાનો માર્ગ નથી; મનુષ્ય બ્હારના દેખાવથી શ્રમણ બનતો નથી; દુનિયાના લોકો બ્હારની મોટાઇથી ખુશી થાય છે. પણ તથાગત (બુદ્ધ) તે ખોટી મોટાઇથી મુક્ત હોય છે. ૨૦.

હવામાં થઇને જવાનો માર્ગ નથી. મનુષ્ય બ્હારના દેખાવથી શ્રમણ બનતો નથી. કોઈ પણ પ્રાણી અમર નથી, પણ જે બુદ્ધ છે તે અચળ છે. ૨૧.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

ધર્મશીળ વર્ગ.

જે મનુષ્ય વગર વિચારે કોઈ પણ બાબતનો નિકાલ લાવે તે ધર્મશીળ નથી. ૧.

પણ જે ન્યાય અન્યાયનો વિચાર કરી બળાત્કારનો ત્યાગ કરી, ધર્મપૂર્વક બીજાઓને દોરવે છે, તે બુદ્ધિમાન્ અને ધર્મિષ્ટ પુરૂષ ધર્મશીળ કહેવાય છે. ૨.

જે ઘણું બોલે છે તેથી તે પંડિત કહેવાતો નથી; પ્રણ જે સહનશીળ, વેર વગરનો અને નિર્ભય છે તે પંડિત કહેવાય છે. ૩.

મનુષ્ય ઘણું બોલે છે તેથી તે ધર્મને ધારણ કરનાર કહેવાતો નથી; પરંતુ જે ધર્મનું થોડું જ્ઞાન મેળવે છે, પણ તે પ્રમાણે વર્તે છે અને ધર્મકાર્યમાં પ્રમાદ કરતો નથી, તે ધર્મશીળ કહેવાય છે. ૪.

મનુષ્યના વાળ સફેદ થયા હોય તે ઉપરથી તે સ્થવીર (વૃદ્ધ) બનતો નથી; તેની વય વધી હોય તેથી તે 'બિચારો ઘરડો' કહેવાય છે. ૫.

જેનામાં સત્ય, સદ્ગુણ, દયા, સંયમ અને દમ છે, જે અશુદ્ધિરહિત છે, અને જે જ્ઞાની છે તે સ્થવીર* કહેવાય છે. ૬.

જે મનુષ્ય અદેખો, કંજુસ અને કપટી છે, તે બહુવચન બોલવાથી અથવા તેના શરીર સૌંદર્યથી સાધુ કહેવાતો નથી. ૭.

જેનામાં આ દોષ નાશ પામ્યા છે, મૂળસહિત ઉખડી ગયા છે, તે દ્વેષ વિનાનો ડાહ્યો પુરૂષ સાધુ કહેવાય છે. ૮.

વ્રત વિનાનો અને જૂઠું બોલનારો પુરૂષ માથું મુંડાવવાથી શ્રમણ બનતો નથી. જેનામાં લોભ અને તૃષ્ણા વસેલા છે, તે કેવી રીતે શ્રમણ કહી શકાય ? ૯.

નાનાં કે મોટાં સર્વ પાપને જે શમાવે છે, તે પાપને શાન્ત કરવાથી શ્રમણ (શાન્ત પુરૂષ) કહેવાય છે. ૧૦.

જે બીજા પાસે ભિક્ષા માગે છે, તે પરથી તે ભિક્ષુ કહેવાય નહિ. જે અખિલ નિયમને અંગીકાર કરે છે તેજ ભિક્ષુ છે, માત્ર ભિક્ષાશનથી કોઈ ભિક્ષુ બનતો નથી. ૧૧.

---

* બુદ્ધધર્મના સંપ્રદાય પ્રમાણે જેણે વીસ વર્ષ પર્યંત સંન્યાસ ધર્મ પાલન કર્યો હોય તે સ્થવીર કહેવાય છે, અને તેથી વધારે વર્ષ ભિક્ષુ ધર્મ પાળનારને મહા સ્થવીર વગેરેની પદવી આપવામાં આવે છે.

જે પુણ્ય અને પાપની પેલી પાર છે, જે બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, જે જગતમાં સંભાળપૂર્વક વિચરે છે, તેજ ખરો ભિક્ષુ છે. ૧૨.

જે મૂઢ તથા અજ્ઞાન છે તે મૌન ધારણ કરે તેથી તે મુનિ બનતો નથી. જે પંડિત પુરૂષ, હાથમાં તાજવું રાખનારની માફક, સારૂં ગ્રહણ કરે છે અને ખરાબનો ત્યાગ કરે છે, તે તે કારણથી મુનિ છે. જે આ લોકની બે બાજુનો વિચાર કરે છે તેને મુનિ કહે છે. ૧૩–૧૪.

જે પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે, તે આર્ય કહેવાતો નથી; જે સર્વ પ્રાણીઓપર દયા કરે છે તેજ આર્ય છે. ૧૫.

જેનો કોઈ સંસારીને અનુભવ નથી એવું મુક્તિનું સુખ જે મને મળે છે તે કેવળ વ્રતથી, અથવા ભણતરથી, લૌકિક સમાધિથી અથવા એકલા શયન કરવાથી મળી શકતું નથી. હે ભિક્ષુકો ! જેણે તૃષ્ણાઓનો નાશ કર્યો છે, તેણે પૂર્ણ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી છે. ૧૬.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

ધર્મ માર્ગ વર્ગ.

સર્વ માર્ગોમાં અષ્ટવિધ માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે; સર્વ સત્યોમાં ચાર સત્યો ઉમદાં છે; સર્વ સદ્દગુણોમાં વૈરાગ્ય શ્રેષ્ઠ છે, અને સર્વ મનુષ્યોમાં જેની ચક્ષુ ઉઘડી છે તે (જ્ઞાની) શ્રેષ્ઠ છે. ૧.

તમારી દૃષ્ટિ શુદ્ધ કરવાને ફક્ત આજ માર્ગ છે, બીજો કોઈ પણ માર્ગ નથી. આ માર્ગપર તમે ચાલો, કારણકે તે મારદેવનો પરાજય કરનાર થશે. ૨.

જો તમે આ માર્ગપર ચાલશો તો તમારા દુઃખનો અંત આવશે. રાગદ્વેષ રૂપ શલ્ય શી રીતે દૂર કરી શકાય, એ સમજ્યા પછી મેં ઉપદેશેલો આ માર્ગ છે. ૩.

તમારે જાતેજ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, તથાગત (બુદ્ધ) તો ઉપદેશક છે. જે વિચારવાન્ પુરૂષો આ માર્ગનું અવલંબન કરે છે, તે માર રાજાના બંધનથી મુક્ત થાય છે. ૪.

'સર્વ ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુનો નાશ છે', જે આ નિયમ જાણે છે, અને જુએ છે તે દુઃખ ભોગવવામાં સહનશીળ થાય છે. આજ શુદ્ધિનો માર્ગ છે. ૫.

'સર્વ ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓ દુઃખમય છે અને શોકમય છે', આ નિયમ જે જાણે છે, અને જુએ છે તે દુઃખ ભોગવવામાં સહનશીળ થાય છે. આજ શુદ્ધિનો માર્ગ છે. ૬.

'સર્વ આકારો અનિત્ય છે', આ નિયમ જે જાણે છે અને જુએ છે તે દુઃખ ભોગવવામાં સહનશીળ થાય છે. આજ શુદ્ધિનો માર્ગ છે. ૭.

જે જુવાન અને બળવાન્ પુરૂષ જાગૃત થવાને સમયે જાગૃત થતો નથી, જે આળસુ છે, જેની ઇચ્છાશક્તિ અને સંકલ્પબળ દુર્બળ છે, તે સુસ્ત મનુષ્યને કદાપિ જ્ઞાનનો માર્ગ જડશે નહિ. ૮.

વાણી ઉપર દેખરેખ રાખીને, મનને કાબુમાં રાખીને મનુષ્યે પોતાના શરીરથી કાંઈ પણ ખોટું કામ કરવું નહિ. આ ત્રણ રસ્તે શુદ્ધ રીતે ચાલ્યાથી જ્ઞાનીઓએ ઉપદેશેલો માર્ગ તે ગ્રહણ કરી શકશે. ૯.

ઉત્સાહથી જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે છે, ઉત્સાહના અભાવથી જ્ઞાનનો ક્ષય છે. આ બે માર્ગ જે જાણે છે તેણે એવી રીતે વર્તવું જોઇએ કે જેથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય. ૧૦.

તૃષ્ણાના એક વૃક્ષને કાપતા નહિ, પણ આખા જંગલને કાપી નાખો; તૃષ્ણારૂપી વનથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે; તૃષ્ણા અને તૃષ્ણાનું મૂળ જ્યારે કાપી નાખશો ત્યારે તમે તૃષ્ણા-રહિત થશો. ૧૧.

જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં સ્ત્રીવિષયક ઈચ્છા જરા સરખી પણ રહેલી છે, ત્યાં સુધી–જેમ દુધ પીનારા વાછરડાનું મન પોતાની માતા-પર આસક્ત રહે છે તેમ–તેનું મન સ્ત્રી તરફ આસક્ત રહે છે. ૧૨.

શરદ્‌ઋતુના કમળની માફક તું તારા ઉપરની પ્રીતિ (સ્વાર્થી વૃત્તિ) કાઢી નાખ; શાંતિનો માર્ગ ગ્રહણ કર, સુગતે (બુદ્ધે) નિર્વાણનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. ૧૩.

ચોમાસામાં હું અહીં રહીશ, ઉનાળામાં અને શિયાળામાં હું અહીં વસીશ એવો મૂર્ખ વિચાર કરે છે, પરંતુ વચ્ચમાં શી સ્થિતિ થશે તેનો બિલકુલ વિચાર કરતો નથી. ૧૪.

જેમ ઉંઘતા ગામને નદીનું પૂર ખેંચી જાય છે, તેમ છોકરા છૈયાં અને પશુ આદિ વાસ્તે પ્રખ્યાત થયેલા અને તેમાં આસક્ત થયેલાને મૃત્યુ આવી ખેંચી જાય છે. ૧૫.

જ્યારે મૃત્યુ આવી પહોંચે છે, ત્યારે પુત્રો, કે પિતા, કે સગાંવ્હાલાં કે જ્ઞાતિજન કોઈની પણ મદદ કામમાં આવતી નથી. ૧૬.

ડાહ્યા અને સુચારિત્રવાન્ પુરૂષે આ બધું સમજીને નિર્વાણ તરફ લેઈ જનારા માર્ગને શુદ્ધ કરવો જોઇએ. ૧૭.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

પ્રકીર્ણવર્ગ.

જો થોડા સુખનો ત્યાગ કરવાથી વિશેષ સુખનો લાભ થતો હોય તો ડાહ્યા પુરૂષે તે થોડા સુખનો ત્યાગ કરી વિશેષ સુખપર ચિત્ત લગાડવું જોઇએ. ૧.

જે બીજાને દુઃખ આપીને પોતાને વાસ્તે સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે, તે દ્વેષની સાંકળમાં બંધાયેલો હોવાથી કદાપિ દ્વેષમુક્ત થશે નહિ. ૨.

જે મનુષ્ય કરવા યોગ્ય કામનો ત્યાગ કરે છે અને ન કરવા યોગ્ય કામ કરે છે, તેવા આળસુ અને પ્રમાદી મનુષ્યની વાસનાઓ વૃદ્ધિ પામે છે. ૩.

પરંતુ જે લોકો પોતાના સંબંધમાં નિરંતર સર્વ રીતે જાગૃત રહે છે, જે નહિ કરવા યોગ્ય કામ કરતા નથી, અને કરવા યોગ્ય કામ દૃઢતાથી કરે છે, આવા અપ્રમત્ત અને ડાહ્યા પુરૂષોની વાસનાઓનો અંત આવે છે. ૪.

જો ખરો બ્રાહ્મણ પોતાના પિતા તથા માતાને મારી નાખે, બે ક્ષત્રિય રાજાને મારી નાખે, અને પ્રજા સાથે આખા રાજ્યનો નાશ કરે, છતાં તે શિક્ષાને પાત્ર નથી. ૫.

જો ખરો બ્રાહ્મણ પોતાના પિતા તથા માતાને મારી નાખે, તથા બે પવિત્ર રાજાઓને મારી નાખે, અને વળી એક પ્રસિદ્ધ પુરૂષને મારે, તોપણ તે શિક્ષાને પાત્ર નથી.[૧] ૬.

---

૧. પ્રોફેસર મેક્ષમુલર અને પ્રોફેસર ચીલ્ડર્સ જેમણે આ ગ્રન્થનું ભાષાંતર કર્યું છે, તેઓ એમ માને છે કે કોઈ પવિત્ર પુરૂષ આવાં નિન્દ્ય

ગૌતમ (બુદ્ધ) ના શિષ્યો* નિરંતર જાગૃત રહે છે, અને તેઓના વિચાર રાતદિન બુદ્ધપર લાગેલા હોય છે. ૭.

કામ કરે છતાં પણ તે શિક્ષાને પાત્ર નથી, આવો આ બે શ્લોકનો અર્થ છે; પણ આ અર્થ તદ્દન વિચિત્ર લાગે છે. બર્માના બૌદ્ધ લોકો આ શ્લોકનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કરે છેઃ—

તૃષ્ણા એ માતા છે, અહંકાર એ પિતા છે; આત્તવાદ અને પુનર્જન્મ ન માનવો એ ઉચ્છેદવાદ—આ બે ક્ષત્રિય રાજાઓ છે અને દૃઢ વિષય રાગ રૂપી નોકર છે, અને દશ ઇન્દ્રિયો, ધર્મ અને મનરૂપી બાર આયતનવાળું રાજ્ય છે. આ સર્વનો જે નાશ કરે છે તેને કાંઇ પણ પાપ લાગતું નથી.

ચીનના બૌદ્ધ ગ્રન્થ લંકાવતાર પ્રમાણે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. તૃષ્ણા એ માતા છે, અવિદ્યા—અજ્ઞાન એ પિતા છે, દશક્લેશ એ એક રાજા છે, અને પાંચસ્કન્ધરૂપી સંઘ એ બીજો રાજા છે, અને પ્રસિદ્ધ પુરૂષને ઘાયલ કરવો એટલે સાત તત્ત્વોના બનેલા શરીરનો નાશ કરવો—આ પાંચ પ્રકારના મનુષ્યોને મારનાર બ્રાહ્મણ પાપી બનતો નથી. અંગ્રેજીમાં આ ભાવદર્શક કવિતા પણ કરવામાં આવી છે.

Lust or carnal desire is the Mother.
" Ignorance", this is the Father.
The highest point of knowledge, this is Buddha.
All the 'Kleshas', these are the Rahats.
The five Skandhas; these are the Priests.
To commit the five unpardonable sins
Is to destroy these five,
And yet not suffer the pains of hell.

* પાલી ભાષામાં गोतम सावका એ શબ્દ છે.

ગૌતમ (બુદ્ધ) ના શિષ્યો નિરંતર જાગૃત રહે છે, અને તેઓના વિચાર રાતદિન ધર્મપર લાગેલા હોય છે. ૮.

ગૌતમ (બુદ્ધ) ના શિષ્યો નિરંતર જાગૃત રહે છે, અને તેઓના વિચાર રાતદિન સંઘપર લાગેલા હોય છે. ૯.

ગૌતમ (બુદ્ધ) ના શિષ્યો નિરંતર જાગૃત રહે છે, અને તેઓના વિચાર રાતદિન શરીરપર લાગેલા હોય છે. ૧૦.

ગૌતમ (બુદ્ધ) ના શિષ્યો નિરંતર જાગૃત રહે છે, અને તેઓનું મન રાતદિન દયામાં આનંદ માને છે. ૧૧.

ગૌતમ (બુદ્ધ) ના શિષ્યો નિરંતર જાગૃત રહે છે, અને તેઓનું મન રાતદિન ભાવનામાં રમે છે. ૧૨.

સંસારનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લેવી તે કઠીણ છે, સંસારમાં રહેવું તે પણ કઠીણ છે. મઠમાં રહેવું કઠીણ છે, ઘરમાં રહેવું કઠીણ છે. સમાન પુરૂષોની સાથે રહેવું તે કઠીણ છે; તેમજ ભિક્ષુક થઇને ફરવું તે પણ કઠીણ છે. ૧૩.

શ્રદ્ધાવાન્, શીલવાન્, કીર્તિસંયુક્ત પુરૂષ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં માન પામે છે. ૧૪.

સારા પુરૂષો બરફવાળા પર્વતની માફક દૂરથી પ્રકાશે છે, રાત્રિમાં ફેંકેલા તીરની માફક ખરાબ મનુષ્યો કોઇની નજરે પણ પડતા નથી. ૧૫.

જે એકલો બેસે છે, એકલો સૂઈ રહે છે, આલસ્ય રહિત એકલો વિચરે છે અને જે પોતાની જાતને વશ કરે છે તે પુરૂષ જંગલને છેડે પણ સુખમાં વસે છે. ૧૬.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

નિરયવર્ગ (અધોગતિનો માર્ગ.)

જે અસત્ છે તે જે કહે છે તે નરકમાં જાય છે; પોતે કોઈ કામ કર્યા પછી કહે છે કે મેં કર્યું નથી તે પણ નરકે જાય છે. મરણ પછી તે બે પાપી મનુષ્યોની પરલોકમાં સરખી સ્થિતિ થાય છે. ૧.

કાષાય વસ્ત્ર ધારણ કરનારામાંના પણ ઘણા ખરા પાપિષ્ઠ અને અસંયત હોય છે; એવા પાપી મનુષ્યો પોતાનાં પાપકર્મથી નરકમાં પડે છે. ૨.

ઇન્દ્રિયદમન કર્યા વગરના ખરાબ ચારિત્રવાળા પુરૂષે લોકોએ આપેલી ભિક્ષા ઉપર પેટ ભરવા કરતાં અગ્નિની શિખા સરખો અગ્નિથી તપાવેલો લોઢાનો ગોળો ભક્ષણ કરવો એ વધારે સારૂં છે. ૩.

જે પ્રમત્ત પુરૂષ પરસ્ત્રીનું સેવન કરે છે, તે ચાર પ્રકારનો અનર્થ ભોગવે છે. (૧) પાપનો લાભ; (૨) અસ્વસ્થ ઉંઘ; (૩) લોક નિન્દા અને (૪) નરકપતન. ૪.

(પરદારાનું સેવન કરવાથી) પાપ થાય છે, હલકી ગતિ મળે છે, બીનેલા પુરૂષને બીનેલી સ્ત્રી સાથે થોડું સુખ મળે છે, અને રાજા ભારે સજા કરે છે, માટે મનુષ્યે પરદારાનું સેવન ન કરવું. ૫.

સંભાળ વગર ઝાલેલા કુશ નામના ઘાસથી હાથ ચિરાય છે, તેમ જો સંન્યાસ બરાબર પાળવામાં ન આવે તો તે નરકમાં લેઈ જાય છે. ૬.

બેપરીકરાઈથી કરેલું કામ, ભંગ થયેલું વ્રત, ભાવ વગર પાળેલું બ્રહ્મચર્ય, આ બધાથી મહત્વફળ મળતું નથી. ૭.

જો કાંઈ પણ કામ કરવાનું હોય તો મનુષ્યે તે કામ ઘણાજ ઉત્સાહથી કરવું; જે યતિ શિથિલ છે, તે વિકારોની ધૂળને વધારે વિસ્તારે છે. ૮.

દુષ્કૃત ન કરવું એજ સારૂં છે; કારણકે દુષ્કૃત કરવાથી પશ્ચાત્તાપ થાય છે; સુકૃત કરવું એજ સારૂં છે, કારણકે તે કરવાથી પશ્ચાત્તાપ થતો નથી. ૯.

સીમા પર આવેલા કિલ્લાનું અંદરથી તેમજ બહારથી રક્ષણ કરવામાં આવે છે, તેજ રીતે મનુષ્યે પોતાના આત્માની રક્ષા કરવી; એક ક્ષણ પણ નકામી ગુમાવવી નહિ; કારણકે જેઓ યોગ્ય સમયને ગુમાવે છે, તેઓ નરકમાં પાછળથી પસ્તાય છે. ૧૦.

જે મનુષ્યો લજ્જા ન કરવા યોગ્ય પદાર્થોથી લજ્જા પામે છે, અને લજ્જા કરવા યોગ્ય પદાર્થોથી લજ્જા પામતા નથી, તેવી અસત્ય દૃષ્ટિવાળા પુરૂષો દુર્ગતિ પામે છે. ૧૧.

જેઓ ભય ન પામવાને સ્થળે ભય પામે છે, અને ભય પામવાને સ્થળે ભય પામતા નથી, તેવી અસત્ય દૃષ્ટિવાળા પુરૂષો દુર્ગતિ પામે છે. ૧૨.

જેઓ ત્યાગ ન કરવા લાયક વસ્તુને ત્યાગ કરવા લાયક ગણે છે, અને ત્યાગ કરવા લાયક વસ્તુને અત્યાજ્ય ગણે છે, તેવી અસત્ય દૃષ્ટિવાળા પુરૂષો દુર્ગતિ પામે છે. ૧૩.

જેઓ ત્યાગ કરવા લાયક વસ્તુને ત્યાજ્ય ગણે છે, અને ત્યાગ ન કરવા લાયક વસ્તુને અત્યાજ્ય ગણે છે, તેવી સત્ય દૃષ્ટિવાળા પુરૂષો સુગતિને પામે છે. ૧૪.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

નાગ (હાથી) વર્ગ.

જેવી રીતે હાથી ધનુષ્યમાંથી છુટેલું બાણ યુદ્ધમાં સહન કરે છે, તેવી રીતે હું અપમાન સહન કરીશ; કારણકે જગતજ દુષ્ટ સ્વભાવવાળું છે. ૧.

પાળેલા હાથીને તેઓ લડાઇમાં લેઇ જાય છે; પાળેલા હાથી ઉપર રાજા બેસે છે. જે નિંદા સહન કરે છે, અને જેણે ઇન્દ્રિયોનું દમન કર્યું છે તેજ પુરૂષ મનુષ્યોમાં ઉત્તમ છે. ૨.

પાળેલા ખચ્ચર ઉત્તમ છે, પાળેલા સિંધુ જાતના ઘોડા અને મહા દન્તૂશળવાળા હાથીઓ પણ ઉત્તમ છે; પણ આત્માને વશ કરનાર સૌથી ઉત્તમ છે. ૩.

આ પ્રાણીઓની મદદથી કોઇ અગમ્ય પ્રદેશ (નિર્વાણ) ભણી જઇ શકતું નથી; પણ ત્યાં આત્મસંયમી મનુષ્ય સંયમના બળથી જઇ શકે છે. ૪.

જેના લમણામાંથી મદ ઝરે છે, અને જેને વશ કરવો દુષ્કર છે, તેવો 'ધનપાળક' નામનો હાથી, જ્યારે તેને બાંધવામાં આવે છે, ત્યારે એક કોળીઓ પણ ખાતો નથી; તે પોતાના નિવાસ સ્થાનનુંજ સ્મરણ કરે છે.*

---

* શ્રી બુદ્ધ દેવના સમયમાં ધનપાળક નામે એક હાથી હતો. લોકોએ તેને કોઈ પણ રસ્તે પકડી લીધો; પણ તેનું મન તેની માતાની સેવામાં લાગેલું હોવાથી તેણે અન્નજળ લીધાં નહિ; આ ઉપરથી માતાપિતાની સેવા કરવી એવો બોધ સૂચવાય છે.

જે મનુષ્ય કેવળ જાડો બને છે, અને બહુજ ખાધા કરે છે, વળી જો તે ઉંઘણસી તથા સુસ્ત બને છે તો ઘાસ ખવરાવી પોષેલા ડુક્કરની માફક તે મૂર્ખ ફરી ફરીને જન્મ લે છે. ૬.

આ મારૂં મન, પ્રથમ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે, તેને ગમે ત્યાં સુખપૂર્વક ભમતું હતું; પણ જેમ અંકુશ પાસે હોવાથી મહાવત મદોન્મત્ત હાથીને વશ કરે છે, તેમ હું તેને આજે સંપૂર્ણ વશ કરીશ. ૭.

અપ્રમત્તદશામાં આનંદ માનો; તમારા મનનું રક્ષણ કરો; કીચડમાં પડેલા હાથીની માફક કુમાર્ગથી તમારી જાતનો ઉદ્ધાર કરો. ૮.

જો કોઈ જોડે ચાલનારો ડાહ્યો તથા સારા આચરણવાળો સોબતી મળી જાય તો સઘળાં સંકટ સહન કરીને પણ સુખથી અને વિચારપૂર્વક તેની સાથે ચાલવું. ૯.

જો કોઈ જોડે ચાલનારો ડાહ્યો તથા સારા આચરણવાળો સોબતી ન મળે તો જેમ રાજા જીતેલા દેશને તજીને એકલો જાય છે, અથવા હાથી જેમ જંગલમાં એકલો જાય છે, તેમ તેણે એકલા વિચરવું જોઇએ. ૧૦.

મૂર્ખોની સોબતમાં રહેવા કરતાં એકલા રહેવું એ વધારે સારૂં છે. મનુષ્યે હાથીની માફક એકલા ફરવું જોઇએ, તેણે પાપ કરવું ન જોઇએ, અને થોડી ઇચ્છાઓ રાખવી જોઇએ. ૧૧.

પ્રસંગ પડયે મદદ કરનારા મિત્ર આનંદદાયક છે, મળેલી વસ્તુથી સંતોષ માનવો સુખકારક છે; મરણ સમયે પુણ્ય સુખ-દાયક છે; સર્વ પ્રકારના દુઃખની હાનિ એજ સુખ છે. ૧૨.

માતૃત્વ સુખકર છે, પિતૃત્વ સુખકર છે, શ્રમણપણું સુખદાયક છે, બ્રાહ્મણત્વ સુખદાય છે. ૧૩.

વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પાળેલા સદ્‌ગુણો સુખદાયક છે, દૃઢ શ્રદ્ધા સુખદાયક છે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સુખદાયક છે; પાપકર્મનો ત્યાગ કરવો સુખદાયક છે. ૧૪.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

તૃષ્ણા વર્ગ.

પ્રમત્ત (અવિચારી) મનુષ્યની તૃષ્ણા લતાની માફક વધે છે. ફળની ઇચ્છાથી જેમ કોઇ વાંદરો એક વૃક્ષપરથી બીજા વૃક્ષપર કુદે છે, તેમ તે તૃષ્ણાને લીધે અનેક ભવમાં ભ્રમણ કરે છે. ૧.

આ વિકાળ અને ઝેરી તૃષ્ણા જેને આ લોકમાં વશ કરે છે, તેનો શોક વીરણ નામના ઘાસની માફક વૃદ્ધિ પામે છે. ૨.

આ જગતમાં દુર્જય એવી વિકાળ તૃષ્ણાને જે વશ કરે છે, તેનો શોક, કમળપત્રપરથી જળ બિન્દુની માફક, સરી પડે છે. ૩.

આ ઉપદેશ વચન તમારા કલ્યાણ અર્થે કહું છું. "જેને સુગંધવાળું ઉસીરનું મૂળ જોઈએ છીએ તે જેવી રીતે વીરણ ખોદી કાઢે છે, તેવી રીતે અત્ર એકત્ર થયેલા તમે બધા તૃષ્ણાનું મૂળ ખોદી નાખો કે જેથી–જેવી રીતે નદીનો પ્રવાહ બરૂના છોડવાને વારંવાર કચરે છે તેમ–માર (મોહરાજા) તમને વારંવાર કચરી નાખે નહિ." ૪.

જો કે વૃક્ષને કાપી નાખવામાં આવે, પણ જ્યાં સુધી મૂળ ઉખેડવામાં નથી આવ્યું, ત્યાં સુધી તેનું મૂળ દૃઢ રહે છે અને

તે ફરીથી વધે છે, તેજ રીતે તૃષ્ણાનું મૂળ જ્યાં સુધી ઉખેડવામાં
આવ્યું નથી ત્યાં સુધી દુઃખ ફરી ફરીને પાછું આવશે જ. ૫.

સુખની પ્રણાલિકામાં જેના છત્રીસ પ્રકારની આશા રૂપી
ઝરણાંઓ મજબૂત રીતે વહે છે, તે તુચ્છમતિવાળાને વિષયા-
સક્ત વિચારોરૂપી ઝરણાંઓ ખેંચી જાય છે.[1] ૬.

એ (તૃષ્ણારૂપી નદીની) પ્રણાલિકાઓ બધી દિશામાં વહે
છે, વિકારોરૂપી લતા ફેલાતીજ રહે છે; એ લતાને ઉગતી જો-
તાંજ તેનું મૂળ વિદ્યાવડે કાપી નાખો. ૭.

પ્રાણી માત્ર સુખોમાં આસક્ત અને સુખોપભોગમાં લીન
હોય છે; વિષયમાં આસક્ત થયેલા અને તેમાંજ સુખ શોધ-
નારા જીવો જન્મ મરણની પરંપરામાં રખડે છે. ૮.

તૃષ્ણાથી ઘેરાયેલા મનુષ્યો જાળમાં ફસાયેલા શશલાની
માફક આમતેમ દોડે છે. દશ પ્રકારના સંયોજન (બંધન) થી
બંધાયેલા જીવો વારંવાર અનેક પ્રકારનું દુઃખ ભોગવે છે. ૯.

તૃષ્ણાથી ઘેરાયેલા મનુષ્યો જાળમાં ફસાયેલા શશલાની
માફક આમતેમ દોડે છે; જાતે નિર્વિકારી થવાનો પ્રયત્ન કરીને
ભિક્ષુકે તૃષ્ણાને દૂર કરવી જોઈએ. ૧૦.

જે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી તૃષ્ણામાં આરૂઢ થાય છે, અને જે
તૃષ્ણા રૂપી વનનો ત્યાગ કરી તૃષ્ણારૂપી વનમાં ફરીથી દોડે

---

૧ ચક્ષુ, ક્ષેત્ર, ઘ્રાણ, જીહ્વા, ત્વક્, મન, રૂપ, શબ્દ, ગંધ, રસ,
સ્પર્શ અને ધર્મ. એ બારને કામતૃષ્ણા, ભવતૃષ્ણા અને વિભવતૃષ્ણા એ
ત્રણ પ્રકારની તૃષ્ણાએ ગુણવાથી છત્રીસ પ્રકારની તૃષ્ણા થાય છે.

છે, તે મનુષ્યને તો જુઓ! તે મુક્ત હોઈ ફરીથી બંધનમાં પડવા જાય છે.[1] ૧૧.

લોઢાની, લાકડાની, અને દોરડાની બેડીને સુજ્ઞ પુરૂષો મજબૂત બેડી કહેતા નથી, પણ મણિકુંડલ, પુત્ર, સ્ત્રીમાં આસક્તિ રૂપ જે બંધન છે તેનેજ મજબૂત બંધન તેઓ કહે છે. ૧૨.

જે દેખીતું સહેલું, પણ છોડવામાં કઠીન, એવું હલકી દશા તરફ લેઇ જનારૂં બંધન તેનેજ સુજ્ઞ લોકો સખ્ત બંધન કહે છે. તેને છેદીને, કામ સુખનો ત્યાગ કરીને, કોઈ પણ બાબતની અપેક્ષા વિનાના મનુષ્યો પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરે છે. ૧૩.

જેમ પોતે બનાવેલી જાળમાં કરોળીઓ દોડે છે, તેમ વિષયાસક્ત પુરૂષ તૃષ્ણાના પ્રવાહમાં તણાય છે. પણ આ તૃષ્ણાપ્રવાહને રોકીને, વિષયસુખનો ત્યાગ કરીને, કોઇ પણ બાબતની અપેક્ષા વિનાના મનુષ્યો પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરે છે. ૧૪.

સંસાર સમુદ્રને તરવાની ઇચ્છાવાળા હે પુરૂષ! આગળની તૃષ્ણાનો નાશ કર, પછવાડેની તૃષ્ણાનો નાશ કર, વચલી તૃષ્ણાનો ત્યાગ કર; જો તારૂં મન સર્વત્ર વિષયથી મુક્ત હશે તો ફરીથી તારે જન્મ મરણ લેવા પડશે નહિ.[2] ૧૫.

જે પ્રાણી તર્કમાં ગુંથાયેલો છે, તીવ્રરાગવાળો છે, સુખનેજ શોધવાવાળો છે, તેની તૃષ્ણા વધારે ને વધારે વધે છે, અને તેનું બંધન મજબૂત થતું જાય છે. ૧૬.

---

૧ જે સંન્યાસી થઇ ફરીથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાવા ઇચ્છા રાખે છે, તેને ઉદ્દેશી આ શ્લોક લખેલો છે. ૨. આગળની પાછળની અને વચલી એટલે ભવિષ્યકાળની, ભૂતકાળની અને વર્તમાનકાળની તૃષ્ણાનો નાશ કરવાનો છે.

જે (જ્ઞાનથી) શંકાનું સમાધાન કરે છે, અપ્રમત્ત છે અને અશુભ ભાવના[1] ભાવે છે, તે મારનું બંધન દૂર કરે છે–કાપી નાખે છે. ૧૭.

જે અર્હત્ દશાએ પહોંચ્યો છે, જે નિર્ભય બન્યો છે, જેની તૃષ્ણા નાશ પામી છે, અને જે પાપ રહિત છે, તેણે જીવનના કાંટા તોડી નાખ્યા છે; તેને વાસ્તે આ છેવટનું શરીર છે (ફ-રીથી તેને જન્મ લેવો પડતો નથી). ૧૮.

જે તૃષ્ણા રહિત છે, જે રાગરહિત છે, જે શબ્દો અને તેનું રહસ્ય (નિરુક્તિ) સમજે છે, જે શબ્દોનો પૂર્વાપર સં-બંધ સમજે છે, તે અન્તિમ શરીરી, મહા બુદ્ધિમાન્ અને મ-હાપુરૂષ કહેવાય છે. ૧૯.

"મેં સર્વપર જય મેળવ્યો છે, હું સર્વ જાણું છું, સર્વ પ્રકારની સ્થિતિમાં હું અલિપ્ત છું, મેં સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે, તૃષ્ણાના ક્ષયથી હું મુક્ત છું. સર્વ મારી મેળે શિખીને, હું કોને મારા ગુરૂ તરીકે ઓળખાવું ?"[2] ૨૦.

ધર્મનું દાન સર્વ દાન કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, ધર્મનો રસ સર્વ રસ કરતાં વધારે સ્વાદિષ્ઠ છે, ધર્મનું સુખ સર્વ સુખ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, તૃષ્ણાનો ક્ષય સર્વ દુઃખનો જય કરે છે. ૨૧.

---

૧ 'રક્ત, માંસ, મળ, મૂત્રાદિથી ભરેલું આ શરીર તુચ્છ છે' એવો વારંવાર વિચાર કરી શરીર ઉપરથી આસક્તિ ઘટાડવી તેને અ-શુભ ભાવના કહે છે. ૨ જ્યારે શ્રી બુદ્ધદેવ બોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી કાશી તરફ ઉપદેશ આપવાને જતા હતા, ત્યારે રસ્તામાં ઉપકનામના દિગંબર જૈન સાધુ તેમને મળ્યા; ત્યારે તે સાધુએ શ્રી બુદ્ધદેવને પ્રશ્ન પૂછ્યો: "આપ જીન છો ? આપના ગુરૂ કોણ છે ?" તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે આ શ્લોક છે. (જુઓ શ્રી બુદ્ધ ચરિત્ર પૃષ્ઠ ૯૫.)

સંસારસમુદ્રથી પાર જવાની ઈચ્છા નહિ કરનાર તુચ્છ બુદ્ધિવાળાનો નાશ ભોગવૈભવ કરે છે; ભોગવૈભવની તૃષ્ણાથી તુચ્છ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ, બીજાનો નાશ કરતો હોય તેમ, પોતાનોજ નાશ કરે છે. ૨૨.

ક્ષેત્ર નકામા છોડવાથી પાયમાલ થાય છે; મનુષ્યો મનોવિકારથી પાયમાલ થાય છે. તેટલા માટે જેના વિકારો નાશ પામ્યા છે તેવા પુરૂષને આપેલું દાન મોટા ફળવાળું છે. ૨૩.

ક્ષેત્ર નકામા છોડવાથી પાયમાલ થાય છે, મનુષ્યો દ્વેષથી પાયમાલ થાય છે, તેટલા માટે દ્વેષ રહિત પુરૂષને આપેલું દાન મોટા ફળવાળું છે. ૨૪.

ક્ષેત્ર નકામા છોઠવાથી પાયમાલ થાય છે, મનુષ્યો મોહથી પાયમાલ થાય છે; તેટલા માટે મોહરહિત પુરૂષને આપેલું દાન મોટા ફળવાળું છે. ૨૫.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

ભિક્ષુ વર્ગ.

આંખનો સંયમ હિતકારી છે, કાનનો સંયમ હિતકારી છે, ઘ્રાણનો સંયમ હિતકારી છે, જીભનો સંયમ હિતકારી છે. ૧.

શરીરનો સંયમ હિતકારી છે, વાણીનો સંયમ હિતકારી છે, વિચારનો સંયમ હિતકારી છે, સર્વ પ્રકારનો સંયમ હિતકારી છે; સર્વ બાબતોનો સંયમ કરનાર ભિક્ષુ સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય છે. ૨.

જેણે હાથનો સંયમ કર્યો છે, જેણે પગનો સંયમ કર્યો છે, જેણે વાણીનો સંયમ કર્યો છે, જે સારી રીતે સંયત છે, જે

આત્મિક બાબતોમાં આનંદ માને છે, જે સમાધિસ્થિત છે, જે એકાકી છે અને જે સંતોષી છે, તેને ભિક્ષુ કહે છે. ૩.

જે ભિક્ષુએ મુખનો સંયમ કર્યો છે, જે મિતભાષી છે, જે ઉદ્ધત નથી, જે ધર્મ અને તેનો અર્થ પ્રકાશે છે, તેનું વચન મધુર હોય છે. ૪.

જે ભિક્ષુ ધર્મમાં આરામ માને છે, જે ધર્મમાં રમે છે, જે ધર્મનું સદા ચિંતન કરે છે, જે ધર્મનું સ્મરણ કરે છે તે ભિક્ષુક સદ્ધર્મથી કદાપિ પતિત થતો નથી. ૫.

પોતાને મળેલી વસ્તુને ભિક્ષુએ ઓછી ગણવી નહિ; અને બીજાને મળેલી વસ્તુની ઈર્ષ્યા કરવી નહિ; જે ભિક્ષુ બીજાના લાભની ઈર્ષ્યા કરે છે, તેને કદાપિ શાન્તિ મળતી નથી. ૬.

પોતાને થયેલા થોડા પણ લાભને જે ભિક્ષુ થોડો માનતો નથી, એવા શુદ્ધ જીવનવાળા અને અપ્રમત્ત ભિક્ષુની દેવો પણ પ્રશંસા કરે છે. ૭.

નામરૂપાત્મક બાહ્ય વસ્તુઓમાં જેને મમત્વભાવ બીલકુલ નથી, અને જે નાશ પામેલી વસ્તુનો શોક કરતો નથી તેને ભિક્ષુ કહે છે. ૮.

જે ભિક્ષુ દયાથી વર્તે છે, જે બુદ્ધના શાસનમાં આનંદ માને છે, તે ભિક્ષુ સર્વ સંસ્કારનો નાશ થવાથી સુખ અને પરમ શાંતિરૂપ નિર્વાણ મેળવશે. ૯.

હે ભિક્ષુ ! આ હોડી ખાલી કર; ખાલી કરવાથી તે જલ્દીથી ચાલશે; અને તું રાગદ્વેષનો નાશ કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરીશ. ૧૦

પાંચને કાપી નાખો; પાંચને તજી દો; પાંચને વધારો; પાંચનો સંગ જેને છૂટયો છે, એવા ભિક્ષુને ઓઘતીર્ણ (પૂરને ઓળંગીને પેલીપાર ગયેલો:) કહે છે[1] ૧૧.

હે ભિક્ષુ! ધ્યાન કર; પ્રમાદી થતો ના; ઇન્દ્રિય સુખમાં તારા મનને ચોટાડતો નહિ કે જેથી તારા પ્રમાદને લીધે નરકમાં તપાવેલો લોઢાનો ગોળો તારે ગળવો ન પડે, અને બળતી વખતે આ દુ:ખ છે એમ કહી રડવું ન પડે. ૧૨.

જ્ઞાન સિવાય ધ્યાન નથી, ધ્યાન સિવાય જ્ઞાન નથી; જેને જ્ઞાન તથા ધ્યાન છે, તે નિર્વાણની સમીપમાં છે. ૧૩.

જે ભિક્ષુ શૂન્ય ઘરમાં રહે છે, જેનું ચિત્ત શાન્ત છે, તથા જે ધર્મ બરાબર સમજે છે, તેને અલૌકિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪.

જ્યારે પાંચ સ્કન્ધ[2]ની ઉત્પત્તિ અને વિનાશનું કારણ તે જાણે છે, ત્યારે નિર્વાણ જાણનારને મળતું સુખ અને આનંદ તેને મળે છે. ૧૫.

સુજ્ઞ ભિક્ષુએ સૌથી પ્રથમ આ પ્રમાણે વર્તવું:—ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો, સંતોષ રાખવો, ધર્મ પ્રમાણે સંયમ કરવો, કલ્યાણ

---

૧ મિથ્યા કલ્પના, સંશય, મિથ્યાવ્રત, વિષય ભોગેચ્છા, અને હિંસા–આ પાંચ હલકી ગતિમાં લેઇ જનારાં કારણોને કાપી નાખો; રૂપરાગ, અરૂપરાગ, અહંકાર, અસ્થિરતા અને અવિદ્યા–આ પાંચને તજી દો. શ્રદ્ધા, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા–આ પાંચને વધારો. લોભ, દ્વેષ, મોહ, માન અને મિથ્યા કલ્પના;–આ પાંચનો જેને સંગ છૂટયો છે, તે સંસારરૂપી નદીના પૂરને ઓળંગી ગયો છે.

૨. પાંચ સ્કન્ધનાં નામ–૧ રૂપ, ૨ વેદના, ૩ સંજ્ઞા, ૪ સંસ્કાર અને ૫ વિજ્ઞાન છે.

કરવાવાળા શુદ્ધ જીવનવાળા અને અપ્રમત્ત એવા મિત્રો કરવા, સર્વની સાથે હળીમળીને ચાલવું, પોતાના આચાર બરાબર પાળવા; આથી બહુજ આનંદ થશે, અને સર્વ દુઃખનો અંત આવશે. ૧૬–૧૭.

જેવી રીતે વસિકા નામનો છોડવો કરમાયેલા પુલોનો ત્યાગ કરે છે, તેવી રીતે હે ભિક્ષુઓ ! રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરો. ૧૮.

જે ભિક્ષુએ પોતાના શરીર, વાણી અને મનનો સંયમ કર્યો છે, જે સમાધિસ્થ છે, અને જેણે જગતની લાલચોનો ત્યાગ કર્યો છે તેને શાન્ત કહે છે. ૧૯.

હે ભિક્ષુ ! તારા આત્માને તારી જાતે જાગૃત કર; તારી મેળે તારી પરીક્ષા કર; આવી રીતે તું તારૂં પોતાનુંજ રક્ષણ કરીને અને અપ્રમત્ત થઇને સુખમાં રહીશ. ૨૦.

આત્માજ આત્માનો નાથ છે; આત્માજ આત્માનું આશ્રયસ્થાન છે. જેવી રીતે વ્યાપારી સારા ઘોડાને કાબુમાં રાખે છે, તેવી રીતે તમે આત્માને કાબુમાં રાખો. ૨૧.

જે ભિક્ષુ આનંદપૂર્ણ થઇને બુદ્ધના શાસનમાં પ્રસન્ન રહે છે, તે સર્વ પ્રકારના સંસ્કારોના નાશરૂપ સુખ અને પરમશાંતિરૂપ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૨.

જે ભિક્ષુ તરીકે નાની વયનો હોવા છતાં બુદ્ધના સિદ્ધાંતોમાં પૂર્ણ મન લગાડે છે, તે વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્રમાની માફક આ વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે. ૨૩.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

બ્રાહ્મણ વર્ગ.

હે બ્રાહ્મણ ! તૃષ્ણારૂપી ઝરાને વહેતો અટકાવવા કામનાઓને દૂર કર; ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓના ક્ષયનું કારણ જ્યારે તું સમજીશ, ત્યારે અનુત્પન્ન વસ્તુ (નિર્વાણ) ને તું જાણીશ. ૧.

ધ્યાન અને સંયમ,—આ બે માર્ગમાં જ્યારે બ્રાહ્મણ પારંગામી થાય છે, ત્યારે તે જ્ઞાનીના સર્વ પ્રકારનાં બંધનો તૂટી જાય છે. ૨.

જેને વાસ્તે આ કિનારો* નથી. તેમજ સામો કિનારો નથી, તેમજ બન્ને કિનારા નથી, તે નિર્ભય અને બંધનરહિત પુરૂષને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૩.

જે વિચારવાન્ છે, જેમાંથી રજોગુણ જતો રહ્યો છે, જે સ્થિર છે, જે કૃતકાર્ય છે, જે વિકારરહિત છે, અને જેણે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વસ્તુ મેળવી છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૪.

સૂર્ય દિવસે પ્રકાશે છે, ચંદ્ર રાત્રિએ પ્રકાશે છે, હથિયારવાળો ક્ષત્રિય શોભે છે, ધ્યાન કરતો બ્રાહ્મણ દીપે છે; પણ શ્રી બુદ્ધ દિવસે તેમજ રાત્રિએ—સર્વ કાળમાં પ્રકાશે છે. ૫.

જેણે પાપનો ત્યાગ કર્યો છે, તે ઉપરથી તે બ્રાહ્મણ છે. જે સમભાવથી ચાલે છે તે શ્રમણ છે; જે પોતાના મળને પ્રવ્રાજિત કરે છે, (અર્થાત્ નસાડી મૂકે છે) તેને પ્રવ્રજિત (સંન્યાસી) કહે છે. ૬.

---

* આ બે કિનારાનો અર્થ ટીકા લખનાર જણાવે છે કે બાહ્ય તથા આંતર્ ઇન્દ્રિયો; અર્થાત્ જેણે કર્મ તથા જ્ઞાન—ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખ દુઃખ તરફ રાગ કે દ્વેષ નથી તે બ્રાહ્મણ છે.

કોઈએ બ્રાહ્મણ ઉપર પ્રહાર કરવો નહિ; તેમજ બ્રાહ્મણે પ્રહાર કરનાર પર તૂટી પડવું નહિ. બ્રાહ્મણને મારનારને ધિક્કાર હો, પણ પ્રહાર કરનાર પર તૂટી પડનાર બ્રાહ્મણને વિશેષ ધિક્કાર હો. ૭.

પોતાને પ્રિય લાગતી વસ્તુમાંથી મનને પાછું હઠાવવું, એમાં કાંઈ બ્રાહ્મણનું ઓછું કલ્યાણ નથી. બીજાનું નુકશાન કરનારી બુદ્ધિ જેમ જેમ જતી રહે છે, તેમ તેમ દુઃખ પણ જતું રહે છે. ૮.

જેને કાયાથી, વાણીથી કે મનથી દુષ્કૃત કર્યું નથી, અને આ ત્રણ બાબતમાં જે સંયમી છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૯.

જેવી રીતે અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ અગ્નિને નમસ્કાર કરે છે, તેવી રીતે શ્રી બુદ્ધે ઉપદેશેલો ધર્મ જે શિખવે તે ગુરૂ તરફ આદર સહિત પૂજ્યભાવ બતાવવો જોઈએ. ૧૦.

જટા ધારણ કરવાથી, અથવા ગોત્રથી, અથવા જન્મથી કોઈ બ્રાહ્મણ થતો નથી; જેનામાં સત્ય અને ધર્મ છે, તેજ પવિત્ર છે, અને તેજ બ્રાહ્મણ છે. ૧૧.

હે મૂઢમતિ ! જટા ધારણ કરવાથી અથવા મૃગચર્મ પહેરવાથી લાભ શો ? અંદર તો તૃષ્ણાનું ગહન વન છે; અને બાહ્યને તું શુદ્ધ કરે છે. ૧૨.

મલીન વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હોય, નસો દેખાય એવો અતિ-દુર્બળ થઈ ગયો હોય, છતાં વનમાં એકલો જે ધ્યાન કરે છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૧૩.

જન્મ ઉપરથી અથવા અમુક માતાથી ઉત્પન્ન થયો છે તે ઉપ-રથી હું કોઈને બ્રાહ્મણ કહેતો નથી. તે ઉદ્ધત પણ હોય અથવા શ્રીમંત પણ હોય; પણ જે ગરીબ છે, તેમજ સંગરહિત છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૧૪.

જેણે સર્વ પ્રકારની બેડીઓ કાપી નાખી છે, જે ભયરહિત છે, જે સંગરહિત છે, અને જે બંધનરહિત છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૧૫.

દ્વેષરૂપી દોરી, રાગરૂપી દોરડું, અશ્રદ્ધારૂપ સાંકળ અને તેને લગતી બીજી વસ્તુઓને અનુક્રમે કાપીને, અજ્ઞાનરૂપી અડચણને દૂર કરી જ્ઞાન મેળવનારને હું બ્રાહ્મણ કહું છું ૧૬.

જેણે કોઈ પણ પ્રકારનો ગુનો કર્યો નથી, છતાં જે ઠપકો, ચાપકા અને બંધન સહન કરે છે, અને ક્ષમારૂપી બળ એજ જેનું લશ્કર છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૧૭.

જે ક્રોધરહિત છે, સુશીલ છે, સદ્‌ગુણી છે, તૃષ્ણારહિત છે, જી-તેંદ્રિય છે, અને ચરમશરીરી છે તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૧૮.

જેવી રીતે કમળના પાંદડાંપર જળનું ટીપું અથવા સોયની અ-ણી પર સરસવનો દાણો ચોટતો નથી, તેમ જે વિષયસુખમાં લીન થતો નથી તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૧૯.

જે અહીંયાંજ પોતાના દુઃખનો અંત જાણે છે, તેવા ભારરહિત થયેલા વિરક્ત મનુષ્યને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૨૦.

જેનું જ્ઞાન ગંભીર છે, જે બુદ્ધિમાન્ છે, જે સારાસર સમજે છે, અને જેણે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૨૧.

જે સંસારી તેમજ ત્યાગી બન્નેથી તદ્દન અલગ રહે છે, જે ઘેર ઘેર ભટકતો નથી, અને જે ઇચ્છારહિત છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૨૨.

જે ત્રસ (જંગમ) તથા સ્થાવર પ્રાણીઓ તરફ દયા રાખીને કોઇ પણ જીવની ઘાત કરતો નથી અથવા કરાવતો નથી, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૨૩.

જે વિરૂદ્ધ લોકોની સાથે પણ અવિરૂદ્ધતાથી વર્તે છે, જે જુલમી લોકોની સાથે પણ નમ્ર છે, જે લોભી મનુષ્યોની વચ્ચમાં પણ નિર્લોભી છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૨૪.

સોયની અણી પરથી સરસવનો દાણો જેમ ખરી પડે તેમ જેનામાંથી રાગ, દ્વેષ, અભિમાન અને કપટ ચાલ્યાં ગયાં છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૨૫.

કોઇને પણ દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરે તેવી, નમ્ર, સત્ય અને હિતકારક વાણી જે બોલે છે તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૨૬.

લાંબુ અથવા ટુંકું, નાનું અથવા મોટું, સારૂં અથવા નઠારૂં, કાંઇ પણ બીજાએ નહિ આપેલું જે આ જગતમાં ગ્રહણ કરતો નથી, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૨૭.

જેને આ લોક કે પરલોક સંબંધી આશા નથી, એવા વાસના રહિત, વિરક્ત મનુષ્યને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૨૮.

જે તૃષ્ણા રહિત છે, જે સત્ય સમજીને શંકારહિત થયો છે, અમરત્વ રૂપ નિર્વાણનું જેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૨૯.

જેણે પુણ્ય તથા પાપ બન્નેનો સંગ છોડયો છે એવા શોક રહિત, પાપરહિત અને અશુદ્ધિરહિત પુરૂષને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૩૦.

જે ચંદ્ર પ્રમાણે નિર્મળ છે, શુદ્ધ છે, સુપ્રસન્ન છે, કલંકરહિત છે, તથા સંસારમાં બંધન કરનાર આશારહિત છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૩૧.

જે આ કાદવમય દુર્ગમ સંસાર અને અવિદ્યાની પેલી પાર ગયો છે, જે આ સંસાર સમુદ્ર ઓળંધીને પેલી પાર ગયો છે, તેવા વિચારશીલ, દૃઢ, સંદેહરહિત, આસક્તિ રહિત અને સંતોષી પુરૂષનેહું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૩૨.

તો કેટલું વધારે ધિક્કારને પાત્ર થાય ? જે મનુષ્ય એકસો વર્ષ સુધી મહિને મહિને હજાર યજ્ઞ કરે છે, તે, જે મનુષ્ય પ્રાણી માત્ર તરફ માયાળુ છે અને દયા બતાવવાને પ્રયત્ન કરે છે તેને સોળમે ભાગે પણ નથી.

અશ્વઘોષનું બુદ્ધ ચરિત.

જેવી રીતે માતા પોતાની જીંદગીના જોખમે પણ પોતાના બાળકનું—એકના એક બાળકનું રક્ષણ કરે છે, તેવીજ રીતે દરેક મનુષ્યે સર્વ પ્રાણી તરફ 'મૈત્રી ભાવના' ખીલવવી જોઇએ.

દરેક મનુષ્યે સઘળા જગત પ્રતિ—ઉંચે, નીચે, સર્વ બાજુએ—નિરંતર, ધિક્કાર વિના તેમ વૈર વિના શુભેચ્છા ભાવવી જોઇએ.

મૈત્તા સૂત્ત.

ધર્મ શાસ્ત્રો કહે છેઃ " દરેક પ્રાણિ તરફ દયાળુ અને પરોપકારી થા; જગતમાં શાંતિ ફેલાવ; જો કોઈ પણ વધ્ય વસ્તુ તારા જોવામાં આવે તો તારૂં હૃદય કૃપા અને દયાથી પીગળવું જોઇએ."

Sha-mi-lui-yes-lis.

સર્વ જીવતાં પ્રાણી પ્રતિ મારા હૃદયને પ્રેમાળ બનાવવા ઇચ્છું છું.

Fo-pen-hing-tish-king.

દરેક પ્રકારના જીવતાં પ્રાણીનું મારે દુઃખથી રક્ષણ કરવું જોઇએ.

ધમ્મિક સૂત્તમાં ગૃહસ્થ ધર્મ.

આ દુનિઆમાં મજબુત અને નબળા સઘળાં પ્રાણીને ઈજા કરવાનું બંધ કરીને જીવતા પ્રાણીનો તેણે વધ કરવો નહિ અને બીજા વધ કરનારને અનુમોદન આપવું નહિ.

Ta-chvang-au-king.

બીજાં ત્યાગ કરવા લાયક પાપ આ છેઃ–ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય, અસત્ય, નિશો ચડે તેવા પ્રવાહી પદાર્થનું સેવન અને મોજમજાની જીંદગી.

મનુષ્યે માતપિતાનું આજ્ઞાંકિત રીતે પોષણ કરવું જોઇએ; અને ઉચ્ચ પ્રકારનો વેપાર કરવો જોઇએ.

મનુષ્ય પોતાને હાથે વધ કરે, અથવા બીજા પાસે વધ કરાવે અથવા વધનું કાર્ય ખુશીથી જુએ તો તે સઘળાં 'પાપ' છે; કારણ કે, તે સઘળાનો 'મહાન્ નિયમ' માં પ્રતિષેધ છે; અને બીજી ઘણી ચીજો જેનું એક પછી એક એક લેઈ વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે તેનો 'મહાન્ નિયમ' માં પ્રતિષેધ છે.

Sha-me-lu-i-yao-lis.

ભિક્ષુઓના ધર્મ.

તેણે વિચારવંત થઈને મનની અંદર ઉત્પન્ન થતી સઘળી વાસનાઓનો નિરોધ કરતાં શિખવું. તેણે અભિમાન કરવો નહિ; કારણ કે સજ્જનો તેમાં આનંદ પામતા નથી. તેણે બીજા કરતાં પોતાની જાતને ઉત્તમ ગણવી નહિ.

જેમ સમુદ્રના મધ્ય ભાગમાં (ગંભીરતા–ઉંડાણને લીધે) કલ્લોલ ઉત્પન્ન થતા નથી, પણ તે ભાગ તો શાંતજ હોય છે, તેમ ' ભિક્ષુ ' એ ઇચ્છારહિત અને શાંત થવું. તેણે ચક્ષુથી વિવિધરૂપ આકૃતિઓ જોવાને લોભી ન થવું; તેણે દેશવિદેશની વાતોથી કાન દૂર રાખવા; તેણે મિષ્ટાન્નની લાલસા ન રાખવી; તેણે જગતમાં કોઈ ચીજની ઇચ્છા ન રાખવી; જ્યારે તે રોગગ્રસ્ત થાય ત્યારે તે ભિક્ષુએ દીલગીર ન થવું, ભયથી તેણે કંપવું નહિ; તેણે ' ધ્યાની ' થવું પણ પરછિદ્ર જોવાં નહિ; તેણે સ્વપ્નનો અને શુકનનો ભાવ સમજાવવો નહિ; તેમજ જ્યોતિષ જોવું નહિ; વળી તેણે પક્ષીઓના નાદનો અર્થ કરવો નહિ; બહુબોલા શ્રમણ પાસેથી ઘણી વાતો સાંભળીને તેણે ક્રોધી ન થવું; તેમજ અપ્રિય શબ્દ બોલવા નહિ. કારણ કે ' સજ્જનો ' તિરસ્કાર કરતા નથી.

તુરતક સૂત્ત.

(ગૌતમ બુદ્ધના છેલ્લા વ્યાખ્યાનમાં નીચલો ફકરો માલૂમ પડે છે. તે ફકરો "Work out your salvation" ' તમારો મોક્ષ જાતેજ સાધી લો' આ વાક્યનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ છે.)

હે **આનન્દ** ! જે મનુષ્ય હમણાં અથવા મારા મરણ પછી પોતાની જાતનોજ દીપ અને આશ્રય રૂપ થશે, બીજાના આશ્રય વાસ્તે આધાર રાખશે નહિ પણ સત્યને દીપ તથા આશ્રય રૂપ દૃઢ રીતે ગણીને પોતાના પંડ સિવાય બીજા કોઇ ઉપર આશ્રય વાસ્તે આધાર રાખશે નહિ તે 'ભિક્ષુ' જ, ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરશે. પણ તેને વાસ્તે તેઓએ **શીખવાની** અભિલાષા બતાવવી જોઇએ.

કર્મ.

મનુષ્યે કરેલા શુભ અને અશુભ કાર્યમાંનું કોઈ પણ અનુપયોગી નથી; કારણ કે તે સઘળાને કોઇક પ્રકારનાં ફળ આવે છે. આપણાં શુભ અને અશુભ કાર્યો છાયાની પેઠે આપણને અનુસરે છે.

Fo-sho-hign-tas-king.

આપણા કાર્યનો નાશ નથી; તેનો નિઃસંશય બદલો મળે છે.

કોકાલીય સૂત્ત.

પુરૂષ યા સ્ત્રીએ દાનથી, ધાર્મિક વૃત્તિથી અને આત્મસંયમથી પવિત્ર દેવાલયમાં, બુદ્ધધર્મી સંઘમાં, અમુક વ્યક્તિમાં, મુસાફરમાં, તેના પિતામાં, તેની માતામાં, અથવા જ્યેષ્ઠ બંધુમાં જે ભંડાર એકઠો કર્યો હોય છે તેજ ખરો છે.

આ ગુપ્ત ભંડાર ચોક્સ છે; તે જતો રહેતો નથી. જો કે મનુષ્ય આ સંસારના ક્ષણવિનશ્વર ધનનો ત્યાગ કરે છે, તોપણ તે મનુષ્ય આ ભંડારને સાથે લેતો જાય છે.

જે ભંડાર બીજાનું ભૂડું કરતો નથી, અને જેની ચોર ચોરી કરી શકતો નથી તેવો ભંડાર મેળવવો હોય તો સુજ્ઞ પુરૂષે શુભ કાર્ય કરવાં, એટલે ભંડાર એની મેળે જ આવી જશે.

નિધિકંદ સૂત્ત.

જેમ જીવતા વૃક્ષને મૂળ સહિત ઉખેડી નહિ નાખતાં ફક્ત ઉપરથી કાપવામાં આવે છે તો ફરીથી તે વૃક્ષ ઉગી નીકળે છે, તે જ રીતે જો વિષયાભિરૂચિનો જરા પણ ભાગ ઉન્મૂલ

કર્યા સિવાયનો રહ્યો હોય તો તે મનુષ્યને ફરી ફરીને જન્મ લેઇ દુઃખ ભોગવવાં પડશે.

ઉદાનવર્ગ.

જે મનુષ્ય અધર્મ પર પ્રીતિ રાખે છે તે દૌર્ભાગ્યને આમંત્રણ આપે છે. દૌર્ભાગ્ય તો તેના શબ્દના પ્રતિધ્વનિ રૂપ છે.

જે મનુષ્ય શુભાચરણ કરે છે તે સુખ પામે છે. સુખ તેવા મનુષ્યની પાછળ છાયાની માફક અનુસરે છે.

સત્ય વાણી.

બુદ્ધના ઉપદેશ પ્રમાણે વાણીના ચાર ગુણો નીચે પ્રમાણે હોવા જોઇએઃ—

(૧) તે વાણી **સારી રીતે** બોલવી જોઈએ.

(૨) તે અન્યાયયુક્ત નહિ પણ **ન્યાયયુક્ત** હોવી જોઇએ.

(૩) તે અપ્રિય નહિ પણ **પ્રિય** હોવી જોઈએ.

(૪) તે અસત્ય નહિ પણ **સત્ય** હોવી જોઇએ.

હૃદયને **અનુપયોગી** એકસો શ્લોકનો ઉચ્ચાર કરવા કરતાં મનુષ્યે શાંતિ આપે તેવા જ્ઞાનનો એક **શબ્દ** બોલવો વધારે ઉત્તમ છે.

મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારે મુખમાં કુહાડી સહિત જન્મે છે; અને તે કુહાડી વતી, ખરાબ શબ્દ બોલીને, મનુષ્ય પોતાનોજ નાશ કરે છે.

કોકાલીયસૂત્ત.

જે વાણી પોતાને પશ્ચાતાપ ઉપજાવતી નથી, તેમજ બીજાને કાંઈ પણ ઈજા કરતી નથી, તેવી વાણીનો બોલનારજ 'સારૂં' બોલે છે.

મનુષ્યે એવાં પ્રિય વચન બોલવાં જોઈએ, જેનો ઉચ્ચાર થતાં બીજાં મનુષ્યો આનંદ પામે, ખુશીથી તેનો સ્વીકાર કરે અને તે વચનનો અનાદર ન કરે.

સત્ય બોલવું તે અમૃત તુલ્ય છે. સત્ય અનુપમ છે. સત્ય, ન્યાયયુક્ત તેમજ શુભ વસ્તુને વળગી રહે છે. આ પ્રમાણે સુજ્ઞ પુરૂષો જણાવે છે.

મતાંતરો અને ધર્માનુયાયીઓ.

જે મનુષ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની એક વિચાર શ્રેણીને વળગી રહીને જણાવે છે કે આ ઉત્તમોત્તમ છે, અને તેને સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણી તેનાથી ભિન્ન એવી દરેક વિચાર પદ્ધતિને હલકી ગણે છે, તે મનુષ્યે હજુ વાદવિવાદની વૃત્તિ ઉપર જય મેળવ્યો નથી.

તેવો મનુષ્ય, જોયેલી અથવા સાંભળેલી કોઈ એકાદ વસ્તુથી પોતાને લાભ થયેલો હોવાથી, તેને વળગી રહીને બીજી સર્વ વસ્તુઓને અયોગ્ય ગણે છે.

જે વસ્તુને કોઈ માણસ વળગી રહી બીજી સર્વ વસ્તુઓને અશુભ ગણે છે તે વસ્તુને સુજ્ઞ પુરૂષો, 'બંધન' રૂપ ગણે છે. તેટલા માટે 'ભિક્ષુ' એ જોયેલા, સાંભળેલા, વિચારેલા વિષય અથવા સદ્ગુણ અને સત્કાર્યને પણ આધીન થવું નહિ.

પોતે જે જોયું છે, સાંભળ્યું છે, વિચાર્યું છે તેને વિષે જેના મનમાં જરા પણ પક્ષપાતયુક્ત વિચાર નથી તેવા 'બ્રાહ્મણ' ના વિચારને કેવી રીતે કોઈ પણ મનુષ્ય બદલી શકનાર છે?

પરમથ્થક સૂત્ત.

* બીજા પંથો ઉપર આક્ષેપ કરવો નહિ, તેમજ નિષ્કારણ તે પંથોની અપ્રતિષ્ઠા કરવી નહિ. પણ તેથી ઉલટું જે જે કારણોને લીધે માન આપવું ઘટતું હોય તે તે કારણો સારૂ બીજા પંથને માન આપવું; આ રીતે વર્તવાથી બન્ને ધર્મને લાભ થાય છે. પોતાના ધર્મની ઉન્નતિ થાય છે. અને બીજા ધર્મને ફાયદો થાય છે. આથી જુદી રીતે વર્તવાથી–બીજાને હેરાન કરવાથી પોતાનોજ પંથ નાશ પામે છે.

અશોકનો શિલાલેખ ૧૨.

દુરાગ્રહી વિચારો પ્રમાણે ચાલનાર, અને તેને મળેલા ઉપદેશમાંજ સત્ય રહેલું છે, પવિત્રતા તેમાંજ છે, એમ કથન કરનાર મનુષ્ય પવિત્રતાનો માર્ગ બતાવી શકે નહિ.

પણ સંસાર બંધનથી છુટો થયેલો મુનિ વારંવાર ઉઠતા પ્રશ્નોના વાદવિવાદમાં કોઇનો પક્ષ લેતો નથી; તેના પ્રથમના

---

* રહાઇસ ડેવીડ્સ, અશોકના લેખનાં ભાષાંતર સાથે નીચેનો ફકરો લખે છેઃ–"બુદ્ધ ધર્મના આટલા લાંબા વખતના ઇતિહાસમાં, જે જે દેશોમાં ઘણા લાંબા કાળ સુધી બૌદ્ધો સર્વોત્કૃષ્ટ સત્તા ભોગવતા હતા ત્યાં બૌદ્ધોએ પરધર્માનુયાયીઓને હેરાન કર્યા હોય એવો એક પણ લેખ મળી આવતો નથી."

વિકારોને ગ્રહણ નહિ કરવાથી, સ્વેચ્છાનુસાર નહિ ભટકવાથી, સ્વમતાભિમાની નહિ હોવાથી, તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી જુદા જુદા મતોની જાળમાંથી તે મુક્ત થાય છે; અને સુજ્ઞ હોવાથી તે જગતને વળગી રહેતો નથી, તેમજ આત્માને નિંદતો નથી.

મહાવિયહ સૂત્ત.

હે ભાઈઓ ! જેઓ આપણા મતના નથી તેઓ કદાપિ મારી, મારા ધર્મની, અથવા મારા સંઘની નિંદા કરે તોપણ તમારે ક્રોધ કરવાને કાંઈ પણ કારણ નથી.

બ્રહ્મજાળ સૂત્ત.

જો બીજા મનુષ્યો સન્માર્ગે ન ચાલતા હોય તો આપણે તેમને સદ્વર્તનથી સંતુષ્ટ કરવા. આ રીતે સન્માર્ગનો લાભ બતાવીને, ધર્મની દરેક ઠેકાણે ઉંડી છાપ પાડી શકીએ અને તેને ચિરકાલ સ્થાયી બનાવી શકીએ.

સુહૃદ્ અને મિત્ર.

ખરાબ મનુષ્યો સાથેની મિત્રતા ટકતી નથી, અને નબળા હૃદયના મનુષ્યની સંપત્તિ માફક નાશ પામતી જાય છે. કેવળ સજ્જનો જ મિત્રતાનાં નવાં કાર્ય કરીને તેઓના વડિલોની મિત્રતામાં વૃદ્ધિ કરે છે.

જે મિત્રો વિપત્તિ કાળમાં પણ પોતાના મિત્રો તરફ વફાદાર રહે છે તેમને જ હું ખરા સુહૃદ્ તરીકે મારા હૃદયમાં ગણું છું. કારણ કે વૈભવવાળા મનુષ્યનો, સંપત્તિ સમયે, કોણ મિત્ર નથી ?

માટે જે મનુષ્યો આ જગતમાં ધન પ્રાપ્ત કરીને પોતાના મિત્રો તથા ધર્મ ખાતર તેનો વ્યય કરે છે, તેઓનુંજ ધન ખરેખર સ્થાયી છે. અને જ્યારે તે ધન નાશ પામે છે ત્યારે અંતે કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ઉત્પન્ન કરતું નથી.

અશ્વઘોષનું બુદ્ધ ચરિત.

ટુંકમાં હું તમને મિત્રનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે જણાવીશઃ-

જ્યારે તમે ખોટું કરતા હો ત્યારે તે તમને ચેતવણી આપે.

જ્યારે શુભ કાર્ય કરતા હો ત્યારે ખંતથી મંડયા રહેવાને ઉપદેશ આપે.

જ્યારે તમે સંકટમાં અથવા ભયમાં હો ત્યારે તમને મદદ કરે, આશ્વાસન આપે એને દુઃખથી મુક્ત કરે. આવો મનુષ્ય ખરેખર ખરો અને અનુકરણ કરવા લાયક મિત્ર છે.

જો મનુષ્યને નિશ્ચળ અને પવિત્ર સુજ્ઞ મિત્ર મળી આવે તો તેણે પોતાના સ્વભાવને શુદ્ધ બનાવીને વિચારપૂર્વક અને હર્ષસહિત તેની મિત્રતા કરવી.

પોતાના જીવન માર્ગ પ્રમાણે વર્તતો જો કોઈ પણ સુજ્ઞ મિત્ર ન મળી આવે તો તેણે દૃઢ રીતે એકાંત માર્ગ ગ્રહણ કરવો–પણ મૂર્ખની મિત્રતા કરવી નહિ.

જે અપવિત્ર મનુષ્યની સોબત કરે છે તેને દુષ્ટતાનો પાશ બેસે છે. જે દુષ્ટની સોબત કરે છે તેને ભૂમિપર નીચે જોવું પડે છે, (અર્થાત્ શરમાવવું પડે છે); સારા મનુષ્યોની મિત્રતા તેને ધર્મિષ્ઠ (ન્યાયી) બનાવે છે. તેટલા માટે જેના સાંનિધ્યથી તમે ઉન્નતિ પામો છો તેને જ વળગી રહો.

જે અપવિત્ર મનુષ્યની મિત્રતા કરે છે તે કોહેલી માછલી જેમાં મુકેલી છે, તેવા મધુર કુશ ઘાસ તુલ્ય છે. કુશ ઘાસ પણ અપવિત્ર બને છે.

જેવા મનુષ્યના મિત્ર હશો અને જેવી તેની ઉચ્ચ ભાવના હશે, તેવા તમે થોડા સમયમાં થશો. માટે મિત્રની પસંદગીમાં ડહાપણ વાપરો. શ્રદ્ધારહિત મનુષ્ય સાથે મિત્રતા બાંધવી નહિ; કારણ કે એક સુકાયેલો કુવો, કે જે ખોદવામાં આવે ત્યારે ફક્ત કાદવવાળું પાણી જ આપે છે, તે કુવા જેવો તે મનુષ્ય છે.

પણ સુજ્ઞ પુરૂષે શ્રદ્ધાવંત પુરૂષો સાથે મિત્રતા બાંધવી; કારણ કે તેઓ વિશાળ અને નિર્મળ ઝરા અથવા ઠંડા અને શાંત સરોવર સરખા છે.

મુનિને પણ બીજા મનુષ્યના રાગ દ્વેષથી અસર થાય છે.

તેટલા માટે અશ્રદ્ધાળુ સાથે વ્યવહાર રાખવો નહિ; પણ ફક્ત શ્રદ્ધાવંત સાથે મિત્રતા બાંધવી.

વિવિધ વચનો.

સર્વ સંયોગોમાં સર્વ મનુષ્યો ભણી ઉદારતા, સભ્યતા, પરોપકાર અને નિઃસ્વાર્થતા દાખવવી; આ ગુણો, ચાલતા રથને પૈડાની ખીલી માફક, જગતને ઉપયોગી છે.

સીગૂલોવાદ.

જીંદગી છે ત્યાં સુધી ધન ને મીલ્કત છે. પણ શરીર નાશ પામે છે ત્યારે તેની સાથે સર્વ મીલ્કત નકામી થાય છે.

જ્ઞાન તે દશ હજાર જમાના સુધી ચાલે તેટલી મીલ્કત છે. સુજ્ઞ પુરૂષની જીંદગી પછી પણ તેના જ્ઞાનની કીર્તિ અમર રહે છે.

જો રત્નને ઓપ ચડાવવામાં ન આવે તો તેનામાં તેજ આવશે નહિ અને તેજ વગરનું રત્ન નિરૂપયોગી પત્થર સરખું છે.

જો મનુષ્ય અભ્યાસ ન કરે તો તેને જ્ઞાન મળશે નહિ; અને જે મનુષ્યમાં જ્ઞાન નથી તે મૂર્ખ છે.

કોઠારમાં ભરી મુકેલા ખજાનાનો નાશ થાય છે; પણ મનમાં સંગ્રહેલો ખજાનો નાશ પામતો નથી. કોઈ પણ વસ્તુના ખજાના લાંબા વખત સુધી ચાલતા નથી; માટે જ્ઞાનને જ તારા ખજાના રૂપ જાણ.

બુદ્ધ લોકની ઉચ્ચ ભાવનાઓ.

મૂર્ખની સેવા કરવી નહિ પણ સુજ્ઞની સેવા કરવી. પૂજ્ય પુરૂષોને માન આપવું. આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

રમણીય ભૂમિમાં વાસ, પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં સુકૃત્ય, અને શુભ ઇચ્છાઓથી પૂર્ણ આત્મા—આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

અતિશય જ્ઞાન અને કેળવણી, આત્મસંયમ, સારી રીતે કેળવાયેલું મન, સારી રીતે બોલેલાં પ્રિય વાક્યો—આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

દાન આપવું તે, ન્યાયયુક્ત વર્તન, અનિંદ્ય આચાર—આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

પાપ પ્રતિ તિરસ્કાર, પાપવિરમણ, માદ્ય વસ્તુનો નિષેધ, સત્કાર્યમાં ઉત્સાહ—આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

પૂજ્યભાવ, નમ્રતા, સંતોષ, આભાર અને યોગ્ય ઋતુમાં ધર્મ (નિયમ) નું શ્રવણ—આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

સહનશીલતા, સૌમ્યતા, શાંત પુરૂષોની મિત્રતા અને યોગ્ય ઋતુમાં ધર્મકથા—આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

આત્મનિગ્રહ, પવિત્રતા, મહાન સત્યોનું જ્ઞાન, અને નિર્વાણનો અનુભવ,—આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

જેનો આત્મા જીવનના ફેરફારના સપાટામાં નિશ્ચલ, નિર્વિકારી, દિલગીરી રહિત અને સ્વસ્થ રહે છે, તે સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધનો પામ્યો છે.

આ પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્ય દરેક બાજુએ અજીત થાય છે. દરેક બાજુએ તે નિર્ભયતાથી વિચરે છે. આ સર્વ સુખનાં ઉત્તમ સાધન છે.

---

(૨)

બુદ્ધધર્મ ગ્રન્થોમાં દરેક બૌદ્ધની ઉચ્ચભાવના કેવી હોવી જોઇએ, તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરેલું છે.

જે કોઈ બીજાનું ભલું કરવાની, અને અત્યંત શાંતિના સ્થાનરૂપ નિર્વાણની ઈચ્છા ધરાવતો હોય તે નિષ્કપટી, પ્રમાણિક અને અંતઃકરણના આદેશ પ્રમાણે કામ કરનારો હોવો જોઇએ. તેણે શબ્દોમાં નમ્ર, મીલનસાર, વિનયી, સંતોષી, અને થોડી વસ્તુઓથી ચલાવી લેનારા થવું જોઇએ. તેણે નિશ્ચિંત અને

સ્વસ્થ મનવાળા થવું જોઇએ, અને તે સાથે નિરભિમાની અને નિર્લોભી બનવું જોઇએ. તેણે કાંઈ પણ હલકું કામ કરવું નહિ; પણ વિચારમાં, વચનમાં અને કાર્યમાં ધર્મના નિયમો પ્રમાણે ચાલવું જોઇએ. ચાર ઉમદા સત્યોનું જ્ઞાન મેળવીને તેણે અષ્ટવિધ માર્ગ પ્રમાણે નિર્દોષ જીવન ગાળવું જોઇએ. તેણે સંપત્તિમાં મ્હાલવું નહિ, તેમ વિપત્તિમાં તદ્દન દીન બનવું નહિ; વિજયથી તેણે અભિમાની ન બનવું, તેમ પરાજયથી ગભરાઈ ન જવું. જેને કોઈ પણ પ્રકારની તૃષ્ણાજ ન હોય તેના જેવી મનની સમતોલવૃત્તિ તેણે રાખવી જોઇએ.

કેવળ કાષાયવસ્ત્ર પહેરવાથી, બાહ્યક્રિયાઓ અને આચારો કરવાથી, જંગલમાં જીંદગી ગાળવાથી, ગરીબાઇથી, પરાધીન-પણાથી કે કેવળ પુસ્તકોના ભણતરથી મનુષ્ય શ્રમણ બનતો નથી. પણ જે ઇન્દ્રિયોના વિકારોથી મુક્ત છે, જે શુદ્ધ હૃદયનો છે, જેણે સ્વાર્થવૃત્તિપર જય મેળવ્યો છે, તેજ ખરો બુદ્ધનો શિષ્ય છે. તેટલા માટે તેણે આંતર્શુદ્ધિ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, સમભાવ અને પરોપકારવૃત્તિ ખીલવવા જોઇએ.

પૃથ્વીપર કે પૃથ્વીની પેલીપારના ભુવનોમાં, નિર્બળ તેમજ સબળ તરફ, ઉચ્ચ તેમજ નીચ તરફ, સારા તેમજ ખોટા તરફ, પાસેના તથા દૂરના—સઘળા પ્રાણીઓ તરફ તેણે દયાળુવૃત્તિ રાખવી જોઇએ.

તેણે કોઇને ધમકાવવું નહિ, ધિક્કારવું નહિ તેમજ હેરાન કરવું નહિ. જેવી રીતે માતા પોતાના એકના એક બાળક તરફ

પ્રેમભાવથી જુએ છે, તેમ તેણે દયા અને પરોપકારની વૃત્તિથી દરેક દિવસે અને દરેક કલાકે સઘળા જીવો તરફ વર્તવું જોઇએ.

જે ઉમદા અષ્ટવિધ માર્ગ પ્રમાણે ચાલે છે, તેનો સ્વભાવ પર્વતમાં આવેલા ઝરાની માફક શુદ્ધ અને કલ્લોલ રહિત હોવો જોઇએ.

જે વેર અને અભિમાન, આશા અને ભય, વિકાર અને લોભ, રાગ અને દ્વેષથી મુક્ત છે તે પવિત્રતામાં રહે છે. જેણે જીવનતૃષ્ણાતો સંપૂર્ણ ક્ષય કર્યો છે, અને ખરૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તે દુઃખ અને પુનર્જન્મનો અંત લાવે છે અને પરમશાંતિ (પરિનિર્વાણ) પ્રાપ્ત કરે છે.

સદ્ધર્મનાં સાત રત્નો.

(૧) **સંપૂર્ણ જીવનનું રત્ન**—'ભિક્ષુકો' સર્વગુણ સંપન્ન જીવન ગાળવાનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરે છે અને **પવિત્રતાનું** રત્ન ધારણ કરે છે.

(૨) **સંપર્ણ શાંતતાનું રત્ન**—હે ભિક્ષુકો ! પવિત્ર વિચારની ભૂમિકા પર તમારૂં મન એકાગ્ર કરો, અને સંપૂર્ણ શાંતતાનું રત્ન ધારણ કરીને જન્મ મરણના ચક્ર સાથે મનને બાંધનાર શૃંખલાનો નાશ કરો.

(૩) **પવિત્ર જ્ઞાનનું રત્ન**—હે ભિક્ષુકો ! તમારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરો. અને જીવાત્માનું આ સૃષ્ટિમાં અસ્તિત્વ હોવાનું કારણ શોધી કાઢો. પવિત્રજ્ઞાનનું રત્ન ધારણ કરીને

તમારી જાતને જન્મ અને પુનર્જન્મના કેદખાનામાંથી છુટી કરો.

(૪) **શાશ્વત આનંદનું રત્ન**—હે ભિક્ષુકો ! જે રત્નથી શ્રમિતને ઉત્કૃષ્ટ સુખની સ્થિતિ ભોગવવાની શક્તિ મળે છે તે રત્ન મેળવવાને તમે ઉદ્યમ કરો, મુક્ત થયેલા અર્હતો આ રત્ન ધારણ કરીને જીવતાં પણ શાશ્વત આનંદ ભોગવે છે.

(૫) **ઇન્દ્રિયાતીત જ્ઞાન રત્ન**—હે ભિક્ષુકો ! જેથી કુદરતના નિયમોના કાર્યમાં પ્રવેશ મળે તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્યમ કરો.

(૬) **સંપૂર્ણ નિર્ભયતાનું રત્ન**—હે ભિક્ષુકો ! જે ભિક્ષુક ચાર પતિ સંભિદમાં* નિપુણ છે તે સંપૂર્ણ રીતે ભયથી મુક્ત છે. તે ભિક્ષુક કવચ ધારણ કરેલા યોદ્ધાની માફક નિર્ભયતાથી બુદ્ધિના મેદાનમાં પ્રવેશ કરે છે.

(૭) **સાત સર્વોત્કૃષ્ટ સદ્ ગુણોના સંપૂર્ણ પ્રબોધનું રત્ન**—હે ભિક્ષુકો ! આ સાત રત્નના હારને ધારણ કરનાર પુરૂષ મનુષ્યને તેમજ દેવતાઓને પૂજ્ય છે.

પાંચ નૈતિક શક્તિઓ.

શિષ્યોએ મેળવવા લાયક પાંચ નૈતિક શક્તિઓઃ—

(૧) આત્મનિષ્ઠા અને આત્મ શ્રદ્ધા, (૨) ઉત્સાહ, (૩) મન-

* અર્હતોએ પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન અને નિરીક્ષણની શક્તિઓ સંબંધાનો બુદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તનો ભાગ.

ની બારીક તપાસ (આત્મનિરીક્ષણ), (૪) વિચારોની એકા-
ગ્રતા (સમાધિ), (૫) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ.

ચાર સંપાદન અથવા પ્રયત્નો.

(૧) ઉગતા પાપને અટકાવવાનો પ્રયત્ન.
(૨) ઉત્પન્ન થયેલા પાપને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન.
(૩) પ્રકટ નહિ થયેલા શુભ કાર્યને પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન.
(૪) અસ્તિત્વ ધરાવતા શુભ કાર્યમાં વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન.

ધર્મ વિષે.

જેમ ખરાબ રીતે સંચાયેલા છાપરામાં વરસાદ જોરથી રસ્તો કરે છે, તેવીજ રીતે પવિત્ર વિચારોને ધિક્કારનારાના મનમાં મનોવિકારો માર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે; અને જેમ સારી રીતે સંચાયેલા છાપરાથી વરસાદ સરી જાય છે તેમ સુજ્ઞ પુરૂષોથી વિકારો દૂર નાસે છે. જે નિયમ રહિત મનુષ્ય ધર્મને માનતો નથી પણ ફક્ત પાના પછી પાના ઉકેલે છે અને એક પછી એક શ્લોકનો ઉચ્ચાર કરે છે, તે બુદ્ધ ધર્મ પાળનાર નથી પણ બીજાની ગાયો ગણનાર મૂર્ખ ગોવાળ છે. નિયમાનુયાયી, અને પ્રેમાળ મનુષ્ય જે ફક્ત ધર્મનો એક શ્લોક જાણે છે, પણ ઈર્ષ્યા, દ્વેષ-દ્રોહ અને અજ્ઞાનથી મુક્ત છે તેજ બુદ્ધ ધર્મનો યતિ છે.

પ્રતાપી બાદ્ધરાજા મહાન અશોકના શિલાલેખો.

શાસન નં. ૧.

ભૂતદયા.

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી* મહારાજની આજ્ઞાથી આ શાસન લખવામાં આવે છે. અહીં યજ્ઞને માટે કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ કરવો નહિ. તેમજ તહેવારને દિવસે સમાજો ભરવી નહિ; કારણ કે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી (અશોક) રાજા આવા મેળાવડાને દોષરૂપ ગણે છે, છતાં દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા કેટલાક પવિત્ર દિવસોની સમાજોને યોગ્ય માને છે.†

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના રસોડામાં કઢી બનાવવાને દરરોજ હજારો પ્રાણીઓનો **પહેલાં** વધ કરવામાં આવતો હતો. આ શિલા લેખ જે વખતે લખાય છે તે વખતે બે મોર અને એક હરણ

* આ બધા શિલાલેખોમાં અશોકને પ્રિયદર્શી એવું નામ આપવામાં આવેલું છે.

† આવા મેળાવડામાં ઉજાણીઓ થતી અને તે નિમિત્તે પ્રાણીઓનો વધ કરવામાં આવતો હતો, માટે આ ઉલ્લેખ છે. જો આ પ્રાણિવધ ન થતો હોય તો આવા મેળાવડા પણ અતિ ઉત્તમ છે. (ગિરનારનો લેખ.)

મળી ત્રણ પ્રાણીઓને દરરોજ કાપવામાં આવે છે (તેમાં પણ હરણ દરરોજ નહિ.)+

આ પ્રાણીઓની પણ ભવિષ્યમાં કતલ કરવામાં આવશે નહિ

શાસન નં. ૨.

મનુષ્ય અને પશુઓને સુખનાં સાધનો પુરાં પાડવા વિષે.

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના સઘળા મૂલકોમાં તથા પાસેના દેશમાં જેવા કે ચોળ, પાંડયદેશ, સત્યપુત્ર, કેરલપુત્ર, તામ્ર-પર્ણી (લંકા)માં તથા ગ્રીકરાજા એન્ટીઓકસ તથા તેના સામંત રાજાઓના મૂલકમાં–દરેક સ્થળે મનુષ્યના સુખના તેમજ પ્રાણી-ઓના સુખના ઉપાયો દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા તરફથી યોજવામાં આવ્યા છે. મનુષ્યો તથા પશુઓને ઉપયોગી જે જે ઔષધિઓ જે જે સ્થાને નથી, તે તે ઔષધિઓ મંગાવીને તે તે સ્થાને રોપાવી છે. તેમજ ફળમૂળ જે સ્થળે નથી તે સ્થળે મંગાવીને રોપેલાં છે. મનુષ્યો તથા પશુઓના ઉપયોગ સારૂ માર્ગમાં વૃક્ષો વવરાવ્યાં છે, અને કુવા ખોદાવરાવ્યા છે.

+ ગિરનારનો શિલાલેખ જણાવે છે કેઃ—આગળ ધર્મશાસન બહાર પાડવામાં આવ્યું છે કે સત્કર્મમાં પ્રાણીઓ મારી શકાય. અને આજ સુધી આવી રીતિ ચાલતી આવી છે; પણ તે રીતિ હવે કબુલ નથી. તેથી આ ધર્મશાસન બહાર પાડવામાં આવે છે કે હવેથી કોઇએ પ્રાણીને મારવાં નહિ.

શાસન નં. ૩.

પંચવાર્ષિક સભા.

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા કહે છે કે મારા રાજ્યાભિષેકના તેરમા વર્ષમાં મેં આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી છે કે, મારા રાજ્યમાં દરેક સ્થળે જીલ્લાના ઉપરીઓએ તેમજ મારા અમલદારોએ દરેક પાંચ વર્ષે એક મોટી સામાન્ય સભામાં એકઠા મળવું. ત્યાં પોતાનું કામકાજ પતાવવા ઉપરાંત નીચેના ધર્મ નિયમોની ઉદ્દ્ઘોષણા કરવી. માતપિતાની આજ્ઞા માનવી એ ઉત્તમ છે; મિત્રો, ઓળખીતાઓ, સ્વજનો, બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો (ભિક્ષુઓ) તરફ ઉદારતા બતાવવી એ ઉત્તમ છે. દરેક જીવતા પ્રાણીની જીંદગી પવિત્ર છે, એવી બુદ્ધિ રાખવી એ ઉત્તમ છે. ઉડાઉપણાથી અને નિંદાથી દૂર રહેવું એ ઉત્તમ છે. સંઘે શ્રદ્ધાવાન્ મનુષ્યોને વિસ્તાર સહિત શબ્દશઃ અને ભાવ સાથે આ નિયમો સમજાવવા જોઈએ.

શાસન નં. ૪.

ધાર્મિક જીવન.

ઘણા લાંબા સમયથી–સેંકડો વર્ષથી પ્રાણીઓની હિંસા ચાલી આવે છે; જીવતાં પ્રાણીઓ તરફ ઘાતકી વર્તણુક ચલાવવામાં આવે છે. સ્વજનોનો વિનય સચવાતો નથી. બ્રાહ્મણ શ્રમણોનું માન જળવાતું નથી.

પણ હવે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શીના ધાર્મિક જીવનથી લડાઈના ઢોલને બદલે ધર્મનું ઢોલ વગાડવામાં આવે છે. રથની હાર તથા ગજાદિની સ્વારી કાઢવામાં આવે છે, રોશની કરવામાં આવે છે, અને આ વગેરે કરીને દિવ્ય દેખાવ લોકોને બતાવવામાં આવે છે. જે સેંકડો વર્ષથી બન્યું નથી તે હાલ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા તરફથી થએલી ધાર્મિક નિયમની ઉદ્‌ઘોષણાથી બને છે–જીવતાં પ્રાણીઓની કતલ બંધ થતી જાય છે, જીવતાં પ્રાણી પ્રતિ ઘાતકીપણું બંધ થતું જાય છે, સ્વજનો તરફ, તેમજ બ્રાહ્મણ શ્રમણો તરફ માનબુદ્ધિ તથા વડિલો અને માતાપિતા તરફ ભક્તિભાવ વૃદ્ધિ પામતા જાય છે. આ અને બીજી ઘણીક રીતે ધામક જીવન વૃદ્ધિ પામ્યું છે અને દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા હજુ પણ તેને વધારશે.

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાના પુત્રો તથા પૌત્રો પણ કાળચક્રના અંત સુધી આ ધર્માચરણની વૃદ્ધિ કરશે, અને જાતે ધર્મ તથા શીલ પાળી ધાર્મિક નિયમની ઉદ્‌ઘોષણા કરશે. કારણ કે ધાર્મિક નિયમને જાહેર કરવો એ સૌથી ઉત્તમ કામ છે. જે દુઃશીલ મનુષ્ય છે તે કદાપિ ધર્મ પાળી શકે નહિ.

ધર્માચરણની વૃદ્ધિજ લાભકારી છે, અને હાનિ (ઘટારો) ન થાય તેમાંજ લાભ છે. આ કારણથીજ આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે કે મનુષ્યોએ ધર્માચરણની વૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, પણ તેમાં ઘટારો થવા દેવો નહિ.

રાજ્યાભિષેકના તેરમા વર્ષમાં દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ આ લેખ લખાવેલો છે.

શાસન નં. ૫.

ધર્મમહામાત્રા (ધર્માચરણની તપાસ રાખનારા.)

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજ જણાવે છે કેઃ—સારૂં કામ કરવું એ મુશ્કેલ છે. સારૂં કામ કરનારો ખરેખર કઠિણ કામ કરે છે. ઘણાં સારાં કામો મારે હાથે થવા પામ્યાં છે. જો મારા પુત્રો, પૌત્રો અને મારા વંશજો કાળચક્રના અંત સુધી આ પ્રમાણે વર્ત્યાં કરે, તો તેઓ ઘણું સારૂં કામ કરી શકશે. પણ જો કોઇ આ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરશે તો તે દુઃખ ભોગવશે, કારણ કે પાપ કરવું એ ઘણું સહેલું છે. ભૂતકાળમાં કોઈપણ વખત ધર્મનીતિની તપાસ રાખનારા (ધર્મમહામાત્રા) ઓ નીમવામાં આવ્યા નથી, પણ મારા રાજ્યના ચૌદમા વર્ષમાં આ ધર્મમહામાત્રાઓ નીમવામાં આવ્યા છે. મારા રાજ્યમાં તેમજ યોન (યવન), કાંબોજ, ગાન્ધાર, રાષ્ટ્રિક, અને પિટેનીક, તથા સીમાપર આવેલા બીજા રાજ્યોમાં સર્વ ધર્મના લોકોમાં ધાર્મિક જીવનની સ્થાપના કરવા સારૂ, ધર્મનીતિ વધારવા સારૂ અને સુધર્મી મનુષ્યોના સુખ અને કલ્યાણ સારૂ આ પુરૂષો કામે લાગેલા હોય છે. મારા પગારદાર નોકરો, બ્રાહ્મણો, ધનવાનો અને ગરીબો તેમજ વૃદ્ધ મનુષ્યોના કલ્યાણ તથા સુખની વૃદ્ધિ કરવા સારૂ અને ધર્મિષ્ઠ *મનુષ્યોના માર્ગમાંથી વિઘ્નો દૂર કરવા સારૂ તેમને નીમવામાં આવ્યા છે.

---

* બુલ્હર સાહેબના મત પ્રમાણે 'રાજ્યભક્ત પ્રજાના'

ખોટી કેદખાનાની સજા અથવા દંડ દૂર કરવાને, અડચણો દૂર કરવાને, તથા કોઇને મોટું કુટુંબ હોય, એકાએક આફત આવી પડી હોય, અથવા વૃદ્ધ થયો હોય તેવા મનુષ્યોની હકીકતો તપાસી, તેમને દુઃખથી છોડાવવાને આ ધર્મમહામાત્રાને નીમવામાં આવ્યા છે.

અહીં પાટલિપુત્રમાં તેમજ બીજા શહેરોમાં મારા ભાઇઓ, બ્હેનો તથા સ્વજનોના સ્ત્રીવર્ગની દેખરેખ રાખવામાં તેઓને નીમવામાં આવ્યા છે. મારા રાજ્યમાં દરેક સ્થળે જે રાજભક્ત પુરૂષો ધર્મિષ્ઠ છે, સદ્ગુણી છે, અને દાતાર છે, તેમની સાથે કામ કરવાને આ ધર્મ મહામાત્રાઓને નીમવામાં આવ્યા છે. આ કારણથીજ આ પવિત્ર શાસન લખવામાં આવ્યું છે, કે જેથી તે લાંબો કાળ ટકી શકે, અને મારી પ્રજા પણ તે પ્રમાણે ચાલી શકે.

શાસન નં. ૬.

કામકાજ ઘણીજ ત્વરાથી પતાવવા વિષે.

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા આ પ્રમાણે જણાવે છે કેઃ— ઘણા લાંબા કાળથી કામકાજ બરાબર ચાલતું નથી, તેમજ દરેક કલાકે લોકોની હકીકતો મને પહોંચાડવામાં આવતી નથી. આથી મેં એવી ગોઠવણ કરી છે કે ગમે તે કલાકે તેમજ ગમે તે સ્થળે—હું જમતો હોઉં અથવા ઝનાનખાનામાં હોઉં અથવા મારા શયનગૃહમાં હોઉં, કે મારા ખાનગી દિવાનખાનામાં હોઉં, મારી ગાડીમાં હોઉં અથવા તો મહેલના બગીચામાં હોઉં—

ગમે ત્યાં હોઉં ત્યાં પ્રજાની હકીકત પુરી પાડનારાઓએ મને લોકોના કામકાજ સંબંધી નિરંતર ખબર આપવી; કારણ કે લોકોના કામનો ગમે તે જગ્યાએ નિકાલ આણવાને હું તૈયાર છું.

અને જો કદાચ હું જાતે મુખથી એવા શબ્દો ઉચ્ચારી આજ્ઞા કરૂં કે અમુક દાન આપવું, અથવા અમુક હુકમનો અમલ કરવો; અથવા કાંઇક ઘણુંજ ઉપયોગી કામ અમલદારોને સોંપવામાં આવ્યું હોય, અને હવે જો તે કામ કરવામાં કાંઈ તકરાર થાય, અથવા તો સમાજમાં કાંઈ કપટ થાય તો મારી આજ્ઞા છે કે ગમે તે કલાકે તથા ગમે તે સ્થાને મને તે હકીકત જણાવવી, કારણ કે હું મારા ઉદ્યોગથી તેમજ જલ્દીથી કામ કરવાની રીતથી કદાપિ પુરેપુરો સંતોષ પામ્યો નથી.

જનસમુદાયના કલ્યાણ અર્થે મારે કામ તો કરવુંજ જોઈએ. ઉદ્યોગમાં તેમજ જલ્દીથી કામકાજ પતાવવામાં ઉદયનું મૂળ છે, અને સામાન્ય પ્રજાના હિત અર્થે આ બે બાબત કરતાં કોઈ પણ વધારે અગત્યની નથી. અને હું શા માટે મહેનત કરૂં છું ? આ મહેનત કરવાનું મારૂં પ્રયોજન એટલુંજ છે કે જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રતિનું મારૂં ઋણ હું અદા કરૂં કે જેથી હું કેટલાકને આ જગતમાં સુખી કરી શકું અને તેથી તેઓ બીજા ભવમાં સ્વર્ગ મેળવે.

આ કારણથી મેં આ પવિત્ર શિલાલેખ લખાવરાવ્યો છે કે તે લાંબા વખત સુધી ટકે, અને મારા પુત્રો, પૌત્રો, અને પ્રપૌત્રો જનસમુદાયના હિત અર્થે પ્રયત્ન કરે. આ કામ અત્યંત શ્રમ વિના બને તેમ નથી.

શાસન નં. ૭.

ધર્મનું અનુષ્ઠાન.

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાની એવી ઈચ્છા છે કે સઘળા સ્થાનોમાં સઘળા ધર્મના મનુષ્યો શાન્તિથી રહે; કારણ કે તે સર્વે ઇન્દ્રિય સંયમ અને મનઃશુદ્ધિની ઈચ્છા રાખે છે.

મનુષ્યોની ઈચ્છાઓ તથા મતો અસ્થિર હોય છે.* કેટલાક પૂરેપૂરો ધર્મ પાળશે, ત્યારે બીજા કેટલાકો અપૂર્ણ રીતે તે પાળશે. જે મનુષ્ય ઉદારતાથી પુષ્કળ ધન આપવાને અસમર્થ હોય તેવા ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્યમાં પણ ઇન્દ્રિય સંયમ, ભાવશુદ્ધિ, કૃતજ્ઞતા અને દૃઢભક્તિ (શ્રદ્ધા) પ્રશંસા કરવા લાયક છે.

શાસન નં. ૮.

ધર્મયાત્રા.

ભૂતકાળમાં રાજાઓ મૃગયા (શિકાર) વિગેરે મોજશોખને વાસ્તે સ્વારી કાઢતા હતા. પણ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાને તેમના રાજ્યના દશમા વર્ષમાં જ્ઞાન થયું કે ધર્મ યાત્રા સૌથી ઉત્તમ છે, કારણ કે ધર્મયાત્રામાં બ્રાહ્મણ શ્રમણનું દર્શન થાય, તથા તેમને દાન અપાય; વૃદ્ધ જનોનું દર્શન થાય તથા તેમને સુવર્ણની બક્ષીસ અપાય; દેશની તથા લોકોની મુલાકાત લે[illegible]

* મનુષ્યોની ઈચ્છાઓ તથા મતો જૂદા જૂદા હોય છે.

શકાય અને દેશજનો આગળ ધર્મની ઉદ્ઘોષણા કરી શકાય તથા ધર્મ સંબંધી સંવાદ ચલાવી શકાય.

આ કારણથી દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા તે વખતથી ભૂતકાળનો પોતાનો વિચાર ફેરવીને ધર્મયાત્રામાં આનંદ માને છે.

શાસન નં. ૯.

ક્રિયામાર્ગ.

દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા આમ જણાવે છે કેઃ—મંદવાડને પ્રસંગે, પુત્ર લગ્ન પ્રસંગે, પુત્રી લગ્ન પ્રસંગે, પુત્ર પ્રસવ પ્રસંગે તેમજ પ્રવાસ કરવાને પ્રસંગે–આ તેમજ બીજા એવા અનેક પ્રસંગે લોકો અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે છે.

વળી આવા પ્રસંગે સ્ત્રીઓ તો ઘણી, ઘણા પ્રકારની હલકી અને નિરૂપયોગી ક્રિયાઓ કરે છે. જો કે ક્રિયાઓ કરવી તો જોઇએ, પણ ઉપર જણાવેલી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ છે. પણ ધર્મ ક્રિયા–એજ ક્રિયા ઘણા ફળવાળી છે. આ ધર્મક્રિયામાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. નોકર ચાકરોની તરફ દયાળુરીતે વર્તવું; ગુરૂઓનો યોગ્ય વિનય સાચવવો; જીવો તરફ દયા બતાવવી; બ્રાહ્મણ શ્રમણને સારૂં દાન આપવું. આ અને આવા પ્રકારનાં બીજાં સત્કાર્યોજ ધર્મક્રિયા કહેવાય છે. તેટલા માટે પિતાએ, પુત્રે, ભાઇએ, બ્હેને, શેઠે, મિત્રે અથવા સોબતીએ તથા પડોશીએ પણ કહેવું જોઈએ કે "આ ધર્મક્રિયા ઉત્તમ છે;

અને જ્યાં સુધી ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી આ
ધર્મક્રિયાઓ કરવી. ”

કેવી ક્રિયાઓ કરવાથી ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ શકે? આ
જગતમાં ચાલતી ક્રિયાઓનું ફળ અચોકસ છે; કદાચ તેથી ઇષ્ટ
વસ્તુ મળી પણ શકે, કદાચ તેનું ફળ આ જગતને લગતુંજ
આવે. તેથી ઉલટું ધર્મની ક્રિયા અશાશ્વત નથી. આ જગતમાં
તેથી ઇષ્ટ વસ્તુ કદાચ ન મળે તોપણ પરભવમાં તેને લીધે
અનંત ફળ ચોકસ આવે છે; અને જો આ ધાર્મિક ક્રિયાનું ફળ
મળે તો બે પ્રકારનું ફળ ચોકસ મળ્યું ગણી શકાય. એટલે કે
આ ભવમાં ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને ધર્મક્રિયા કરવાથી
પરભવમાં ઉપર જણાવેલી અનંત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શાસન નં. ૧૦.

ખરી કીર્તિ.

જો પ્રજાજન વર્તમાનકાળમાં તેમજ ભવિષ્યમાં—બન્ને કાળમાં
ધર્મના નિયમને બરાબર સાંભળે નહિ અને તે પ્રમાણે વર્તે નહિ
તો કીર્તિ અને પ્રખ્યાતિ લાભકારી ગણાય નહિ, એમ દેવ-
પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા માને છે. પ્રજાજન ધર્મનો નિયમ સાંભળે
અને તે પ્રમાણે વર્તે, તેથીજ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા કીર્ત
અને પ્રખ્યાતિ ઇચ્છે છે.

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા જે જે ઉદ્યમ કરે છે, તે કેવળ
પરલોકને માટે છે, કે જેથી દરેક જણ દુઃખથી મુક્ત થઈ શકે,

કારણ કે દુઃખ એજ પાપ છે. મનુષ્ય ભલે ઉંચી કે નીચી પંક્તિનો હોય, છતાં અત્યંત પરિશ્રમ અને સંપૂર્ણ સ્વાર્થ ત્યાગ કર્યા સિવાય આવી સ્વતંત્રતા મળવી દુષ્કર છે. પણ જેઓ ઉંચી પંક્તિના છે, તેમને માટે તો આ કામ વધારે મુશ્કેલ છે.*

શાસન નં. ૧૧.

ખરી ઉદારતા.

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા જણાવે છે કેઃ—

ધર્મના દાન સમાન કોઈ દાન નથી; ધર્મની મિત્રતા સમાન કોઈ મિત્રતા નથી; ધર્મની લ્હાણી સમાન બીજી કોઈ લ્હાણી નથી; અને ધર્મના સંબંધ જેવો બીજો કોઈ સંબંધ નથી.

ધર્મ નીચેની બાબતોમાં સમાયેલો છે,—નોકર ચાકરની સારી બરદાસ કરવી; માતાપિતાની ભક્તિ કરવી; બ્રાહ્મણ શ્રમણને દાન આપવું; તથા જીંદગીને પવિત્ર ગણવી (અર્થાત્ જીવોની રક્ષા કરવી.) આ શુભ કામ છે, અને તે કરવા યોગ્ય છે, એમ પિતાએ, પુત્રે, ભાઇએ, શેઠે, મિત્ર અથવા સોબતીએ અને પડોશીએ પણ કહેવું જોઈએ.

જે આ પ્રમાણે વર્તે છે, તે આ પ્રમાણે ધર્મના દાનથી આ જગતમાં સર્વની પ્રીતિને પાત્ર થાય છે, અને પરભવમાં પણ અનંત પુણ્યનું ફળ મેળવે છે.

---

* જેઓ પદવીવાળા છે અને ધનાઢ્ય છે, તેઓ તેમના ખીતાબોમાં તથા ધનમાં એટલા બધા મગ્ન થઈ રહે છે કે ધર્મને વાસ્તે તેઓને ભાગ્યેજ અવકાશ મળે છે.

શાસન નં. ૧૨

પરમતસહિષ્ણુતા (Tolerance.)

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા સર્વ સંપ્રદાયના ભિક્ષુમંડળ તથા ગૃહસ્થોનો દાનમાનાદિથી સત્કાર કરે છે. દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સર્વસંપ્રદાયની યશોવૃદ્ધિ થાય એને જેટલું મહત્વનું માને છે, તેટલું દાન અને સન્માનને માનતા નથી. દરેક ધર્મનું મહત્વ અનેક રીતે વધે છે. પણ તેનું મૂળ તો એજ છે કે વાણીને કાબુમાં રાખવી, અને નજીવાં કારણો સારૂ બીજા ધર્મની નિંદા કરીને પોતાના ધર્મનું મહત્વ કોઈએ વધારવું નહિ; તેમજ યોગ્ય કારણો સિવાય બીજા ધર્મની હલકાઈ કરવી નહિ; કારણ કે એક અથવા બીજા કારણસર દરેક બીજો ધર્મ માનને પાત્ર છે. આ પ્રમાણે વર્તવાથી મનુષ્ય પોતાના પંથનું મહત્વ વધારી શકે છે, તેમજ બીજા પંથપર ઉપકાર કરે છે. આથી વિરૂદ્ધ વર્તવાથી મનુષ્ય પોતાના પંથને નુકશાન કરે છે, અને બીજા પંથને અપકાર કરે છે. હું મારા ધર્મની કીર્તિ વધારૂં છું એવું સમજીને, પોતાના ધર્મ ઉપરના અતિશય રાગને લીધે બીજા ધર્મની નિંદા કરીને જે પોતાના ધર્મને માન આપે છે, તે પોતાના આવા વર્તનથી પોતાનાજ ધર્મને ભારે હાનિ પહોંચાડે છે.

માટે આત્મસંયમ* એજ ઉત્તમ છે. એક બીજાના ધર્મની વાતો સાંભળવી અને તે પણ ખુશીથી સાંભળવી.

* ગિરનારના લેખ પ્રમાણે 'સંપ' શબ્દ જોઈએ.

આ વાસ્તે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાની ઇચ્છા છે કે દરેક ધર્મવાળાએ ધર્મનો બરાબર અભ્યાસ કરવો જોઇએ, અને ધર્મમાં નિપુણતા મેળવવી જોઇએ.

જૂદા જૂદા ધર્મ પાળનારાઓને જણાવવું જોઇએ કે સર્વ સમ્પ્રદાયનો યશ વધે તથા તેને માન મળે તે સિવાયના દાન કે માનને દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા મહત્વનાં માનતો નથી.

આ કારણથીજ ધર્મમહામાત્રા, સ્ત્રીઓની તપાસ રાખનારા, (સંન્યાસીની) તપાસ રાખનારાઓ, અને એવા બીજા અમલદારો કામે લગાડવામાં આવ્યા છે. આમ કરવાનું ફળ એજ છે કે પોતાના ધર્મની વૃદ્ધિ થાય, અને ધર્મમાર્ગની કીર્તિ થાય.

શાસન નં. ૧૩.*

ખરો વિજય.

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ પોતાના રાજ્યના નવમા વર્ષમાં કલિંગદેશ જીતી લીધો. એક લાખ અને પચાસ હજાર મનુષ્યોને બંદીવાન તરીકે પકડી લેઈ જવામાં આવ્યા હતા. એક લાખ અને પચાસ હજાર મનુષ્યોની કતલ કરવામાં આવી હતી, અને આટલી આટલી ઘણી સંખ્યામાં મનુષ્યો મરી ગયા.

કલિંગદેશ જ્યારથી જોડી દેવામાં આવ્યો, ત્યારથી દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ ઉત્સાહથી ધર્મનું રક્ષણ કર્યું છે, ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાન્ રહ્યા છે, અને ધર્મના નિયમોની ઉદ્ઘોષણા કરી છે.

* આ શિલાલેખ 'ગિરનાર'પર મળતો નથી.

કલિંગદેશ ઉપર મેળવેલી જીતથી દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને પશ્ચાત્તાપ થાય છે કારણ કે પ્રથમ નહિ જીતાયેલા દેશ જીતવામાં મનુષ્યોની કતલ, મરણ, કેદ વગેરે કામો અવશ્ય બને છે, જેને વાસ્તે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને અત્યંત શોક તથા ખેદ થાય છે.

આના કરતાં પણ વધારે ખેદ ધરવાનું દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાને કારણ છે. આ દેશોમાં બ્રાહ્મણો, શ્રમણો, જૂદા જૂદા ધર્મના મનુષ્યો અને ગૃહસ્થો વસે છે કે જેઓ પોતાના વડિલોની ભક્તિ કરે છે, માતપિતાની આજ્ઞા પાળે છે અને ગુરૂઓનો વિનય કરે છે, તથા જેઓ મિત્રો, ઓળખીતાઓ, સોબતીઓ, સ્વજનો, દાસજન અને નોકરો તરફ માયાળુ વર્તણુક ચલાવે છે, તથા જેઓ ધર્મ પાળે છે. તે દેશમાં વસનારા આવા લોકોને (લડાઇથી) જૂલમ સહન કરવો પડે છે, તેઓની કતલ થાય છે, અને જેમને તેઓ વ્હાલા હોય તેમનાથી વિયોગ થાય છે.

જે લોકોનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું હોય છે, તેઓને પણ સ્વજન આદિવર્ગ તરફ પુષ્કળ પ્રીતિ હોય છે. તેઓના મિત્રો, ઓળખીતાઓ, સોબતીઓ, અને સ્વજનોનો નાશ થાય છે. અને આ પ્રમાણે જાતે હેરાન નહિ થનારા પુરૂષોપર પણ જૂલમ થાય છે. (અર્થાત્ તેમની લાગણી દુઃખાય છે.)

આ સઘળા ચારે તરફ વ્યાપતા દુઃખથી દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાને અતિશય ખેદ થાય છે. એવો એક પણ દેશ નથી કે જ્યાં બ્રાહ્મણ શ્રમણ વગેરે હોય તેવો સમાજ ન માલૂમ પડે; અને દેશમાં એવું એક પણ સ્થાન નથી કે જ્યાં લોકો એક યા બીજો ધર્મ પાળતા ન હોય.

જે લોકો કલિંગ દેશમાં કપાયા હતા, બંદીવાન તરીકે લેઇ જવામાં આવ્યા હતા, અથવા ગરદન મારવામાં આવ્યા હતા, તેવા લોકોના સોમા અથવા હજારમા ભાગનો નાશ પણ હવે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાને અતિશય ખેદનું કારણ થશે. કોઇ પણ મનુષ્ય નુકશાન કરી જાય તોપણ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાની એવી માન્યતા છે કે જ્યાં સુધી તે સહન થઇ શકે ત્યાં સુધી ધીરજથી તે સહન કરવું જોઈએ.

પોતાની જંગલમાં રહેનારી પ્રજા ઉપર પણ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા દયાની લાગણીથી જુએ છે અને તેઓને ધર્મમાર્ગ તરફ વાળવા ઇચ્છે છે. કારણ કે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાનું બળ પશ્ચાતાપ છે. તેઓને આ પ્રમાણે ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે–" ખોટું કામ કરવાનું છોડી દો કે જેથી તમારો નાશ ન થાય." કારણ કે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સર્વ જીવોને વાસ્તે સહીસલામતી, ઇન્દ્રિયોપર કાબુ, મનની શાંતિ અને મૃદુતા ઇચ્છે છે.

અને દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ધર્મથી જય મેળવવો એ મોટામાં મોટો જય છે. દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાએ આ જય પોતાના અને પડોશના રાજ્યમાં છેક ૬૦ યોજન સુધી મેળવ્યો છે. (ઉત્તરમાં) જ્યાં ગ્રીકરાજા એન્ટીઓકસ વસે છે, અને તે રાજાની પણ પેલી પાર જ્યાં ચાર જુદા જુદા રાજાઓ ટોલેમી, એન્ટીગોનસ, મેગસ અને અલેક્ઝાન્ડર વસે છે ત્યાં અને દક્ષિણમાં ચોલદેશ, પાંડ્યદેશ, અને છેક લંકા સુધી,

અને અહીં રાજાના રાજ્યમાં, તેમજ યવનોમાં, કાંબોજમાં, નાભિતીના નાભકમાં, ભોજ લોકોમાં અને પિતિનીકમાં, અન્ધ્ર લોકોમાં, પુલીન્દ લોકોમાં-દરેક સ્થળે દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાએ જાહેર કરેલો ધર્મનો નિયમ લોકો પાળે છે.

જે દેશોમાં દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજના દૂતો જઈ શકતા નથી, તેવા દેશોમાં પણ મનુષ્યો હાલમાં ધર્મ પાળે છે અને ધર્મ પ્રમાણે પ્રકટ કરેલો મહારાજા પ્રિયદર્શીનો પવિત્ર ઢંઢેરો સાંભળશે કે તરતજ તે ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાનું ચાલુ રાખશે.

આ પ્રમાણે સર્વ સ્થળે વિજય મેળવવામાં આવેલો છે અને આ રીતે સર્વત્ર મેળવેલો વિજય આનંદની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. ધર્મથી મેળવેલી જીતમાં આનંદ મળે છે; તોપણ આ આનંદ પણ તુચ્છ છે; જે પરભવને લગતું હોય તેના જેવું બીજું એક પણ પ્રિયદર્શી મહારાજા મહત્વનું ગણતા નથી.

અને તેટલાજ કારણથી આ પવિત્ર લેખ લખવામાં આવ્યો છે કે જેથી મારા પુત્રો, અને મારા પૌત્રો-તે ગમે તેટલા હોય-નવો જય મેળવવો એ કર્તવ્ય છે એમ ન માને; હથિયારથી જીત મેળવવામાં ગુંથાયેલા હોય ત્યારે પણ ધૈર્ય અને નમ્રતામાં આનંદ માને; અને જે ધર્મથી જીત મેળવવામાં આવી છે તેજ ખરી જીત છે એમ ગણે. કારણકે આ જીત આ ભવ તથા પરભવમાં બન્નેમાં લાભકારી છે. જે આ ભવ તથા પરભવમાં લાભકારી થાય તેવો ઉદ્યોગ કરવામાંજ તેમને આનંદ માનવા દો.

સાશન નં. ૧૪.

ઉપસંહાર.

ધર્મને લગતા આ શિલાલેખો દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજાની આજ્ઞાથી લખવામાં આવ્યા છે. કેટલીકવાર ટુંકાણમાં, કેટલીકવાર મધ્યમ કદમાં તથા કેટલીકવાર વિસ્તારમાં તે લખવામાં આવ્યા છે; કારણકે દરેક સ્થળમાં દરેક બાબત યોગ્ય હોતી નથી, અને મારાં રાજ્યો વિશાળ છે.

ઘણું અગાઉ લખાઈ ગયું છે, અને ભવિષ્યમાં હું હજુ ઘણું લખાવીશ. આ શિલા લેખોમાંનાં કેટલાંક વાક્યો તે વિષયની મધુરતા લેઇને તેમજ લોકો તે પ્રમાણે ચાલી શકે તેવી આશાથી ફરી ફરીને લખવામાં આવ્યાં છે. કોઈક બાબત અપૂર્ણ રીતે પણ લખાઇ હોય, જો એમ હોય, તો તે જગ્યાના અભાવે, અથવા અમુક કારણને લીધે અથવા કોતરનારની ભૂલને લીધે તેમ થવા પામ્યું હશે.

આ પુસ્તકના લેખકે રચેલાં બીજાં પુસ્તકો.

ગુરૂ દર્શન.

(બીજી આવૃત્તિ, કીમત બોર્ડ રૂ. ૦–૬–૦. પાકું પુઠું છીંટનું રૂ. ૦–૮–૦) તત્ત્વવિદ્યાને આધારે આર્યધર્મમાં માન્ય ગણાતા ઉત્તમ નીતિના સિદ્ધાંતોને પ્રતિપાદન કરનાર આ પુસ્તક ગાયકવાડી કેળવણી ખાતાએ લાયબ્રેરી તથા ઇનામ માટે મંજુર કર્યું છે, તથા સરકારી કેળવણી ખાતાએ પણ પ્રાયમરી સ્કુલોમાં લાયબ્રેરી માટે મંજુર કર્યું છે. સુરત મ્યુનિસીપાલ સ્કુલોમાં એક નૈતિક પુસ્તક તરીકે શિખવવામાં આવે છે. તેનું હિંદી ભાષામાં ભાષાંતર થયું છે, અને ટુંક મુદતમાં તેની બે આવૃત્તિઓ થઇ છે. તેમાં **દાન, શીળ, વૈરાગ્ય, ક્ષમા, વીર્ય, ધ્યાન અને જ્ઞાન** એ સાત સદ્દગુણો ઉપર ઉત્તમ રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. અનેક માસિકો તથા વર્તમાનપત્રો તરફથી તથા ખાનગી સદ્દગૃહસ્થો તરફથી ઘણાં પ્રમાણપત્રો મળ્યાં છે.

દયાનો ઝરો.

(આવૃત્તિ બીજી, કીંમત રૂ. ૦–૪–૦.)

મનુષ્યોની બેદરકારીથી પશુઓ, પક્ષીઓ અને મનુષ્યો ઉપર જે ઘાતકીપણું ગુજરે છે, તે અટકાવવાના હેતુથી ગુજરતા ઘાતકીપણાનું વર્ણન આપી તે અટકાવવાના ઉત્તમ માર્ગો સાદી અને સરલ ભાષામાં આપવામાં આવ્યા છે. તેમાં આવેલાં પ્રકરણોમાં મુખ્ય હૃદય કેળવણી, પુચ્છ છેદન, પ્રાણી ઉપર કરાતા અખ્તરા નિમિત્તે થતી હિંસા, માંસ નિષેધ, યુદ્ધ અથવા ક્રીડા, કેદીઓ ઉપર ગુજરતું ઘાતકીપણું, પોશાક અને ફેશન નિમિત્તે પક્ષીઓ ઉપર ગુજરતો ત્રાસ, શિક્ષકોનું કર્તવ્ય, પ્રાણીઓમાં રહેલો અમર આત્મા વગેરે છે. આ પુસ્તક ગાયકવાડી કેળવણી ખાતાએ ઇનામ માટે મંજુર કર્યું છે. જન અને પશુઓના કલ્યાણ અર્થે મફત વ્હેંચનારને માત્ર રૂ. ૦–૨–૦ માં આપવામાં આવશે.

જ્ઞાનદીપક.

(આવૃત્તિ બીજી, કીંમત રૂ. ૦-૩-૦.)

જ્ઞાનનું મહાત્મ્ય દર્શાવનારો ઉત્તમ ઇનામી નિબંધ; જેમાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં બાહ્ય સાધનો જેવાંકે, પુસ્તકો, દેશાટન, સત્સંગ, ગુરૂ, તથા અંતરંગ સાધનો જેવાં કે, વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ, સમભાવ, શ્રદ્ધા, સમાધાન વગેરેનું જુદા જુદા વિભાગો પાડી બહુજ અસરકારક રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. કેવી રીતે વાંચવું? તે તથા ધાર્મિક કેળવણીની શી આવશ્યકતા છે? એ બે પ્રશ્નોનો બહુજ સારો પ્રત્યુત્તર આ નાનકડા નિબંધમાં છે. તે વિદ્યાર્થીઓમાં ખાસ વ્હેંચવા લાયક છે. તેની કીંમત રૂ. ૦-૩-૦ છે. તે છતાં વિદ્યાર્થીઓમાં વ્હેંચવા માટે સામટી પ્રતો ખરીદનારને માત્ર રૂ. ૦-૧-૬ માં આપવામાં આવશે.

યોગમાર્ગનો ભોમીઓ.

(મન વશ કરવાની સરલ યુક્તિ જણાવનારો ઉત્તમ નિબંધ)

અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બે સાધનો વડે મન શી રીતે કાબુમાં લાવવું, તથા એકાગ્રતા અને ધ્યાન શી રીતે કરવું, તથા તેમાં કયા સદ્‌ગુણોની આવશ્યકતા છે, અને જૂદાં જૂદાં શરીરની શુદ્ધિ શી રીતે કરવી તે સર્વ સરલ ભાષામાં, વ્યવહારમાં ઉપયોગી લાગે તેવી રીતે રાજયોગ પ્રમાણે સૂચવવામાં આવ્યું છે. કીંમત માત્ર રૂ. ૦-૨-૦ છે.

સ્ત્રી કેળવણી અને સદ્ગર્તન.

(આવૃત્તિ ત્રીજી કીંમત માત્ર રૂા. ૦-૨-૦)

આ નિબંધમાં સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવાની શી આવશ્યકતા છે? કેળવણી કેવા પ્રકારની આપવી જોઇએ? સ્ત્રીઓની મહત્તા શાસ્ત્રાધારે કેટલી છે? સ્ત્રીઓના સદ્વર્તનમાં કયા ગુણોનો સમાવેશ થાય છે? તથા ગૃહસ્થાશ્રમ એટલે શું? અને તેમાં શિખવાલાયક કયા સદ્ગુણો છે? તે સર્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આત્મપ્રદીપ.

જૈનમુનિ શ્રી બુદ્ધિસાગરજીએ રચેલ આ ગ્રંથ ઉપર શુદ્ધ સરલ ભાષામાં વિસ્તાર સહિત વિવેચન કરવામાં આવેલું છે. તેમાં જૈનદૃષ્ટિએ આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે? પુનર્જન્મની આવશ્યકતા શી છે? આત્મા કેવી રીતે કર્મથી મુક્ત થઇ શકે? તથા આત્માના અમરત્વના શા પુરાવા છે? વગેરે પ્રશ્નોનો ખુલાસો આપવામાં આવેલો છે. સુપરરોયલ સોલપેજી પૃષ્ટ ૩૦૦ નું આવું દળદાર પુસ્તક છતાં તેની કીંમત માત્ર રૂા. ૦-૮-૦ છે.

જૈનધર્મ—વિદુષી એની બીસેન્ટે જૈનધર્મ ઉપર આપેલા વ્યાખ્યાનનું ભાષાંતર; તેમાં આખા જૈનધર્મનો ઉત્તમ ચિતાર આપેલો છે. કિં. રૂા. ૦-૧-૦

સ્વરશાસ્ત્ર—ઇડા, પિંગળા અને સુષુમ્ણા એ ત્રણ નાડીઓનું જ્ઞાન આપી દરેક બાબતમાં વિજય અપાવનારૂં ઉમદા પુસ્તક રૂ. ૦-૪-૦

સુબોધચંદ્ર.

(આધ્યાત્મિક નૉવેલ.)

આ ગ્રન્થ વાર્તાના રૂપમાં લખવામાં આવ્યો છે, અને વાર્તાની રસિક શૈલિમાં સત્યની શોધ, મરણ પછીની સ્થિતિ, વિચારશક્તિ, પૂર્વભવોનું સ્મરણ; પ્રેમ અને ત્યાગ, પ્રેમની કસોટી તથા ગુપ્ત મહાત્મા મંડળ વગેરે ઉમદા સિદ્ધાંતો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. ગુપ્ત જ્ઞાનના જીજ્ઞાસુઓને આ ગ્રન્થ એક દીપકસમાન છે. નોવેલોના રસિકો માત્ર નોવેલરૂપે પણ વાંચી શકે તેમ છે. ગુપ્ત વિદ્યાના અભ્યાસકો અનેક ગુપ્ત સત્યો પ્રગટ થયેલાં જોઈ શકશે. કીંમત રૂ. ૦–૮–૦.

ધર્મબિન્દુ.

શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત આ અમૂલ્ય ગ્રન્થ ઘણાજ વિસ્તારસહિત વિવેચન સાથે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં શ્રાવકના માર્ગાનુસારિપણાના ૩૫ ગુણ, પંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત, તથા ચાર શિક્ષાવ્રત એ રીતે બાર વ્રત તથા દીક્ષા આપનારમાં કેટલા ગુણ જોઇએ, લેનારમાં કેટલા ગુણ જોઇએ, દીક્ષા લીધા પછી શું કરવું ? ઉચ્ચતા મેળવવા માટે કેવી ભાવનાઓ રાખવી ? વગેરે અનેક ઉપયોગી બાબતોનો સંગ્રહ છે. ક્રાઉનસાઇઝ ૧૬ પેજી ૫૦૦ પૃષ્ટ, પાકું બાઈન્ડીંગ તેની કીંમત રૂ. ૧ાા થશે. અગાઉથી નામ નોંધાવનારને ફક્ત રૂ. ૧ બેસશે, માટે અગાઉથી નામ નોંધાવો.

મહાન ગુરૂનો પ્રસાદ. મૂલ્ય ૦–૨–૦.

ગુરૂ નાનકનું જીવનચરિત્ર. ૦–૧–૦.

(દરેક પુસ્તકોનું પોસ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ જુદું.)

મળવાનું ઠેકાણું:–**કર્તા પાસેથી** રતનપોળ—**અમદાવાદ.**